॥ तत्वप्रकाशिकाप्रथमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ शुद्धानंदोरुसंविद्धुतिबलबहुलौदा
र्यवीर्यादिदेहंचिंतासंतापलेपोद्भवमृतिमुखराशेषदोषातिदूरं । सद्भिर्वैराग्यभक्तिश्रुतिमतिनियतध्यानजज्ञानयोगाद्गम्यंवंदे
मुकुंदाभिधममलमलंब्रह्मवेदांतवेद्यं ॥ १ ॥ यच्छ्रामंदरलोलिताद्यतत्त्वदैद्धिर्वेदिरानिर्जरैर्जातोभारतपारिजातखुतरुःसद्ब्रह्मसू
त्रामृतं । आसीत्तत्रपुराणसन्मणिगणोजातःशुकेंदुःसदासोऽयंव्याससुधानिधिर्भवतुमेभूत्यैसतांभूतिदः ॥ २ ॥ स्वांतध्वांत
निकृंतनेजितमहावैकर्तनांशुव्रजंनिर्दोषंजितचंद्रचंद्रिकमलंतापत्रयोन्मूलने । गांभीर्येजितसिंधुराजममितंभाष्यंयदास्यांबुजा
दाविर्भूतममंदबोधभगवत्पादान्प्रपद्येऽथतान् ॥ ३ ॥ श्रीमध्वसंसेवनलब्धशुद्धविद्यासुधांभोनिधयोऽमलाये । कृपालवःपंक
जनाभतीर्थाःकृपालवःस्यान्मयिनित्यमेषां ॥ ४ ॥ श्रीमद्रमारमणसद्गिरिपादसंगिव्याख्यानिनादलिताखिलदुष्टदर्पं । दुर्वा
दिवारणविदारणदक्षदीक्षमक्षोभ्यतीर्थमृगराजमहंनमामि ॥ ५ ॥ अथतत्कृपयाब्रह्मसूत्रभाष्यंयथामति । व्याकुर्वेश्रीमदानं
दतीर्थार्यमुखनिःसृतं ॥ ६ ॥ गंगासंगेननैर्मल्यंरथ्याद्भिर्लभ्यतेयथा । वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थंसंगम्यंतेगुरोर्गिरः ॥ ७ ॥ अथावि
द्यापटलपिहितनयनैरन्यैरन्यथाव्याख्यातानिब्रह्मसूत्राणियथावद्व्याचिख्यासुर्भगवानाचार्यवर्यःप्रारिप्सितभाष्यस्यकैवल्या
द्यखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थंनिरंतरायपरिसमाप्त्याद्यर्थंचनारायणनमस्कारंग्रथयतिग्रंथारंभंचप्रतिजानीते ॥ नारायणमि
ति॥ अत्रनिरुपपदसूत्रशब्देनब्रह्मसूत्रमुच्यते। तस्यमुख्यार्थाभिधायकत्वात्। तेषांचतादृशत्वात्। वक्ष्यमाणमेवमत्रार्थश्रोतृशे
मुषीमनुकूलयिष्यन्नादौप्रस्तावयितुंविशेषणचतुष्टयेनेष्टदेवतांविशिनष्टि । तथाहि । आदिसूत्रेभगवतःप्रसक्त्यापुरुषार्थोभवती

तिसूचितेऽधिकारिणःशंकोन्मिषति। पुरुषांतरेऽनुपलभ्यमानंपुरुषार्थप्रदत्वंतस्यचेत्कीदृशोसावितित। तांनि[illegible]रयदाद्याध्याय
स्यार्थोगुणैःसर्वैरुदीर्णमिति। तत्रह्यपर्यायानंतशब्दानांमहायोगवृत्त्याहरौसमन्वयसमर्थनद्वारासर्वगुणोदीर्णतैववर्ण्यते। सच
युक्त्यादिभिरुक्तसमन्वयेनिरोधितेदोषवानपिस्यादित्याशंकांपरिहरतोद्वितीयाऽध्यायस्यार्थोदोषवर्जितमिति । तत्रयुक्त्या
दीनामाभासत्ववर्णनेननिर्दोषत्वस्यैवभाषितत्वात् । एवंविधस्यचप्रसादःकयाविधयाभविष्यतीत्या (कांक्षां) शंकांपूरय
तस्तृतीयस्यार्थोज्ञेयमिति । तत्रविरक्त्यादिभिस्तत्प्रसत्त्यर्थंतस्यज्ञेयतायाःकथितत्वात्। प्रसन्नश्चकीदृशंपुमर्थंप्रयच्छतीत्या
(कांक्षां) शंकां पूरयतस्तुरीयस्यार्थोगम्यमिति। तत्रज्ञानिनोभगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षस्योदितत्वात्। अथवानैतन्नारायणपदं (देव
दत्तादिपद) डित्थादिशब्दवत्सांकेतिकंभवतिकिंतुविशिष्टगुणानप्याचष्टइत्याशयवान्पदचतुष्टयेनतन्निर्वक्ति। तथाहि। दो
षारशब्दयोरभिन्नार्थत्वान्नञश्चविरुद्धार्थवाचित्वाद्दोषविरुद्धागुणानारास्तदाश्रयोनारायणः। नञोऽभावार्थत्वादराश्रयोनभ
वतीतिवानारायणः। नरसंबंधित्वान्नरीयतेनेनेतिवा नारमणंयेनेतिवा निर्दोषवेदोत्पन्नत्वाद्वा नारंज्ञानं विषयतयातदाश्रय
त्वाच्चनारायणः। अरविधुरत्वादरतिरहितत्वात्क्षयरहितत्वाद्वानारामुक्तास्तदाश्रयोनारायणः। नगनाकादिशब्दवदयंशब्दो
ज्ञातव्यः। अथवानारायणस्यैवनम्यत्वोपपादकमेतत्। योहिबहुगुणोविदोषःशास्त्रज्ञेयोऽधीतशास्त्रगम्यःस(हि)वंद्योभवति।
देवतानतिसमनंतरंगुरूनपिनमति॥ [12]गुरूंश्चेति॥ गुरोर्नामनगृह्णीयाच्छिष्योभार्यापतेरपीत्यतोनतन्नामजग्राह । स्वस्यगु
रुदेवताभेदेऽरुचिंसूचयत्यपिपदेन। यद्यपिगुरुर्नदेवताभिन्नस्तथापिविशेषानुग्रहार्थंपृथङ्नतिरिति। अन्नेनैवशास्त्रस्याधिका

रिविषयप्रयोजनसंबंधाश्चश्रोतृप्रवृत्त्यंगभूताःसूचिताज्ञातव्याः। तत्स्मरणस्यमहाफलहेतुत्वाच्च। तदुक्तं। अधिकारंफलंचैव प्रतिपाद्यंचवस्तुयत्। स्मृत्वाप्रारभतोग्रंथंकरोतीशोमहत्फलमिति। नमस्काराधिकार्यादिग्रथनसूचनेशिष्यशिक्षार्थं। तथाहि। ज्ञेयत्वगम्यत्वयोर्ज्ञातृगंतृसापेक्षत्वात्तद्योग्यस्तदिच्छुरेवाधिकारीसूचितः। नारायणएवविषयः। तज्ज्ञानगमनेप्रयोज(ने)नं। यथायोग्यंसंबंधइति। ननुयदुपादेयंतदेवानन्यार्थतयाव्याख्येयं। यच्चप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनताऽवबोधकंप्रायस्तदेवोपादेयमतःकथंब्रह्मसूत्राणांव्याख्येयत्वोपयोग्युपादेयतायैप्रामाण्यादीत्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रागतिक्रममाह॥ द्वापरइति॥ सर्वत्रेतिसार्वत्रिकपुरुषोक्तिः। ज्ञाने सम्यग्ज्ञाने। आकुलीभूते किमिदमदोवेतिसंदिग्धेअन्यदेवेतिमिथ्यादृष्टिदुष्टेच। प्रागेव आकुलीभावसमर्थनायद्वापरग्रहणं। तद्योगमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायं। वेदमुत्सन्नमित्यादेरपपाठादिनातिरोहितं। चतुर्धाविभक्तंवेदंऋङ्गिगदादिरूपंव्यक्तीकृत्यैकैकस्मादेकैकोभागइतिचतुर्धाव्यभजदेकैकंचावांतरमृगादिवेदंचतुर्विंशत्यादिशाखाभेदेनव्यभजदित्यर्थः। तदुक्तं। ऋचःसऋचउद्धृत्यऋग्वेदंकृतवान्प्रभुः। यजूंषिनिगदाश्चैवतथासामानिसामतइति। अवांतरवेदादिविभागकथनंचज्ञानाकुलीभावसमर्थनार्थं। चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसइत्यादेः। अयंभावः। वाक्य[illegible]र्यंतावन्निर्दोषतयासंभवति। निर्दोषताचापौरुषेयतयाआप्तमूलतयाच। आप्तिश्चवक्तृनिर्दोषतैव। आप्तमूलत्वा[illegible] प्रामाण्यसिद्धिः। प्रमादाज्ञानसंशयविपर्ययाणां नारायणावतारेव्यासेऽसंभवात् भगवत्त्वादे[illegible] विप्रलंभक[illegible] निबंधनस्यतदभावेनाभावनिर्णयात् ज्ञानायोग्यतायाब्रह्मादिश्रोतृष्वभावात्। अपह[illegible]प्रसंगदो[illegible] तदभावे

नाभावनिर्णयात् । अज्ञाननिर्हरणस्यचप्रसक्तत्वेन प्रसंगदोषाभावात् । आप्तिमूलत्वेनैवप्रामाण्यसिद्धौ सुतरांश्रुतिनिर्णायकत्वेनश्रुतियुक्तिमूलत्वात् । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनवेदनहेतुवेदनिर्णायकत्वेनेष्टसाधनावबोधकत्वंचसिद्ध्यति । अतोब्रह्मसूत्राणामत्युपादेयत्वाद्व्याख्येयतेति । उक्तमेवार्थंप्रमाणेनस्थापयति ॥ [१।५] तच्चेति ॥ स्थितं यथोत्पन्नंतथैव । अन्यथाजातमिदमदोवेतिसंदिग्धमन्यदेवेतिमिथ्यादृष्टिदु(द्द)ष्टंच । अखिलमन्यथाजातम् । कालतोभागद्वयस्यान्यथात्वंयुक्तंनसर्वस्येत्यतोविशेषकारणंचाह ॥ [१।६] गौतमस्येति ॥ अज्ञानता मज्ञानमितिप्रतीतिविषयतांसंदेहगोचरतांच । ब्रह्मादिबुद्धिसंकीर्णतानाम सज्जनानुक्रोशयुक्ततैव नाज्ञानादिमिश्रत्वं । गौतमशापस्यस्वहतगोनिर्मातृमात्रविषयत्वात् । कालाभिभवशून्यत्वाच्चतेषां । लोकस्यचसंप्रदायप्रवर्तकाभावेन कालतश्चाज्ञानप्राप्तिः । तदुक्तमन्यत्र । नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रेंद्रादिभिरित्यादि । तस्य वेदस्य । बहुवचनप्रयोगेपिनार्थभेदःशंकनीयइतिभावेनैकवचनं । वेदनिर्णयायसूत्रांतरैरलंकिमेभिरित्यतआह ॥ [१।७] येषामिति ॥ किंतत्सूत्रत्वंयदांजस्यंब्रह्मसूत्राणामित्यतआह ॥ [१।८] अल्पेति ॥ यावदक्षरतांविनाविवक्षितार्थासिद्धिस्तदल्पाक्षरत्वं । एवंचभवितुमर्हतीत्यवचनमसंदिग्धत्वं । विशिष्टार्थतासारवत्त्वं । बहुशाखानिर्णायकत्वंविश्वतोमुखत्वं । व्यर्थाक्षरादिराहित्यमस्तोभत्वं । अपशब्दादिवैधुर्यमनवद्यत्वं । एतच्चसूत्रत्वंकुतोब्रह्मसूत्राणामांजस्येनेत्यतआह ॥ [१।१०] निर्विशेषितेति ॥ यतोब्रह्मसूत्राणांमुख्यसूत्रत्वमतएवनिर्विशेषितसूत्रत्वमप्यस्तिपुराणादावन्यथातन्नस्यादित्यर्थः । यद्यत्रनिर्विशेषितंतत्तत्रमुख्यंयदमुख्यंतद्विशेषितमित्येतत्कुत्रदृष्टमित्यतआह ॥ [१।१०] यथेति ॥ यथाकृष्णस्यनिर्विशेषितव्यासत्वमतएव

तन्मुख्यमन्येद्रौण्यादयोऽमुख्यास्ततश्चविशेषणाद्यासास्तथानिर्विशेषितत्वान्मुख्यसूत्रत्वंब्रह्मसूत्राणामित्यर्थः । अन्यसूत्राणामपिमुख्यसूत्रत्वात्किंविशिष्याभिधीयतेब्रह्मसूत्राणामेवेत्यतआह ॥ [१।१।१] सविशेषणेत्ति ॥ अन्यसूत्राणांसविशेषणत्वान्नमुख्यत्वमितिभावः । एतदुपपादनायैवान्येविशेषणादितिप्रागेवदृष्टांतउक्तः । निर्विशेषणसविशेषणत्वाभ्यांकुतोमुख्यामुख्यत्वे दृष्टांतेकारणांतरसंभवादित्यतआह ॥ [१।१।१] मुख्यस्येति ॥ मुख्यस्य मुख्यस्यैव । अस्त्वेतत्सूत्रत्वमंजसाब्रह्मसूत्राणांतथापिवेदार्थनिर्णयायसूत्रांतरैरलंकिमेभिरित्यस्यकथमनेनपरिहारइत्यतआह ॥ [३।१] सूत्रेष्विति ॥ यत्सूत्रधर्मतयोक्तंविश्वतोमुखत्वंतद्यदाब्रह्मसूत्राणामेवांजसाभवतितदातेषामेवसर्वशाखानिर्णायकत्वंभवेदतोऽन्यसूत्रेभ्योऽतिशयेननिर्णायकत्वात्तद्वचनं युक्तमितिभावः । अन्येषामपिछिन्नशाखानिर्णायकत्वात्कथमेषांसर्वनिर्णायकत्वमन्यथातद्वैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [३।१] शब्देत्ति ॥ सर्वस्यशब्दजातस्यनिर्णयइति सर्वैःशब्दसमूहैःक्रियमाणोनिर्णयोयत्प्रमाणोयन्मूलकः । अन्येषांनिर्णायकत्वेपिब्रह्मसूत्राणामस्त्येवसर्वशाखानिर्णायकत्वं । तन्निर्णयस्यब्रह्मसूत्रमूलत्वेनव्याख्यानरूपत्वात् । श्रुतिमूलकस्मृतिवदवैयर्थ्योपपत्तेरितिभावः । एवंविधानीत्युपसंहारः । सूत्रेष्वित्यादेरेवंविधानीत्यनेनान्वयः । ब्रह्मरुद्रादिदेवेषुज्ञानंसंस्थाप्येत्यनेनपूर्वस्थितस्यैवविशेषयुक्त्यादिभिर्दृढीकरणंकिंचिदप्राप्तलाभश्चोच्यते ॥ जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवापृच्छंतिसाधवइत्यादेः । एवंज्ञानंपुनःप्रापुरित्यादेश्चायमेवार्थः । विरिंचेतरेषांतिरोहितलाभोवा । यतआहुः ब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितमित्यादि । तदेवमत्युपादेयत्वाद्व्याख्येयानिब्रह्मसूत्राणीतिस्थितं ॥ ७ ॥ तत्रादिसूत्रस्येदंसंगत्यादि । अत्रब्रह्मजिज्ञासायाःकर्तव्यत्वस

मर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथाशास्त्रस्यानारंभणीयत्वप्रसंगादेतत्समर्थनीयं । अध्यायपादसंगतिस्त्वानंदमयाधिकरणमारभ्यैवगवेषणीया । ततोऽर्वाक्तनानामधिकरणानामध्यायपादपीठत्वात् । प्रथमाधिकरणत्वाच्छ्रुतिविचारस्याद्याप्यनारब्धत्वान्नाधिकरणश्रुतिसंगतीच ॥ ७ ॥ प्रारिप्सिततयाचित्तसंगतशास्त्रेप्रवर्तनीयाब्रह्मजिज्ञासाविषयः । कर्तव्यानवेति संदेहः । उभयविधव्यापारदर्शनंसंदेहबीजं । नकर्तव्येतिपूर्वःपक्षः । अधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधशून्यत्वात् । नतावद्ब्रह्मविषयः । असंदिग्धत्वात् प्रमाणाभावेनजीवव्यतिरिक्तस्यब्रह्मणोऽभावात् । जीवस्यचस्वप्रकाशत्वात् । नहिकश्चित्प्रकाशमानेऽर्थेसंदिग्धे । नचात्मनःस्वप्रकाशत्वेविवदितव्यं । अहमित्यनुभवात् । नचायंमानसोऽनुभवः । तस्यापिज्ञायमानत्वेनानुभवांतरान्वेषणेऽनवस्थानात् । कस्यचिदनुभवस्यस्वप्रकाशत्वेस्वात्मनएवतत् । जिज्ञासायामेवानुभवोनुभूयत इतिनवाच्यम् । अनुभवविरोधात् । नह्यज्ञायमानज्ञानसद्भावेकिंचिन्मानं । नचस्वप्रकाशसंविदाश्रयतयाऽऽत्मावभासतइतियुक्तं । औत्तरिकानुस्मृतिसिद्धसौषुप्तिकानुभवाभावप्रसंगात् । नहिसुषुप्तावात्मातिरिक्तासंविदस्तीतिसंभवति । संविदात्मकत्वाच्चात्मनोन (संविदइव) संविदाश्रयतयाप्रतीतिः । अतःस्वप्रकाशात्मानतिरिक्तस्यब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वान्नविषयत्वंसंभवति । नचजिज्ञासायाःप्रयोजनमस्ति । ज्ञायमानेपिब्रह्मणितदनुपलंभात् । विषयप्रयोजनाभावान्नब्रह्मजिज्ञासायामधिकारीविद्यते । अतएवनसंबंधः । अतोनब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति । एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यति ॥ [२।३] अथेति ॥ ७ ॥ ग्रंथादौमंगलाचरणस्यावश्यकर्तव्यत्वा(त्तत्फल)त्तत्परतयाऽथशब्दंव्याचष्टे ॥ [२।३] अथे

त्ति ॥ मुक्त्यर्थिमात्रस्यब्रह्मजिज्ञासायांप्रवृत्तिनिरसनपरतयापितंव्याचक्षाणस्तस्याभिधेयमर्थमाह ॥ अधिकारेति[213] ॥ अथ
शब्दस्यानंतर्यमात्रार्थत्वेप्यधिकारस्ययोग्यतयासंबंधः । ब्रह्मजिज्ञासायाःप्रयोजनशून्यताशंकानिवर्तकतयाऽतःशब्दंव्या
चष्टे ॥ अतइति[214] ॥ नन्वथातःशब्दपूर्वकत्वंसूत्राणांकिंनिमित्तंमंग(लाचरणादेः)लोक्त्यादेःशब्दांतरेणापिसंभवादित्याशं
कांपुराणवचनेनैवपरिहरति ॥ उक्तंचेति[214] ॥ अत्र प्रथमप्रयोज्यत्वेनियामकेनभाव्यंतत्किंनियामकं। नचैतत्प्राथम्र्ययाद्दच्छिकं।
यतोनिखिलान्यपिनियत्यैवतत्पूर्वकाणीत्यर्थः । नियामकंचभवत्द्विविधंभवेत् । अवश्यवक्तव्यार्थत्वमाधिक्यंचेति । आ
धिक्यंचस्वरूपतोऽर्थतश्चेतिद्वेधाभवति । तत्रादिपक्षेपृच्छति ॥ कश्चेति[215] ॥ कोसाववश्यवक्तव्योऽर्थोयेनप्राथम्यमित्यर्थः ।
द्वितीयमाक्षिपति ॥ कथमिति[215] ॥ शब्दांतरस्यस्वरूपोत्तमत्वादर्शनात्कथमनयोस्तदितिभावः । तृतीयेपिपृच्छति ॥ कथ
मिति ॥ अवश्यवक्तव्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगइतिपरिहारमभिप्रेत्यावश्यवक्तव्यार्थत्वंतयोर्दर्शयति ॥ आनंतर्यइति[216] ॥ अ
त्रातःशब्दस्याऽवश्यवक्तव्यमर्थांतरंचाह ॥ परस्येति[216] ॥ अकारवाच्याद्विष्णोस्तत्प्रसादात्तज्जिज्ञासादिकार्यमितिवातःश
ब्दार्थोभवेदित्यर्थः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतिंसूचयतिपरब्रह्मग्रहणेन । किंजिज्ञासाद्यर्थंभगवत्प्रसादेनेत्यतआह ॥ संहीति[217]
ति ॥ ननुमंगलोक्त्यादेःशब्दांतरेणापिसंभवात्किमेतत्प्रयोगनियत्येत्यतःस्वरूपाधिक्यंचास्तीत्याह ॥ सिसृक्षोरिति[217] ॥
प्रथमंविनिःसृतावतःस्वरूपोत्तमौतस्मात्प्राथमिकावित्यर्थः । यत्स्वजातौप्रथमंहरेर्निस्सरतितत्तत्रोत्तममितिन्यायोऽनुसंधेयः ।
अतश्चतृतीयतयाप्राथमिकउदाहृतः। यतस्तृतीयतयोदाहृतोविष्णुनेत्यतउक्तमइत्यर्थः । तद्धेतुत्वं तस्यविष्णोर्जिज्ञासादौहेतुत्वं

तस्यजिज्ञासादेर्मोक्षहेतुत्वंवा वदन्तीत्यनुवादः । नकेवलमाधिक्यंस्वरूपतएवकिंत्वर्थतश्चेत्यतोपिप्रथमप्रयोगइत्याह ॥ ॐकार इति ॥ सर्ववागर्थपूर्णताऽभिधायकतयापरब्रह्माभिधायकइत्यर्थः ॥ प्राणात्मकाविति ॥ प्राणदैवत्यौभगवद्वाचकौ । अभिमान्यभिमन्यमानयोरैक्यव्यपदेशोमहतश्चतुर्मुखादित्यादौप्रसिद्धः । वाच्यवाचकयोरैक्यव्यपदेशोयंवैलोकःप्रथमामहानाम्नीत्यादौदृष्टः । अतइत्युपसंहारः । वीर्यंस्वरूपाधिक्यादिमाहात्म्यं । ननुकोसावधिकारःकतिविधश्चब्रह्मजिज्ञासायांयदानंतर्यमथशब्दोवक्तीत्यतआह ॥ अधिकारश्चेति ॥ अत्राधिकारिकथनेपितद्विशेषणतयाऽधिकारोप्युक्तोभवति । अनेनमोक्षयोग्यत्वंसामान्यलक्षणमभिप्रेतं । अस्यचसच्छूद्रादौव्याप्तेःप्रायिकत्वादरुच्याप्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमाह । ॥ तथेति ॥ अत्राध्ययनलब्धापिविष्णुभक्तिरन्याया(थ्या)ऽध्ययननिवृत्त्यर्थंपृथगुक्ता । तथाचहरिभक्तिपूर्वकाध्ययनवत्त्वंसामान्यतोब्रह्मविद्याऽधिकारइत्युक्तंभवति । शमादिसंयुक्तइत्यादौपूर्वसंग्रहः । पूर्वत्रचोत्तरोक्तानुकर्षश्चकर्तव्यः । नचैवंसांकर्यं । उत्तरोक्ताप्राचुर्येणासांकर्यात् । ब्रह्माद्यसारतानाम तेषामसर्वोत्तमत्त्वं तत्पदादीनांमोक्षावरत्वंचज्ञेयं नन्वत्रब्रह्मविद्यायामित्यनुक्तेःकुतोयमधिकारस्तत्रैविध्यंचब्रह्मविद्यायामित्यतआह ॥ अध्ययनेति ॥ उपरितृतीयेवक्ष्यते । शमादिसंयुक्तताचब्रह्मविद्यायामेवाधिकारइतिश्रुत्याऽऽह ॥ शांतइति ॥ शांतोभगवन्निष्ठबुद्धिः । दांतोनिगृहीतेंद्रियः । उपरतोविषयालंबुद्धिमान् । तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः । समाहितोयथावस्तुज्ञानादिमान् । शांतादिर्भूत्वापरमात्मानंस्वस्थितंविद्यादितितेषांतादर्थ्यमुक्तंभवति । उपनीतोऽधीयीतेत्यादिवत् । अत्राऽऽत्मनीत्युक्त्यामध्यमाधिकारित्वंसूचितं । ऋषयोऽतःप्रका

शाइतिश्रुतेः । सारासारविवेकाद्यपिब्रह्मविद्यायामेवाधिकारइतिश्रुत्यादर्शयति ॥ [२।१५]परीक्ष्येति ॥ लोकान्विष्णुलोकेतरा
न्कर्मापादितान् । असारानित्यतयापरीक्ष्यवैराग्यंप्राप्नुयात् । सचमोक्षादितरत्रनिर्विण्णोविज्ञानार्थंगुरुमेवाभिगच्छेत् । यस्मा
न्नित्यपुमर्थोमोक्षःकर्मादिनानसिध्यतितस्मादित्यर्थः । अत्रापिविज्ञानपदेनोत्तमाधिकारित्वंसूचितं । देवादीनांतुयज्ज्ञानंवि
ज्ञानमितिकीर्तितमित्युक्तेः । विष्णुभक्तिरपिब्रह्मविद्यायामधिकारइतिश्रुत्याऽऽह ॥ [२।१६]यमिति ॥ एषविष्णुर्यंवृणुतेतेनल
भ्यस्तस्यप्रसन्नोभवति । ततश्चतस्याधिकारिणःस्वस्वरूपंप्रकाशयतीत्यर्थः । अत्रवृणुतइत्यनेनभक्तत्वंसूचितं । साचभक्तिर्वि
ष्णौसर्वाधिकाऽन्येष्वपियथायोग्याब्रह्मविद्योपयोगिनीत्येतच्छ्रुत्याऽऽह ॥ [२।१७]यस्येति ॥ नन्वध्ययनवतामेवब्रह्मविद्याधिका
रित्वेत्रिवर्णेतरेषामध्ययनविधुराणांज्ञानाभावेनमोक्षाभावःस्यादित्याशंकांप्रमाणेनपरिहरति ॥ [२।१८]व्योमसंहितायांचेति ॥
अंत्यजावर्णबाह्याः । भक्ताइत्यधिकारकथनं । तंत्रंपंचरात्रादि । अध्ययनाभावेनवैदिकज्ञानानधिकारित्वेपित्रिवर्णेतरेषांना
मादिज्ञानाधिकारित्वान्मोक्षोपपत्तिरितिभावः । सपत्नीमेपराधमेत्यादौस्त्रीणामपिवेदाधिकारदर्शनात्कथंतासामनधिकारइ
त्यतउक्तस्यापवादमाह ॥ [२।१९]आहुरिति ॥ तथापरामुनिस्त्रियोनरादिकुलजाश्च । एवमथशब्दंसंक्षेपविस्तराभ्यांव्याख्याया
तःशब्दोहेत्वर्थइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२।२०]यतइति ॥ सुखमेवमेस्याद्दुःखंमनागपिमाभूदितिसर्वाभिमतमोक्षस्यनारायणात्यर्थप्रसाद
मंतरेणासंभवादत्यर्थप्रसादस्यचतदपरोक्षज्ञानमंतरेणालाभादपरोक्षज्ञानस्यचब्रह्मजिज्ञासांविनाऽनुदयादत्यर्थप्रसादद्वारा
मोक्षसाधनापरोक्षज्ञानोत्पादिकाब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ यदुक्तमसंदिग्धत्वान्नब्रह्मणोविषयत्वमितितद्ब्रह्मपदप्र

योगेणपरास्तं । तथाहि । भवेदेतदसंदिग्धत्वंजिज्ञास्यस्य यदितत्स्वप्रकाशजीवाभिन्नंस्यात् । नचैतदस्ति । जिज्ञास्येब्रह्म
पदश्रवणात्तद्धिजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दश्चपूर्णगुणतांवक्ति । अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति । बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः।
तथाचकथंतस्यजीवाभेदः । जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् । नचब्रह्मणिगुणाध्यासः । परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रसंगात् । दे
शाद्यपरिच्छिन्नताब्रह्मतेतिचेन्न । उक्तश्रुतिविरोधात् । देशाद्यपरिच्छेदेनचजीवभेदसिद्धेः । जीवाणुत्वस्यचवक्ष्यमाणत्वात्
अतोजीवस्यस्वप्रकाशत्वेपितद्भिन्नब्रह्मणःसंदिग्धत्वाद्विषयत्वसिद्धेः । मोक्षाख्यप्रयोजनसद्भावात् । ततएवाधिकार्यादि
संभवाद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति । ब्रह्मपदव्याख्यानरूपंनारायणपदं । ननुकर्तव्येतिपदमत्रनश्रूयते यद्यध्याहारस्तर्हिनकर्तव्येत्य
ध्याहारःकिंनस्यादध्याहारस्यनिरंकुशत्वादित्यतआह ॥ [२।२१] यत्रेति ॥ यत्रवाक्येमहावाक्येवायत्पदंवाक्यंवाविनाऽन्यत्रार्थां
तरेऽनवसरोऽर्थांतरस्याघटनातत्रवाक्येमहावाक्येवातदेवपदंवाक्यंवाप्रतिष्ठितंप्राप्तंनान्यदितिसतांन्यायः । यत्पदंवाक्यं
वाविनापिपदांतरेणवाक्यांतरेणवावाक्येमहावाक्येवासावकाशेऽर्थांतरेघटनावतितदेवपदंवाक्यंवानियमेनप्रतिष्ठितंनभवेदि
तिन्यायात्कर्तव्यपदमेवाध्याहार्यं । नकर्तव्येत्यादेरधिकारकथनादिनाऽयोगादितिभावः । नारायणप्रसादमृतेनमोक्षइत्ये
तत्कुतइतितत्राह ॥ [२।२२] तमिति ॥ अत्रज्ञानान्मोक्षोनामाऽनन्यथोपपत्त्याप्रसादादेवोक्तोभवति । ज्ञानेनभगवत्प्रसादइत्येत
त्कुतइतितत्राह ॥ [३।१] प्रियोहीति ॥ नकेवलमर्थान्मोक्षस्यप्रसादैकसाध्यत्वंकिंतुश्रुतंचेतितांश्रुतिंचाह ॥ [३।१] यमिति ॥ यमात्मा
प्रसन्नःसन्वृणुतेतेनैवप्राप्यइत्यर्थः । जिज्ञासयाज्ञानमित्येतत्कुतइतितत्राह ॥ [३।१] आत्मेति ॥ दर्शनार्थश्रवणादिरूपाजिज्ञासा

कार्येत्यर्थः । नचश्रवणादेरसन्वाच्यता जिज्ञासितंसुसंपन्नमितिविचारेपितत्प्रयोगात् इच्छायाअविधेयत्वात् भवतीत्यादि
कथनस्यवैयर्थ्यात् सूत्रंचश्रुत्यनुसारीति । अस्तुमोक्षोभगवत्प्रसादसाध्यस्तदर्थंनज्ञानमपेक्षितं । तत्कर्महरितोषंयत् यइमं
परमंगुह्यमित्यादेःकर्मादिनापिभगवत्प्रसादसिद्धेः । यद्यपिमोक्षस्यकर्मादिसाध्यत्वंश्रुत्यादिसिद्धं तथापितमेवंविद्वान्यमेवै
षवृणुतइत्यादावन्यनिषेधाच्छंकाभावः । अत्रपुनःप्रियोहीतिवाक्येऽन्यनिषेधाभावाद्भवेदेवशंकेत्याशंकांप्रमाणेनपरिहरति
॥ [312]कर्मणेति ॥ सत्यंभवेदेवकर्मादिनाभगवत्प्रसादस्तथापितस्यानुत्तमत्वाज्ज्ञानसाध्यस्यैवोत्तमत्वात् । अनुत्तमेनस्वर्गादि
मात्रसिद्धेरुत्तमेनैवमोक्षसिद्धेस्तत्साधनंज्ञानमपेक्षितमितिभावः । ननुज्ञानंच कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादेःकर्मादिनाऽपिसंभ
वतीतिनजिज्ञासयाकृत्यं । आत्मेतिवाक्येऽन्यनिषेधाभावादित्याशंकांतच्छेषेणपरिहरति ॥ [313]श्रवणमिति ॥ कागतिस्तर्ह्य
तद्वचनस्येत्यतआह ॥ [314]प्रधानमिति ॥ अप्रधानसाधनंकर्मादीतिभावः । विपरीतंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [314]नचेति ॥ एतानि
श्रवणादीनि । कुतश्चन कर्मादेः । ज्ञानस्यश्रवणाद्यन्वयव्यतिरेकित्वात्तदेवप्रधानसाधनं कर्मादेस्तदभावात्तत्पारंपर्येणसाधन
मितिभावः ॥ ७ ॥ ननुनाराणप्रसादमृतेनमोक्षश्चेत्तर्हितज्जिज्ञासैवकर्तव्यानब्रह्मजिज्ञासा । नचवाच्यंनारायणएवब्रह्मपदेनवि
वक्षितःसूत्रकृतेति । ब्रह्मशब्दस्यबह्वर्थत्वेनसूत्रकारविवक्षाविशेषस्यदुर्ज्ञेयत्वादित्यतआह ॥ [315]ब्रह्मेति ॥ विष्णावेव मुख्य
इतिशेषः । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्यत्वेपितस्यविष्णावेवमुख्यत्वान्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वात्सएवसूत्रकारविवक्षितोज्ञायतइतिभावः ।
सविष्णुराहहि तंब्रह्मेत्याचक्षतइतिनिरंतरसूत्रद्वयेब्रह्मत्वेननारायणस्यैवप्रस्तुतिंसूचयतिविष्णुग्रहणेन । ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रा

पिरूढत्वात्रूढेरेवमुख्यत्वात्कुतोविष्णावेवासौमुख्यइत्यतआह ॥ [३।५] यमिति ॥ यद्यप्यन्यत्ररूढोब्रह्मशब्दस्तथापिविष्णावे
वमुख्यः । अन्यत्राद्यरूढित्वाद्भगवतिचविद्वद्रूढ्याब्रह्मशब्दइति । कवीनांतदेवपरमंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तत्वाद्विद्वदविद्वद्रूढ्यो
र्विद्वद्रूढेरेवमुख्यत्वात् । तच्छब्देनविष्णुरितिकुतइतिचेत् । यमंतःसमुद्रेस्थितंज्ञानिनोजानंतीतिविष्णुलिंगादेवेतिभावः ।
समुद्रस्थत्वलिंगस्यान्यत्रकथंचित्संभवात्तच्छब्देनकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतोनिरवकाशश्रुतेरेवेत्याह ॥ [३।६] तन्नइति ॥ यतस्तं
विद्महेधीमहिचतस्मादस्मान्छुभंप्रतिविष्णुश्चोदयत्वित्यर्थः । यदिविष्णुशब्दात्सएवात्रोक्तंब्रह्मतर्हितन्नोरुद्रइत्यादीतरवाच
कशब्दसद्भावात्तेषामपिमुख्यब्रह्मत्वंप्राप्तमित्यतआह ॥ [३।७] नचेति ॥ कुतोनेतरेषांमुख्यब्रह्मत्वप्राप्तिरितिचेत् । तत्प्रापकश
ब्दानांविष्णावेवमुख्यत्वादित्यभिप्रायेणतत्रश्रुतिमाह ॥ [३।७] नामानीति ॥ सर्वाणिनामानिरुद्रादिजगतिमुख्यतोनसंति ।
यतोविष्ण्वितरस्यजगतः सर्वनामप्रवृत्तिनिमित्तमुत्पत्तिमत्तर्हिकस्मिंस्तानिमुख्यतः सर्वाणिनामानियंमुख्यतोवाचकत्वेनविशं
तितमपरिच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तंविष्णुंवदंतिविद्वांसइत्यर्थः । यथासर्वनामवत्त्वेनविष्णुरेवात्रोक्तंब्रह्मतथारुद्रादीनामपिवि
ष्णवादिशब्दवाच्यत्वेन तएवात्रोक्तंब्रह्माकिंनस्युरित्यतआह ॥ [३।८] यइति ॥ नामधानामधारकः । यच्छब्देनविष्णुरितिकुतः
अस्यसूक्तस्यान्यपरत्वादित्यतआह ॥ [३।९] अजस्येति ॥ पद्मनाभत्वलिंगादयंविष्णुरेव । उत्सर्गतोलिंगाच्छ्रुतेःप्राबल्येपिनिर
वकाशलिंगेनसावकाशविश्वकर्मश्रुतेर्बाधसंभवादितिभावः। नाभ्यर्पितं पद्मादन्यत्किंनस्यादित्यतआह ॥ [३।१०] नचेति ॥ नाभ्य
र्पितोविश्वाधारःपदार्थःप्रसिद्धपद्माख्यार्थंविनाऽन्योनयुज्यतेप्रसिद्धिबाधादित्यर्थः । विश्वकर्मश्रुतिवत्पद्मनाभत्वलिंगंचान्य

स्यापिकिंनस्यादित्यतोवाऽऽह ॥ [३१०] नचेति ॥ पद्मनाभत्वेनप्रसिद्धपदार्थंभगवंतंविनाऽन्यःपद्मनाभोनयुज्यते प्रसिद्धिबाधा दित्यर्थः ।नकेवलमेतच्छ्रुत्युक्तंपद्मंपद्मनाभश्चहरिःप्रसिद्धश्चैव किंतुतद्वाचित्वेनस्मृतिगृहीतत्वाच्चेत्याह ॥ [३१०] अजस्येति ॥ अज स्यनाभावितिश्रुतेरित्यन्वयः ।क्वचिद्व्यस्ताःक्वचित्समस्ताविश्वविभूतयोयेनासौतथोक्तः । पूर्वार्धेविष्णुवाचकपदाभावादुत्तरा र्धोदाहरणं । यदानिरवकाशत्वेनलिंगमात्रंश्रुतिबाधकंतदाकिंवाच्यंसमाख्यायुक्तंतदितिभावेनाह ॥ [३११] परइति ॥ परोदिवापरए नापृथिव्यापरोदेवेभिरसुरैर्यदस्तीत्यनेनविश्वकर्मसूक्तोक्तेन सूक्तांतरेपरोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूवेतिसमा ख्यानाच्चविष्णुरेवविश्वकर्मसूक्तोक्तः ।नचतत्रापिविष्णुःकुतइतिशंक्यं । यतःसमाख्याश्रुतौद्यावापृथिवीपरंममयोनिरप्स्वँ १ तःसमुद्रइतिलक्ष्मीःस्वकारणत्वेनसमुद्रस्थितत्वेनचाह । नचास्तुलक्ष्मीकारणंब्रह्माद्यन्यतममितिवाच्यं ।यंकामयइतिलक्ष्म्या ब्रह्मादीनांस्वाधीनत्वोक्तेरित्यर्थः । दिवेत्यादितृतीयापंचम्यर्थे । सविष्णुर्द्यावापृथिवीपरोऽहंतुमहिम्नैतावतीपरिमिताबभूवे त्यर्थः । यमुग्रंब्रह्माणमृषिंसुमेधसंवाकर्तुंकामयेतंतमुग्रंब्रह्माणमृषिंसुमेधसंवाकरोमीत्यर्थः । नन्वत्रसमुद्रस्थोरुद्रःकिंनस्यात् । तप्यमानायसलिलइतिभारतोक्तेः । नचरमाधीनत्वोक्तिविरोधः । उग्रशब्देनकस्यचित्क्रूरस्यैवग्रहणसंभवादित्यतआह । [३१३] उग्रइति ॥ अत्रोग्रइतिरुद्रएवभवेत् । उग्रःकपर्दीश्रीकंठइतितस्यैवोग्रत्वेनप्रसिद्धत्वात् । उग्रशब्देनरुद्रशब्दार्थस्यसूचित त्वाच्च । उग्रोरुद्रोरौद्रइत्येकार्थत्वात् । तथासमुद्रस्थोनारायणएवभवेत् । समुद्रशयनत्वेनतस्यैव महोदधिशयोऽतकइत्या दौप्रसिद्धत्वात् । तथासमुद्रांतःस्थत्वकथनेननारायणशब्दार्थस्यसूचितत्वाच्च । आपोनाराइतिस्मृतेरित्यर्थः । नन्वत्रप्रसि

द्ध्यादिसद्भावेपितत्परित्यागेनान्यस्वीकारेकिंबाधकमित्यतआह ॥ [३१९३] नचेति ॥ प्रसिद्धार्थस्यविरोधैकापोद्यत्वात्तदभावेतत्प
रित्यागोनयुक्तःप्रसिद्धिबाधादित्यर्थः । अत्रोग्रपदेनरुद्रग्रहणेविश्वाधिकोरुद्रइत्यादिश्रुतिविरोधात्तत्परित्यागइत्यतआह ॥
[३१९४] उक्तेति ॥ नामानिविश्वेत्याद्युक्तन्यायेनवक्ष्यमाणन्यायैश्चविश्वाधिकादिश्रुतीनांविष्णुपरतयानबाधकत्वमितिभावः ।
श्रुतीनांविष्णुवाचकत्वेस्मृतिंचाह ॥ [३१९४] वेदइति ॥ एतद्वचनस्यहरिवंशत्रयगतत्वसूचनायबहुवचनम् । तथाप्यस्तिपाशुपतादि
शास्त्रविरोधः । तत्ररुद्रादीनांसर्वोत्तमत्वाद्युक्तेरित्यतआह ॥ [३१९५] नचेति ॥ कुतोनविरोधइतिचेत् तेषांमोहार्थकृतत्वादिति
भावेनाह ॥ [३१९५] एषइति ॥ मुह्यतेऽनेनजनइतिमोहोनटनंवचनंवा । त्वंचसृज दधीच्यादिभिःकारयच । अविद्यमानमतथ्यं ।
व्यधिकरणत्वेनविद्यमानंवितथ्यं । आत्मानंमांचप्रति । प्रकाशंप्रसिद्धिं । स्कांदादिपुराणानांशिवादिविषयत्वात्तद्विरोधः
स्यादित्यतआह ॥ [३१९७] शैवेचेति ॥ ब्राह्मेब्रह्मविषये । क्रीडनकैःक्रीडासाधनैरस्माभिःकरणैः । तेषांशैवादित्वेपिनविरोधित्वम् ।
तत्रापिविष्णूत्तमत्वादेरेवोक्ततयास्वविरोधेनतत्राप्रामाण्यात् । नचविपरीतंकिंनस्यादितिवाच्यम् । शिवाद्युत्कर्षादेःशैवादि
पुराणेष्वसाधारण्येनप्राप्तत्वादितिभावः । तथापिविष्णूत्तमत्वरुद्राधमत्वयोर्वैष्णवग्रंथविरोधोस्तीत्यतआह ॥ [३१९८] नचेति ॥
तथासर्वोत्तमत्वादिविरोधः । ननुतत्रापिविष्णुनारुद्रस्तुत्यादिकथमुच्यतइत्यतआह ॥ [३१९९] तचेति ॥ यदुच्यतेतच्चैषमोहमि
तिवचनान्मोहार्थत्वेनप्रत्युक्तमित्यर्थः । तस्माद्रुद्रादीनामधमत्वेबाधकाभावाद्यंकामयइत्यादौतद्वचनाल्लक्ष्मीकारणत्वेनमम
योनिरित्युक्तोविष्णुरेव । ततश्चतत्समाख्यानाद्विश्वकर्मसूक्तवाच्योपिसएव । तथाच । तस्यैवयोदेवानामितिसर्वनामत्वोक्ते

र्नान्येषांसर्वनामताऽतस्तेषांतन्नोविष्णुरित्यादावप्रासेर्विष्णुरेवपरंब्रह्म । ततोविष्णावेवब्रह्मशब्दस्यमुख्यत्वेनसएवसूत्रकृताजि
ज्ञास्यतयाविवक्षितइति । तदेवंजिज्ञास्येतद्ब्रह्मेतिब्रह्मपदश्रवणात्तेनचतस्यपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदस्तस्ये
तिसंदिग्धत्वेनविषयत्वसिद्धेःप्रयोजनादिसद्भावाच्चब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यैवातःशास्त्रमारंभणीयमेवेतिसिद्धं॥१॥अ०१अत्रश्रुत्यु
क्तब्रह्मणोविष्णुत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिस्तुतद्धिजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तंब्रह्मजिज्ञास्यमित्युक्तं तस्य
चविष्णुत्वंयावन्नसाध्यतेतावत्तस्यगुणपूर्त्यसिद्ध्याभेदकाभावेनजिज्ञास्यतानसंभवतीति । तच्छ्रुत्युक्तंब्रह्मात्रविषयः । किंविष्णु
रुतजीवइ(जीवादिरि)तिसंदेहः । उभयत्रापिब्रह्मपदप्रयोगएवसंदेहबीजं । यद्यपिपूर्वाधिकरणेविष्णावेवब्रह्मशब्दोमुख्य
इत्युक्तंतथापिस्वकृतव्याख्यानस्थापनायभाष्यकारैरेवोक्तत्वाद्भवतिसंदेहः । जीवएवेदंब्रह्मेतिपूर्वःपक्षः । बृहजातिजीवेतिब्र
ह्मशब्दस्यजीवेरूढत्वात् । यद्यपिब्रह्मशब्दोविष्णौप्रवर्तते । तथापितस्यतत्रयोगेनैवप्रवृत्तेः । रूढियोगयोश्चरूढेरेवबलवत्त्वाज्जी
ववाच्यित्वमेवमुख्यम् । नचरूढिपरित्यागेनयोगांगीकारोयुक्तः । बाधकंविनामुख्यार्थत्यागायोगात् । नचात्रतादृशंबाधकमस्ति
तस्माज्जीवएवेदंब्रह्म । (तस्माज्जात्यादेर्मुख्यतोऽजिज्ञास्यत्वाद्देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वाज्जीवएवेदंब्रह्म) तस्यचस्वप्रकाशत्वे
नासंदिग्धत्वादजिज्ञास्यतेति । अथसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ [३।१।१] ब्रह्मणइति ॥ निर्बाधरूढिबलाज्जीवएवेदंब्रह्मेतिप्रासेतन्नि
राकर्तुंजीवग्रहणेबाधकंश्रुत्युक्तंजिज्ञास्यब्रह्मणोलक्षणमाहसूत्रकारइत्यर्थः। अस्यजगतोजन्म आदिपदोक्तेस्थितिसंहृतीयतस्तद्ब्र
ह्मेत्यादिप्रतीतिनिरासायसूत्रंयथावद्याचष्टे॥ [३।१।१] सृष्टीति॥सृष्ट्याद्यष्टकमस्यजगतोयतोभवति तदेवजिज्ञास्यंब्रह्मोच्यतेतल्लक्षणं

चविष्णावेवसंभवतिनजीवेऽतोब्रह्मशब्दस्यजीवेरूढत्वेपिबाधकसद्भावात्तद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तंब्रह्म विष्णुरेवेतियुक्तैवप्रागुक्तजिज्ञा
सेत्यर्थः।यद्यपिविष्णौब्रह्मशब्दोविद्वद्रूढियुक्तस्तथाप्यभ्युपगम्योक्तिरियमितिज्ञातव्यं।जन्माद्यस्येतितद्गुणसंविज्ञानः(नं)। ल
ब्धजन्मनोहिस्थित्यादीत्यतोजन्मनआदित्वं। ननुजगज्जन्मादिकर्तृत्वंयदिविष्णवेकनिष्ठं तर्हिभवेज्जीवापबाधकं तदेवकुतइत्य
तआह॥ [३।२०] उतेपंस्तीति॥आवृतिरज्ञानं। एकराट्स्वतंत्रः। नन्वेतल्लक्षणंजिज्ञास्येनोपलभ्यतेऽतःकथंजीवापबाधकमित्यतस्तत्पू
र्ववाक्येकथितमितितदुदाहरति ॥ [३।२१] यंनइति॥ यत्प्रयंतिप्रलये। यदभिस्वेच्छयासम्यक्प्रविशंतिमुक्तौ। सृष्ट्यादिकर्तृत्वंप्रत्ये
कमपिविष्णवेकनिष्ठंकिमुसर्वमित्यभिप्रायेणस्थितिकर्तृत्वस्यतदेकनिष्ठत्वेश्रुतिमाह ॥ [३।२२] यईति ॥ यएकएवप्रकृतिपुरुषका
लाधारकःपृथिवींद्यांसर्वभुवनानिचदधारेत्यर्थः। तथानियमनंचतदेककर्तृकमितिश्रुतिमाह॥ [३।२३] चतुर्भिरिति ॥ सबृहच्छरी
रोमूलरूपीचतुर्भिर्वासुदेवादिनामभिर्नामभिर्नाममात्रैःस्वरूपभेदशून्यैःसाकंनवतिंविशेषेणाधिकान्देवान्वृत्तंचक्रमिवपर्यवर्तयदि
त्यर्थः। अष्टौवसवएकादशरुद्राएकादशादित्यादशप्रजापतयःपंचाशन्मरुतइतिनवतिः। एतान्यपिलक्षणान्यन्यव्यासानि
नेत्याह॥ [४।१] परइति ॥ हेविष्णोस्वमूर्त्यैवापरिच्छिन्नत्वंमितेःपरोऽस्यतोऽपरिमितत्वात्तेजगत्सृष्ट्यादिमहिमानंकेपिनप्राप्नुवं
तीत्यर्थः। वर्तमाननिषेधात्स्यादतीतादावतिव्याप्तिरित्यतआह॥ [४।१] नेति ॥ हेविष्णोदेवतेमहिम्नःपरमंतंसीमानंजायमानो
नप्राप्नोतिजातोनापजनिष्यमाणोनाप्स्यतीत्यर्थः। जगत्कारणत्वंचब्रह्मणोन विकारित्वेन किंतुपितृवदेवेतिश्रुत्यादर्शयति॥
[४।२] यइति॥ नःसर्वेषां। नदत्तपुत्रपितृवत्पिता किंतुजनिताजनकः। सर्वाणिभुवनानितद्गतधामानिचवेदेत्यर्थः। अतोऽतिव्या

त्यादिशून्यविष्णुलक्षणवत्वाद्विष्णुरेवश्रुत्युक्तंब्रह्म नजीवोऽतोयुक्तैवब्रह्मजिज्ञासेतिस्थितं ॥२॥अ० २॥अत्रजन्मादिकारणत्व
स्यान्यनिष्ठत्वनिरासादस्तिशास्त्रसंगतिः । जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यजिज्ञास्येब्रह्मणिश्रवणाद्विष्णुरेवब्रह्मेत्युक्तं । जन्मादिकर्तृ
त्वस्यचयदाऽन्यनिष्ठतानिवार्यतेतदैवतेनविष्णुत्वनिश्चयःस्यादिति । तज्जन्मादिकारणत्वंविषयः । किंविष्णोरेवान्यस्याप्य
स्तिवेति(रन्यस्याप्यस्तिनवेति)संदेहः । पूर्वोक्तन्यायःप्रसिद्धिश्चसंशयबीजं । अन्येषामप्यस्तीतिपूर्वःपक्षः । अनुमानेनरुद्रा
देरपिकारणतासाधनसौलभ्यात् । नचोदाहृतश्रुतिविरोधः । तासांयुक्तिविरुद्धार्थेप्रामाण्यायोगात् । तथाचजन्मादिकारण
त्वस्यभगवदेकनिष्ठताभावान्नतस्यैवतेनजिज्ञास्यब्रह्मतानिश्चयइति । सिद्धांतयति ॥ [४।२]अनुमानतइति ॥ कारणत्वेनेतिशे
षः । तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यति ॥ [४।३]शास्त्रयोनित्वादिति ॥ भवेदनुमानतोऽन्येषांकारणत्वकल्पनायदिकारणमानु
मानिकंस्यात् । नचैतदस्ति । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्य । नहिधर्मादिनिश्चयोनुमानेनेतिसूत्रार्थः । कारणस्यशास्त्रै
कवेद्यत्वंकुतइत्यतआह ॥ नेति ॥ तंपूर्णंसर्वज्ञंसर्वकर्तारंसर्वस्वामिनंमोक्षायाऽवेदविन्नजानाति । पुरुषोजगत्कर्तोपनिषदे
कसमधिगम्यइत्यर्थः । औपनिषदस्यापिकारणस्यानुमानेनसिद्धिःकिंनस्यात्स्वातंत्र्यादिहेतुनापूर्णत्वादिसिद्ध्यंगीकारादि
त्यतआह ॥ [४।४]नचेति ॥ सत्यमस्त्येवाऽनुमानस्यौपनिषदपदार्थनिश्चायकत्वं श्रुत्यादिसहकारियुक्तस्यैव नतुनियतप्रा
माण्यं । स्वातंत्र्येणादृष्टार्थनिश्चायकत्वं प्रतिपक्षादिसंभवात् । तादृशंचप्रकृतमितिभावः । अत्रैवस्मृतिसंमतिमाह ॥ [४।५]श्रुतीी
ति ॥ कुत्रचिददृष्टे । यथेश्वरोनस्वतंत्रश्चेतनत्वादिति । प्रमाणांतरं प्रत्यक्षं । यथारामकृष्णादिदोषग्राहि ॥ तर्हिकी

द्दशस्यप्रत्यक्षादेरदृष्टार्थनिश्चायकत्वमितितत्राह ॥ [४१५] श्रुतीति ॥ अत्रापिप्रमाणांतरं प्रत्यक्षं । यथायशोदायाःप्रत्यक्षं तर्कःप्रमाणपदवींगच्छेदित्यन्वयः। यथाविष्णुःस्वतंत्रःपूर्णत्वादिति। (नकेवलमेतत्स्मृतिबलेनकेवलानुमानस्यप्रामाण्याभावोपितुविपक्षेबाधकभावाच्चेत्याह ।) केवलानुमानस्यप्रामाण्येऽतिप्रसंगंचाह ॥ [४१६] शंक्यत्वाच्चेति ॥ श्रुत्यादिसाहित्यहीनानुमानस्य सर्वत्रजगत्कारणाभावादौशशादीनांविषाणित्वादौचकर्तुंशक्यत्वान्नानुमानस्यनियतप्रामाण्यमित्यर्थः। तत्रैवप्रमाणमाह ॥ [४१७] सर्वत्रेति ॥ उदीक्षितुमर्थमुदीक्षयितुं । तस्मात्केवलानुमानस्यानिर्णायकत्वाच्छास्त्रेणैवकर्तृत्वनिश्चयइतिस्थितं नन्वतींद्रियार्थाभावेनप्रत्यक्षेतरस्याप्रामाण्यात्कथंशास्त्रादीश्वरसिद्धिरितिनास्तिकवादंमोक्षधर्मवचनेननिराचष्टे ॥ [४१८] रेतइति ॥ रेतोधात्वादि अतींद्रियार्थसत्त्वेऽनुमानादिप्रामाण्येचप्रमाणं प्रमापकमितिनिश्चयः। तथाहि । रेतःशरीरयोःकार्यकारणभावोस्ति। नचासौप्रत्यक्षोऽतोन्वयव्यतिरेकित्वाख्यानुमानस्यमानत्वसिद्धिः। मृतशरीरेसिक्तस्याकारणत्वेनयदधिष्ठितेपरिणमतेतज्जीवसिद्धिः। नचजीवत्सर्वशरीरेपतितंकार्यकरमतस्तत्प्रेरकेश्वरादृष्टसिद्धिः । ततस्तत्प्रतिपादकागमप्रामाण्यसिद्धिः। एवंवातादिधातुरपथ्याद्विक्रियते नापिमृतशरीरे नजीवच्छरीरेषुसर्वेषु । वटकणिकातोवटउत्पद्यते नचभर्जिताया नाप्यभर्जिताभ्यःसर्वाभ्यः । घृतेनपीनताजायते नमृतशरीरे नापिजीवत्सर्वशरीरेषु। धूमाधिवासनेनवृक्षेषुपुष्पादिसंपत्तिर्जायते नचशुष्केषु नाप्यशुष्केषुसर्वेषु। साधनविशेषाज्जातिस्मृतिर्भवति नचेतनाभावेसायुक्ता नचास्तिसर्वेषाम्। अयस्कांतेनायोभ्रमति नचाचेतनेचेष्टकत्वं नचसर्वाचेतनानाम्। सूर्यकांतेनाग्निर्जायते नचासौशक्तिरचेतनेयुक्ता। अंबुभ

क्षणेनतृष्णानिवर्तते नचतन्मृतशरीरेपच्यते नचजीवत्सर्वशरीरेषु । मरणेनदेहस्यभूतेष्वप्ययोभवति नचजीवतोनस्वेच्छया । देवताभ्युपयाचनेनसंपदादिकंभवति नचसर्वेषाम् । मरणेनचेष्टानिवृत्तिर्भवति(नपुरानस्वेच्छया)नपुनःस्वेच्छया । एतैःप्रमापकैरनुमानजीवेश्वरागमादृष्टादिसिद्धेर्ननास्तिक्यवादोयुज्यतइत्यर्थः । इतश्चासौनयुज्यतइत्याह ॥ [४।९] दर्शनाच्चेति ॥ अत्युत्कटतपःपापाभ्यांप्रत्यक्षतएवफलंदृश्यते । नचतत्रकारणांतरमस्ति । अतस्तत्कार्यकारणभावोऽनुमानवेद्यइतितन्मानत्वसिद्धिः । तपआदीनांवैदिकत्वादागममानत्वसिद्धिः । ततश्चेश्वरादिसिद्धिरितिननास्तिक्यवादोयुज्यते । तस्माच्छास्त्रादेवेश्वरादिसिद्धिरितियुक्तमेवेतिभावः । नन्वेवमनुमानस्यानिश्चायकत्वेनशास्त्रादेवकारणत्वसिद्धिश्चेत्तर्हिपाशुपतादिशास्त्रेणरुद्रादेःकारणत्वंस्यादित्यतआह ॥ [४।१०] ॐगिति ॥ इतश्चपाशुपतादिकंकुवर्त्मेत्याह ॥ सांख्यमिति ॥ पंचरात्रस्यकृत्स्नस्यवक्तानारायणःस्वयं । ज्ञानेष्वेतेषुराजेंद्रसर्वेष्वेतद्विशिष्यतइतिमोक्षधर्मेष्वपिसांख्यादिषुप्रकृतेषुपंचरात्रस्यैवप्रामाण्यमुक्तं । अतःपाशुपतादिकममानमेवेत्यर्थः । नन्वनेनपंचरात्रप्रामाण्यमेवभवेन्नान्याप्रामाण्यमित्यतआह ॥ [४।१२] इतरेषामिति ॥ सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच । ज्ञानान्येतानिभिन्नानिनात्रकार्याविचारणेतिपरस्परविरुद्धतयोक्तानामेकप्रामाण्योक्तावन्याप्रामाण्यंलभ्यतइतिभावः । तर्हिवेदारण्यकस्याप्यप्रामाण्यंस्यादित्यतआह ॥ [४।१२] वेदेति ॥ पंचरात्रस्यवेदार्थत्वेनतत्प्रामाण्योक्तौवेदप्रामाण्यमेवोक्तंभवति । ऐक्याभिप्रायाभावेपंचरात्राधिक्यकथनमसंगतंस्यादितिभावः । वेदस्यैवप्रामाण्यंकिंनोच्यते । पंचरात्रप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं । पंचरात्रप्रामाण्योक्तौतुवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्यावेदप्रामाण्योहसंभवादिति ॥ धर्मव

हुत्वाद्बहुवचनं । तस्मात्कारणस्यवेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वान्नानुमानेनान्यकारणत्वंशंक्यमितिनजिज्ञास्यस्यविष्णुत्वनि
श्चयायोगइति । सूत्रंव्याख्यायाथयत्परेणोक्तंशास्त्रस्ययोनिरितितदयुक्तमितिभावेनाह ॥ ४।१३ शास्त्रेति ॥ शास्त्रंयोनिर्ज्ञप्ति
कारणंप्रमाणमित्येवशास्त्रयोनि नशास्त्रस्ययोनिरितिभावः । समासप्राबल्यात्कुतोनासावर्थइतिचेद्वेदादिकर्तृत्वकथनस्यो
क्तानुपयुक्तत्वात् । नहिजन्मादिकर्तृत्वेशास्त्रयोनित्वंहेतुः । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । जगत्कारणत्वोक्त्यार्थलब्धंसार्वज्ञमेव
शास्त्रयोनित्वोक्त्यास्फोरयतीतिचेन्न । तत्रार्थलब्धशक्त्याद्यस्फुटीकृत्यसार्वज्ञमात्रस्फुटीकरणेविशेषकारणाभावात् । अनं
तजगन्निर्माणोक्त्याऽस्फुटीभूतंसार्वज्ञंतदेकदेशनिर्माणोक्त्याकथमाविर्भवेत् । किंचेदंशास्त्रस्येश्वरनिर्मितत्वं अर्थमुपलभ्यर
चितत्वंवानिःसृतत्वमात्रंवा । नाद्यः । कणादचरणानुसरणप्रसंगात् श्रुत्यादिविरोधाच्च । नद्वितीयः । शास्त्रयोनित्वस्य
सार्वज्ञसाधकत्वाभावप्रसंगात् । अतोऽर्थांतरमुक्तानुपयुक्तमयुक्तंचेत्युक्तएवसूत्रार्थइति ॥ ३ ॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रब्रह्मणो
जगत्कारणत्वेनशास्त्रप्रतिपाद्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । कारणस्यशास्त्रैकयोनित्वाद्यस्यशास्त्रंकारणतामाचष्टेतदेवका
रणमितिवर्णितं । तद्यदाविष्णोरेवतदैवोक्तलक्षणंसंभवतीति । तत्कारणत्वेनशास्त्रयोनित्वंविषयः । विष्णोरन्यस्यापिवेति
संदेहः । पूर्वोक्तिरुभयथापिशास्त्रप्रतीतिःसंदेहबीजं । रुद्रादीनामपिकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वमितिपूर्वःपक्षः । पाशुपतादि
शास्त्रेषुरुद्रादिर्जगत्कारणत्वेनवेदादिवेद्यइतिनिगदितत्वात् । नचतस्याप्रामाण्येनासाधकत्वं । वेदेपितेषांकारणतयाप्रतीय
मानत्वात्प्रतीतिसध्रीचीनस्यचप्रामाण्योपपत्तेः । तथाचपाशुपताद्युक्तिप्रतीतिभ्यामन्येषामपिकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वेजगत्का

रणत्वंनविष्णोरेवलक्षणमितिप्राप्तेसिद्धांतयति ॥ [४।१३] अज्ञानामिति ॥ पाशुपतादावुक्तत्वेपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वं । पाशुपताद्युक्त
स्योक्तरीत्याऽयथार्थत्वसंभवात् । प्रतीतेरज्ञानमूलत्वसंभवात् । प्रतीतमपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वमितिभावः । ननुप्रतीत्यादेर
ज्ञानमूलत्वादिपरिकल्प्याप्यन्येषांकारणतयाशास्त्रयोनित्वाग्रहणेकोहेतुरितिपृच्छति ॥ [४।१३] कुतइति ॥ प्रतीयमानमपिनेतरेषांशां
स्त्रयोनित्वमितिसंबंधः । तत्रहेतुकथनायसूत्रमुपन्यस्यति ॥ [४।१४] तत्त्विति ॥ सूत्राक्षराणिव्याचष्टे ॥ [४।१४] अन्वयइति ॥ कानितान्युप
पत्त्यादीनिकुत्रचलिंगानीत्यतआह ॥ [४।१४] उक्तंचेति ॥ एकप्रकाराऽसकृदुक्तिरभ्यासः । प्रमाणांतरासिद्धताअपूर्वता । फल
वत्त्वंफलं । स्तुतिनिंदापरकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः । युक्तिरुपपत्तिः । उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेपिब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनपृ
थगुक्तिः । उपक्रमादीनामुपपत्त्यादित्वेनभाष्यंतेषामुत्तरोत्तरप्राबल्याभिप्रायं । उपक्रमादिलिंगानांबलीयोह्युत्तरोत्तरमित्युक्तेः ।
उपसंहारस्यव्याख्यानरूपत्वेनतद्विरोधयुपक्रमाप्रामाण्यापत्तेस्तस्यततोपिप्राबल्यं । एकत्रोक्तादपिबहुलोक्तेःप्राबल्यादभ्यास
स्योपक्रमोपसंहारयोः(राभ्यां)प्राबल्यं । एकत्रबहुवारोक्तादपिमुख्यस्यप्राबल्यादपूर्वतायाउपक्रमोपसंहाराभ्यासेभ्यःप्राबल्यं ।
फलस्योद्देश्यत्वादुपक्रमादिभ्यःप्राबल्यं । करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूपार्थवादस्यफलमात्राधिक्यादुपक्रमादिभ्यः
प्राबल्यं । उपपत्तेःसर्वमूलत्वेनसर्वतःप्राबल्यमिति । एतत्सर्ववाक्यतात्पर्यार्थनिर्णयेलिंगंभवति । विरोधेतुदुर्बलबाधकत
याप्रबलंनिर्णायकं । साम्येनिरवकाशेनसावकाशंबाध्यते । स्वभावदुर्बलेनापिनिरवकाशेनस्वभावतःप्रबलस्यापिसावकाश
स्यबाधोभवति । एवमेकेनानेकेषांचबाधः । ननुसावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामेवनिर्णयोनस्वभावप्राबल्यदौर्बल्यंनामास्ति ।

दुर्बलप्रबलयोःसावकाशत्वादिनियमात् । अन्यथावाक्याप्रामाण्यापत्तेरिति । मैवं । स्वभावप्रबलेनदुर्बलबाधनेतत्प्रामाण्यायार्थांतरकल्पनं । सावकाशत्वंपुनःस्वयमर्थांतरवाचित्वमितिभेदात् । अत्रश्रुत्यादिषट्कंचग्राह्यं । सूत्रंयोजयति ॥ ४।१५ उपक्रमादीति ॥ पाशुपतादिशास्त्रोक्तंप्रतीतमपिनान्येषांशास्त्रयोनित्वं । पाशुपताद्युक्त्यादेःशास्त्रनिर्णायकत्वाभावादुपक्रमादीनामेवनिर्णायकत्वात् । तैश्चसम्यक्शास्त्रेविचार्यमाणेब्रह्मैवशास्त्रगम्यंप्रतीयतेनरुद्रादि । अतोऽन्यथाप्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वाद्येवयुक्तमितिभावः। ननुकर्मविधानादिरूपत्वाच्छास्त्रस्यकथंब्रह्मपरतेत्याशंकांभगवद्वाक्येनपरिहरति ॥ ४।१६ मामिति ॥ कर्मविधात्रीश्रुतिरपिमांप्रत्येवतद्विधत्ते । इंद्राद्यभिधात्रीचमामभिधत्ते । चत्वारिवागित्यादिश्रुत्याहंविविधरूपत्वेन कल्प्यः । नसुरांपिबेदित्यादिश्रुत्याहमेवाप्रियादपोह्यः । एवंभूतायाअस्याःश्रुतेरित्यभिप्रायमहमेववेद नमत्तोऽन्यइत्यर्थः । स्मादुपक्रमादिवशाद्विष्णुरेवसर्वशास्त्रैर्जन्मादिकारणत्वोक्त्युपलक्षितानंतगुणतयोच्यतइतितस्यैवतल्लक्षणमितिसिद्धम् ॥४॥
अ. ४ अत्रब्रह्मणोवाच्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेनब्रह्मैवशास्त्रस्यमुख्यार्थइत्यभिहितं । उपक्रमादिभिर्निर्णीतस्यमुख्यार्थत्वात् । तच्चवाच्यत्वएवसंभवतीति । तन्मुख्यतःशास्त्रयोनित्वंविषयः । ब्रह्मणोयुक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । वादिविप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । तत्रपूर्वपक्षयति ॥ ४।१७ नन्विति ॥ नब्रह्मणःशास्त्रमुख्यार्थत्वमुपपद्यते। यतस्तद्यतो वाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुतेःशब्दावाच्यं । नह्यवाच्यस्यशास्त्रमुख्यार्थतासंभवति । अतोनशास्त्रोक्तकारणत्वंतस्येतिभावः । अशब्दमित्यादेःशब्दादिगुणशून्यंतदविषयश्चेत्यर्थः । अवचनेनैवप्रोवाचेति वचनवृत्तिंविनालक्षणयोपदिदेश । यच्छ्रोत्रे

न श्रृणोतिपुरुषः। त्रयीनश्रुतिगोचरेतिगोचरशब्दस्यविशेष्यलिंगतयाप्रयोगान्नतच्छब्दगोचरमितियुक्तं । सिद्धांतयदधिकर
णतात्पर्यमाह। (तत्सूत्रमवतारयति)॥[४।१९]नेति॥ अत्रसूत्रकारोब्रह्मणोऽवाच्यत्वंश्रुतिप्राप्तंप्रतिषेधतीत्यर्थः। सूत्रंव्याचष्टे॥[४।१९]सईति॥
सप्रणवोपासकोजीवोत्तमहिरण्यगर्भोपदेशेनपरमंपुरुषंपश्यति । परोक्षतोब्रह्मविज्ञायाऽपरोक्षतोजानीयादित्यादिश्रुतिभिर्ब्र
ह्मणईक्षणीयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्यावाच्यमेवतत्। अतस्तस्यशास्त्रयोनित्वोपपत्तेःकारणत्वसंभवइत्यर्थः । नेक्षणीयत्वा
न्यथानुपपत्त्याब्रह्मणोवाच्यत्वंवाच्यं । ईक्षणस्यप्रत्यक्षादिनापिसंभवादित्यतआह ॥ [४।२०]औपनिषदत्वादिति ॥ भवेदेतद्य
दिब्रह्मप्रत्यक्षादिगम्यं । नैतदस्ति। तस्योक्तरीत्योपनिषदेकगम्यत्वात्। तथाचप्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वेसतीक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्या
वाच्यमेवतदितिभावः । परिशेषप्रमाणेनवात्रवाच्यत्वंसाध्यते । तथाहि। श्रुतिषुतावदीक्षणीयत्वंब्रह्मणःश्रूयते। ईक्षणंचप्रमा
णेनभवेत् । प्रसक्तप्रमाणेषुनब्रह्मणोवचनेतरप्रमाणेनेक्षणं । तस्यौपनिषदत्वात् । वचनेनेक्षणंचावाच्येवृत्त्यंतरायोगेनपरिशे
षाद्वाच्यत्वमेवसाधयतीति । ननुश्रुतिसिद्धमवाच्यत्वंकथंयुक्तिमात्रेणदूष्यते । प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमिति
युक्तितःश्रुतेःप्राबल्योक्तेरित्यतःश्रुतिस्मृतीचाह ॥ [४।२०]संवेइति ॥ तपांसियत्प्रतिवदंतिवेदाः । नन्वेवंयुक्त्यादिसिद्धत्वेवा
च्यत्वस्यावाच्यत्वाज्ञेयत्वाभिधायकोदाहृतश्रुतेःकागतिरित्यतआह ॥ [४।२१]अवाच्यत्वादिकमिति ॥ अवाच्यत्वादिकमवा
च्यत्वादिव्यपदेशः। अप्रसिद्धिःसाकल्येनागोचरता । नन्वप्रसिद्धेरवाच्यत्वादिव्यपदेशःक्वदृष्टइत्यतआह ॥ [४।२२]नेतादिति ॥
पश्यंतइत्युक्तेरप्रसिद्ध्यैवैतदितिज्ञायते । नकेवलमन्यथाऽनुपपत्तिमात्रसिद्धेयंव्यवस्थाऽपितुस्मृतिसिद्धाचेतिभावेनाह ॥

[५।१] अप्रसिद्धेरिति॥ एवमप्रसिद्धिप्रसिद्धिभ्यां। एवंयतोवाचइत्यादिश्रुतीनांयुक्त्यादिबलादर्थांतरोपपत्तेर्नाशब्दंब्रह्मेतिसूत्रंव्याख्यायपरकृतापव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ [५।२] नचेति ॥ जगत्कारणत्वं सदेवसोम्येत्यादौकस्यचित्प्रतीयते तत्किंब्रह्मोतप्रधानमितिसंदेहेप्रधानमितिप्राप्तेसिद्धांतितं। नप्रधानंश्रौतजगत्कारणं तदैक्षतेतीक्षतिश्रवणादशब्दंहितदिति। तदेतद्व्याख्यानमयुक्तं। यतोऽशब्दंहितदितिहेतुतयोक्तमश्रौतत्वंनसांख्यस्यप्रतिवादिनःसिद्धं । तेनवैदिकत्वाभ्युपगतेः । नापिस्वन्यायेनतदुक्तिः। अजामेकामित्यादौप्रधानस्यश्रुतत्वात् । नचतत्रान्यत्कल्प्यं । नाममात्रेविवादादर्थांतरस्यचाभावादितिभावः । किंचब्रह्मणोपिश्रौतत्वंनयुक्तं अवाच्यत्वात्। अवाच्येवृत्त्यंतरायोगात् । नापितस्येक्षितृत्वं। तस्येक्षतिस्वरूपत्वात् । जगत्कारणस्यमायावच्छिन्नस्येक्षणंसंभवतीतिचेन्न। जिज्ञास्यस्यैवजगत्कारणतयोक्तत्वात्। नहिजिज्ञास्यंमायावच्छिन्नं। तज्जिज्ञासायाअप्रयोजकत्वात् । किंचमाययेक्षणंभवत्युपचर्यतेवा । आद्येदृश्यत्वाद्यपिकिंनस्यात् । नद्वितीयः । प्रधानेपिसंभवादिति ॥ ५ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५।२] गौणश्चेदिति ॥ यद्दृश्यत्वबलाद्ब्रह्मवाच्यमित्युक्तंनतद्युक्तं । यतईक्षतिश्रुतौजीवाख्योगौणात्माद्दश्यउच्यतेतदन्यथानुपपत्त्याचसएववाच्यःस्यान्नगुणातीतंब्रह्मेक्षतिश्रुत्युक्तं । गौणग्रहणेबाधकस्येतरज्ञापकस्यचाभावात् अतोनतद्वाच्यमितिचोद्यंनयुक्तं । ईक्षणीयेतस्मिन्नेवात्मानंपश्येत् । अजआत्मामहान्ध्रुवः। तमेवधीरोविज्ञायेत्यात्मशब्दश्रवणात्तेनचतस्यनिर्गुणत्वसिद्धेः। सएवईक्षत्यावाच्यइत्यर्थः। नन्वात्मशब्दसद्भावेपिकुतोऽयंनिर्गुणोनगौणइत्यतआह ॥ [५।३] यइति ॥ गुणैःसत्त्वादिभिः। हेयोपादेयरहितइत्युपादेयएवेत्यर्थः। हृदिह्येषआत्मेति एतदन्य

स्वभावेप्यात्मशब्दप्रयोगात्कथंसोऽनात्मेत्यतआह ॥ [५।४] अनात्मनीति ॥ रूपशब्दःस्वरूपप्रतिमारूपाभिप्रायः । तत्रात्माना
त्मनोःस्यआत्मास नित्योदेहहान्यादिरहितः शुद्धःकर्मलेपविधुरः केवलोजडामिश्रः । ननूपचारेणापिगौणेप्रयोगसद्भावा
त्सएवश्रुत्युक्तद्दश्यात्माकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।६] नचेति ॥ आत्मपदंमुख्यार्थेनिर्गुणेद्दश्यतयाप्रतिपाद्येसंभवत्यमुख्यार्थगौ
णग्रहणंनयुज्यते । मुख्यासंभवएवगौणाश्रयणादितिभावः ॥ ६ ॥ नन्वात्मशब्दोमुख्यतएवगौणपरइतिकिंनस्यात् । नचो
क्तश्रुतिस्मृतिविरोधः ॥ तत्रात्मशब्दोविष्णौमुख्योजीवेष्वमुख्यइत्यनुक्तेश्चेतनाचेतनविषयत्वसंभवात् । तथाचश्रुतेराजंव
संभवात् । निर्दोषत्वादेःस्वभावविषयत्वोपपत्तेरित्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रंपठति ॥ तन्निष्ठस्येति ॥ नात्मशब्दोगौणेमुख्यइति
युक्तं । आत्मनिष्ठपुरुषस्यमोक्षोपदेशादितिसूत्रार्थः । तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशेपिकुतोऽसौनगौणइत्यतआह ॥ [५।६] नहीति ॥
गुणबद्धात्मविज्ञानाद्गुणनिवृत्तिरूपमोक्षोनयुक्तइत्यर्थः । कोसःवात्मनिष्ठस्यमोक्षोपदेशइत्यतस्तमाह ॥ [५।७] यस्येति ॥ सर्वक
र्तृत्वात्सवायुकर्तासर्वज्ञोऽस्मिन्देहेगुहास्थानेप्रविष्टआत्मायेनोपासकेनज्ञातोभवतितस्योपासकस्यसविष्णुलोकएवलोकोभव
तीत्यात्मनिष्ठपुरुषस्यमोक्षउपदिश्यतेऽतोनात्मशब्दोगौणपरइत्यर्थः । आत्मशब्दोविष्णावेवनजीवेष्वित्यत्रस्पष्टश्रुतिस्मृती
श्चाह ॥ [५।८] अयमिति ॥ कुतस्तस्यैवात्मत्वंनान्येषामित्यतआह ॥ [५।१०] तस्येति ॥ आत्मज्ञानान्मोक्षोयस्यानुवित्तइत्यादावुदा
हृतोऽतोनात्मशब्दोविष्णोरन्यत्र । तस्यैवनिर्गुणस्यमोक्षदातृत्वसंभवादित्यर्थः । मोक्षोपदेशेपिकुतोनेतरेषामात्मत्वमित्यत
आह ॥ [५।१०] सगुणाइति ॥ विष्णोर्निर्गुणत्वेनास्तुमोक्षदातृत्वसंभावना निश्चयस्तुकुतइत्यतआह ॥ [५।११] परोहीति ॥परःस्वतंत्रः॥७॥

युक्त्यंतरेणाप्यात्मशब्दस्यगौणपरत्वंपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।१२] हेयत्वेति ॥ यद्यात्मशब्दोगौणपरस्तर्हितमेवैकमिति श्रुत्युक्तात्मापिगौणःस्यात् । नचास्त्विवतिवाच्यं । तथासतिहेयत्वप्रसंगात् । नचास्यहेयत्व मुच्यते । प्रत्युतजानथेत्यस्याहेय त्ववचनात् । नचगौणस्याप्यहेयता । अन्यावाचोविमुंचथेतिगौणात्मनोहेयत्ववचनात् । अतोनगौणआत्मशब्दवाच्यः किंतुनिर्गुणएवेत्यात्मशब्दादीक्षतिश्रुत्युक्तोपिसएव । तस्यचेक्षत्यन्यथानुपपत्त्यावाच्यत्वमितिभावः । नचवाच्यंसगुणपरो प्यात्मशब्दोमोक्षदातृत्वाहेयत्वाभ्यांनिर्गुणलिंगाभ्यामपह्रीयतइति । तस्यमुख्यतोजीववाचित्वएवमानाभावात् ॥ ८ ॥ युक्त्यंतरेणापिनिर्गुणस्यवाच्यत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।१३] स्वाप्ययादिति ॥ अदोमूलरूपंपूर्णमिदमवताररूपं चपूर्णं तत्पूर्णंसृष्टिकालेपूर्णान्मूलरूपादुद्रिच्यते । प्रलयेचपूर्णस्यस्वस्यपूर्णमवताररूपंस्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमन्यत्रालीनं स्वयमवशिष्यतइतिनिर्गुणस्यैवश्रुत्युक्तत्वाद्व(त्वाच्चम)वत्येवासौवाच्यः । नचायंगौणः । पूर्णत्वात्स्वस्यस्वस्मिन्नप्ययाच्च । गौणस्यापूर्णत्वादन्यस्मिँल्लयाच्चेत्यर्थः । नन्वयंस्वाप्ययवानन्यत्रालीनोपिगौणःस्यान्निर्गुणोऽन्योऽस्तीतिचेन्न । यद्ययंस्वा प्ययवान्गौणस्तर्ह्ययंनिर्गुणश्चोभौप्रलयेलयहीनौतिष्ठतउतैकस्मिन्नन्यस्यलयोभवति । नाद्यः । इदंवाऽग्रेनैवकिंचनासीदि त्यादिश्रुतिविरोधात् । द्वितीयेपिनतावद्गौणस्यनिर्गुणेलयः । तस्यस्वाप्ययेनावस्थानाभ्युपगतेः । तथाचनिर्गुणस्यसगुणे लयोवक्तव्यः । अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ [५।१५] नहीति ॥ गौणात्मनिजीवेनिर्दोषस्यनिर्गुणस्यपरमात्मनोलयोनोपपद्यते । यत्प्रयं तीत्यादिश्रुतिविरोधात् । अतोऽयमनन्यलीनोनिर्गुणएव । तस्यचश्रुत्युक्तत्वेनवाच्यत्वमितिभावः । यद्यपीयंनिर्गुणस्यवा

च्यत्वेऽभ्युच्चययुक्तिस्तथापिश्रुत्युक्तत्वाच्चनिर्गुणोवाच्यइतिबहिरेवोक्ते(वोक्त्वा)कुतोयंनिर्गुणइतिशंकापरिहारात्मकत्वात्सूत्रस्यतत्रभाष्येचचशब्दाभावः । अत्रगौणादिव्यपदेशःसत्त्वादिधर्मवत्त्वविषयएवेतिसूचनायनिर्दोषस्येति ॥९॥ नन्वस्त्वेवंनिर्गुणस्यवाच्यत्वोपपत्तौयुक्तंतस्यकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वं । तच्चप्रसिद्धशाखासूपक्रमादिविचारेऽस्तुब्रह्मणःकारणत्वेनप्रतिपाद्यत्वं । अप्रसिद्धशाखासुपुनरन्योपिकारणतयोच्यतां । तासामानंत्येनानिश्चयादित्यतआह ॥ [५।१५] नचेति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।१६] गतीति ॥ सर्ववेदाः शुद्धप्रमाणंमूलभूतंयासांतायुक्तय इतिहासश्च ब्रह्मविषयमेकविधमेव ज्ञानमुत्पादयंति नपुनर्वेदादिषुकश्चिद्विरोधोस्तीतिश्रुत्यास्वयमेवसर्वशाखाद्युत्पाद्यज्ञानस्यैकविधत्वकथनान्नकासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यतइत्यर्थः । एवंब्रह्मणोऽवाच्यत्वंनिराकृत्यतदेवशास्त्रयोनीत्युक्तम् ॥ १० ॥ पुनःसिंहावलोकनन्यायेननिर्गुणस्यब्रह्मणोवाच्यत्वंयुक्त्यंतरेणप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [५।१७] श्रुतत्वाच्चेति ॥ एकःप्रधानः सर्वभूतेषुगुह्यतयाऽवस्थितः । नकेवलंभूतेषु सर्वव्यापीच । नसर्वभूतेषुस्थितिमात्रं सर्वभूतांतर्यामीच । अध्यक्षोऽधिपतिः । सर्वभूतानामाश्रयः । सर्वसाक्षादीक्षतइतिसाक्षी । चेताज्ञानरूपः । केवलोजडामिश्रः । निर्गुणःसत्त्वादिगुणहीनइतिश्रुतौनिर्गुणस्यश्रुतत्वान्नासावशब्दइत्यर्थः । श्रुतत्वेप्यशब्दःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।१८] नहीति ॥ अशब्दस्यापिब्रह्मणोलक्षणयाश्रुतत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।१९] नचेति ॥ अवाच्यस्यलक्ष्यत्वाप्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धमवाच्यस्यब्रह्मणोलक्ष्यत्वंकल्प्यमित्यर्थः । ननुगंगापदावाच्यस्यापितीरस्यतल्लक्ष्यत्वंप्रसिद्धमितिवेदावाच्यस्यापिब्रह्मणस्तल्लक्ष्यत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।२०] सर्वेति ॥

भवेदेवतीरादेर्गंगादिपदावाच्यस्यापिलक्ष्यत्वंपदांतरवाच्यत्वात् नतुब्रह्मणः । तस्यसर्वशब्दावाच्यत्वात् । सर्वशब्दावाच्यस्यापिलक्षणाया विप्रतिपन्नंनलक्ष्यंकेनापिपदेनावाच्यत्वाद्वैधर्म्येणतीरवदितियुक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थानांलक्षणायोग्यत्वान्नसपक्षसत्त्वं । ननुवाच्यत्वंलक्षणायांकथमुपयोगि येनतदभावेनलक्षणायोगः । किंप्रयोजकांतरमाशंकसेप्रयोजकत्वप्रकारमेववापृच्छसि । नाद्यः । केवलान्वयिनिकेवलव्यतिरेकिणिचोपाधिशंकानुदयात् । केवलान्वयिनिसाध्याभावाभावेन तदविनाभाव्यभावत्वाभावात् । केवलव्यतिरेकिणिचसपक्षाभावेनव्याप्त्यनिश्चयात् । द्वितीयेव्याप्तिरेवेतिब्रूमः । किंनिबंधनाऽसावपीतिचेत् द्रव्यत्वसंयोगित्वादौकिंनिबंधना अवाच्यस्यलक्षणायांकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्यनिरुत्तरत्वात् । नचतदेव पदंवक्तुंयुक्तं । नहिगंगापदेनकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्यगंगैवेत्युत्तरं । अथतत्रपदांतरं । तेनापिकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्योत्तराभावात् । अथकिंचित्पदमस्तिवाचकमितिचेत् । किंपदांतरेणापराद्धं । लक्ष्यपरपदस्यस्वरूपमात्रपरस्य(परत्वेन)वाचकत्वंयुक्तं । पदांतराणांगुणाभिधायिनांनिर्गुणेवृत्तौलक्षणैवशरणमितिचेन्न । लक्षणपदानामपिलक्ष्यगतविशेषावलंबेनवाचकत्वोपपत्तेः । लक्षणपदानांस्वरूपमात्रपरतेतिचेन्न । पर्यायतापातात् । प्रयोजनबाहुल्यादपर्यायतेतिचेन्न । वाच्यविशेषराहित्येप्रयोजनशतेनापिपर्यायताऽपरिहारात् । स्वरूपमात्रकथनस्यप्रश्नानानुगुण्याच्च । नहिस्वरूपमज्ञात्वाकश्चिद्द्रष्टइतिप्रश्नोयुज्यते । अतोनलक्षणपदानामपिलक्षकत्वमित्यस्त्येववाच्यत्वस्यलक्षणोपयोगः । तस्माद्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽखिलजगत्कारणतयाशास्त्रयोनितायुक्तेतिलक्षणंनातिव्याप्तं । ततश्चतद्युक्तब्रह्मणोविष्णुत्वाद्युक्तैवतज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ ११ ॥ अ० ५ ॥ अथब्रह्मस्वरूपनिरूपणे

ऽनवशेषात्किमध्यायशेषेणेत्यतस्तत्कृत्यमाह ॥ [५।१९] नमेवेति ॥ कृत्यांतराभावेपितत्तुसमन्वयादित्युक्तमेवोपक्रमाद्यन्वयात्सम्य
ङ्निरूपणंशास्त्रीयशब्दानांप्रतिवाक्यग्रहणेनप्रकटयत्यनेनाध्यायेनसूत्रकारः । अन्यथाप्रतिज्ञामात्रस्याऽसाधकत्वेनान्यदे
वसमन्वयादित्यपिवक्तुंशक्यत्वादितिभावः । एतदधिकरणसंगतिशंकोत्थापनायसूत्रोदाहरणं । चतुर्थपादेतुनसमन्वयइत्ये
तदश्रद्धेयमितिभावेनोक्तंसमस्तेनेति । प्रायेणेनिदेवताद्यधिकरणव्यावृत्तये । तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदःकिंनिबंधनइत्य
तःसमन्वयेप्यवांतरभेदेनेतिभावेनै(नतावदे)तत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [५।२०] प्रायेणेति ॥ शब्दास्तावच्चतुर्विधाः । अन्यत्रैवप्र
सिद्धा उभयत्रप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धा स्तत्रप्रसिद्धाइति । सर्वेपिनामलिंगात्मकतयाप्रत्येकंद्विविधाः । तेषुनतत्रप्रसिद्धानां
समन्वयोवाच्यः । तेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्यप्रथममबुद्ध्यारोहाच्चतुर्थेतदुक्तिः । उभयत्रप्रसिद्धानामन्यत्रप्रसिद्धि
पराकरणमात्रस्यान्यत्रप्रसिद्धानांतत्प्रसिद्धिनिराकरणपूर्वकंभगवत्परत्वप्रतिपादनादमुख्यत्वेनप्राथम्यायोगात्तृतीयेतदुक्तिः।
अन्यपराणांमध्येलिंगात्मकानांधर्मवाचित्वान्नामात्मकेभ्योधर्मिवाचिभ्योऽमुख्यत्वेनाप्राथम्यात्तत्समन्वयोक्तिर्द्वितीये । ततो
न्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशब्दानांभगवतिसमन्वयःप्रदर्श्यतेऽस्मिन्पादइतिभावः । अत्रांतःस्थत्वलिंगसमन्वयप्रतिपाद
नात्प्रायेणेति । अन्येतुब्रह्मनिष्ठतयास्पष्टलिंगानांप्रथमे द्वितीयतृतीययोरस्पष्टानां समन्वयःप्रतिपाद्यतइत्यन्यथापादार्था
नाचक्षतेतन्निराचष्टे ॥ [५।२१] नान्यथेति ॥ एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तराधिकरणोदाहृतवाक्येष्वपिस्पष्टब्रह्मलिंगानामुपलंभेनत
न्नियमादृष्टेर्नान्यथापादार्थइत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्रप्रसिद्धानंदमयनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयसमर्थनादस्तुशास्त्राध्यायपादसंगतिः।

तथाप्यानंदमयस्यविष्णुत्वसमर्थनेकापूर्वसंगतिरित्यतःश्रुत्यधिकरणसंगतीदर्शयति ॥ [५।२१] ब्रह्मेति ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिय
स्यब्रह्मणोजिज्ञासाकर्तव्यतयोक्तातच्चब्रह्मतैत्तिरीयश्रुतावानंदमयस्यपुच्छाख्यावयवरूपंप्रतीयते । तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञान
मयात् अन्योंतरआत्मानंदमयः तेनैषपूर्णः सवाएषपुरुषविधएव तस्यपुरुषविधताम् अन्वयंपुरुषविधः तस्यप्रियमेवशि
रः मोदोदक्षिणःपक्षः प्रमोदउत्तरःपक्षः आनंदआत्मा ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेति । अतःसंगतिसद्भावादानंदमयस्यब्रह्मत्वमत्रसमर्थ्यं
तइतिभावः । तेनानंदमयेनैषविज्ञानमयोनिश्छिद्रतयापूर्णः सएषआनंदमयःपुरुषाकारएव । तस्यानंदमयस्यपुरुषाकारता
नुसारेणायंविज्ञानमयःपुरुषाकारस्तस्मादुद्भूतः । उपकारजंप्रियं । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौमोदप्रमोदौ । स्वरूपभूतआनंदः
यद्वाश्रवणोत्थंप्रियं । दर्शनोत्थोमोदः । भोगोत्थःप्रमोदः । स्वरूपभूतआनंदः । तत्तत्प्रवर्तकतयाचतत्तद्व्यपदेशइति । ब्रह्मणो
वयवत्वोक्तावपिकिमर्थमानंदमयस्यविष्णुत्वसमर्थनमित्यतआह ॥ [५।२२] नहीति ॥ यद्यानंदमयोब्रह्मणोन्यस्तदानब्रह्मजिज्ञा
सासंभवति । अवयविनएवानंदमयस्यजिज्ञास्यत्वप्राप्तेः । अवयविजिज्ञासांविनाअवयवमात्रजिज्ञासाऽयोगात् । ब्रह्मजिज्ञा
साचश्रुत्युक्तानहातुंशक्या । अतआनंदमयस्यविष्णोरन्यत्वे नब्रह्मजिज्ञासासंभवतीतियतोऽतोब्रह्मजिसासिद्ध्यर्थमानं
दमयोभ्यासादित्यानंदमयस्यविष्णुत्वमाहसूत्रकारइतिभावः । एवंसंगतिमुक्त्वाविषयसंशयौदर्शयति ॥ [६।१] आनंदमयइति ॥
अत्राऽऽनंदमयोविषयः । सकिंब्रह्मादिजीवसमूहः उतचेतनप्रकृतिः अथाचेतना किंवाविष्णुः । ब्रह्माणिजीवाः ममयोनिर्म
हद्ब्रह्म पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मेत्यादिनाजीवादिषुब्रह्मशब्दप्रयोगःसंदेहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षानाह ॥ [६।१] ब्रह्मशब्दा

दित्यादिना । आनंदमयमधिकृत्यास्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेतिहिरण्यगर्भनिष्ठब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्यानंदमयत्वंयुज्यते । ब्रह्मशब्द
स्यान्यत्रापिवृत्तेः कथंतेनतन्निश्चयइतिचेत् । आनंदमयशब्दार्थवच्छतानंदनाम्नाचहिरण्यगर्भेविद्यमानेनतस्यप्राप्तेः । रुद्र
स्यवाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । यश्चासावादित्यइत्यानंदमयस्यसूर्येप्रोक्तत्वाद्रुद्रस्यसूर्याद्यष्टप्रतिमत्वात् । तथाचविष्णुपुराणे ।
सूर्योजलंमहीवह्निर्वायुराकाशमेवच । दीक्षितोब्राह्मणःसोमइत्येतास्तनवःक्रमादिति । एवमिंद्रबृहस्पत्यादीनामपिसूर्याधि
ष्ठातृत्वादिनाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । चित्प्रकृतेर्वाआनंदमयत्वप्राप्तिः । आनंदमयनिष्ठब्रह्मशब्दस्यममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिचित्प्र
कृतौप्रयोगात् । कथंसावकाशब्रह्मशब्देनायंनिर्णयइतिचेत् सोकामयतबहुस्यामित्यानंदमयस्यबहुभावश्रवणात् । तदभि
मानित्वाच्चित्प्रकृतेः । अचित्प्रकृतेर्वानंदमयत्वप्राप्तिः । बहुभावादेव । तत्तद्देहगतसर्वजीवानांवाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । बृंह
जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति धातोर्जीवेष्वपिब्रह्मशब्दात् । नचवाच्यंब्रह्मशब्दस्यसाधारण्यान्ननिश्चायकत्वमिति ।
अन्नरसमयःप्राणमयइत्युक्ताऽन्नमयादीनामन्नादिविकाराभिमानित्वेनजीवत्वात् । तत्प्रायपठितानंदमयत्वेपिजीवानांप्राप्तेः ।
यद्यपिब्रह्मशब्देनविष्णोरप्यस्तिप्राप्तिस्तथापिनासावानंदमयः । विष्णोरानंदमयावयवत्वोक्तेः । तस्यचाऽऽनंदमयत्वेतदव
यवत्वविरोधात् । तथाचाऽऽनंदमयस्याब्रह्मत्वेननतदवयवब्रह्मजिज्ञासासंभवतीत्याशयः । सिद्धांतयति ॥ [६।३] तथापीति ॥
यद्यप्येवमन्येषांप्राप्तिस्तथापीत्यर्थः । कस्तर्हीत्याशंक्यसंगत्यर्थमुदाहृतसूत्रप्रतिज्ञाभागंव्याचष्टे ॥ [६।३] किंत्विति ॥ कुतोविष्णु
रेवानंदमयइत्यतःसौत्रंहेतुंव्याचष्टे ॥ [६।४] तद्वेति ॥ असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेत् अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेत्यानंदमयेब्रह्म

शब्दाभ्यासाद्विष्णुरेवानंदमयः । ब्रह्मशब्दस्यतदेवब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिषुविष्ण्वेकनिष्ठत्वोक्तेः । नचततएवहिरण्यगर्भादीनांप्राप्तिःशंक्या । तेषामपूर्णत्वेनब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वाभावस्याप्युदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । मुख्यार्थत्यागेनामुख्यार्थग्रहणायोगादितिभावः ॥ १२ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ विकारेति ॥ नायमानंदमयोविष्णुःकिंतुप्रागुक्तप्रकृत्यादयएव । विकाराभिधायकमयट्शब्दप्रयोगात् । विकारार्थशब्दवाच्यत्वंहि विकारित्वविकाराभिमानित्वाभ्यांसंभवति । तथाचविकारात्मकत्वादचित्प्रकृतेश्चेतनप्रकृत्यादीनांविकाराभिमानित्वात्तेषुमयट्शब्दोयुज्यतेनविष्णोस्तस्याविकारित्वादतदभिमानित्वाच्चेतिशंकामाभूत् । यतःप्रचुरानंदत्वादानंदमयपदेनानंदमयःकथ्यतेनत्वानंदविकारत्वात् । तादात्म्यार्थेविकारार्थेप्राचुर्यार्थेमयट्त्रिधेतिप्राचुर्येपिमयट्प्रयोगादितिभावः । आनंदप्रचुरइतियदुच्यते(यथास्थिताभिधाने)ब्राह्मणप्रचुरोग्रामइत्यादिवदनानंदस्यापिप्राप्तेःप्रचुरानंदइतिविपरीतसमासःकृतः । प्रचुरानंदइत्यभिधानेपूर्णानंदइत्येवप्रतीतेः । नायमानंदमयशब्दःप्रचुरानंदतामभिधत्तेकिंतुविकारार्थत्वमेव । अन्नादिविकारार्थान्नमयादिशब्दैःसहपठितत्वादित्यतआह ॥ अन्नादीनांचेति ॥ भवेत्प्रायपाठविरोधोयद्यानंदमयपदेनैवानंदप्राचुर्यमुच्यतइत्यभ्युपगतिः । नासावस्ति । अन्नादीनांचप्राचुर्यमेवान्नमयादिशब्दार्थइत्यभ्युपगमादितिभावः । ननुकथमत्रान्नमयशब्दोऽन्नप्राचुर्यार्थः । अन्नप्राचुर्यकथनस्यात्यल्पत्वादित्यतआह ॥ अर्थतइति ॥ अन्नप्राचुर्यंचान्नमयशब्दार्थोयुज्यते । अत्रान्नशब्देनभूताद्यत्वतदत्तृत्वस्याभिधानेनाल्पार्थत्वाभावात् । प्रसिद्धान्नार्थत्वएवतत्प्राप्तेः । कुतोयमन्नशब्दार्थोनप्रसिद्धान्नंयेनाल्पार्थत्वाभावः ।

ननुप्रचुरभूताद्य
अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइत्यन्नशब्दव्याख्यानात्प्रसिद्धान्नस्यभूतात्तृत्वायोगादितिभावः । ननुप्रचुरभूताद्य
त्वंकथमभिसंहितंब्रह्मणइत्यतआह ॥ ई॰पं॰जीव्यत्वमेवेति ॥ ओषधीभ्योन्नं अन्नात्पुरुषइतिप्रसिद्धान्नविकारदेहमु
क्त्वासवाएषपुरुषोन्नरसमयइतितत्परामर्शात्कथमन्नमयशब्दस्तत्प्राचुर्यार्थइत्यतआह ॥ ई॰सइति ॥ भवेदेतद्यदिप्रसिद्धा
न्नविकारपुरुषपरामर्शोयंभवेत् । नचैवंयस्मादात्मनआकाशादिकमुत्पन्नंसएषइत्यात्मपरामर्शोपपत्तेरित्यर्थः । किमर्थमसौ
परामृश्यतइत्याशंकापनोदायपरामर्शादितिवक्तव्येप्रारंभादित्याह । आत्मनआकाशादिकारणत्वमुक्त्वा तस्यैवान्नमयादि
पंचरूपत्वप्रदर्शनायपुनःप्रक्रांतत्वान्नतत्परामर्शवैयर्थ्यमितिभावः । एवंप्राणमनःशब्दयोश्श्रेष्ठकत्वाववोधार्थत्वेनप्राचुर्यार्थं
तयाऽल्पार्थतापरिहरणीयेति । नन्वेवंमयट्शब्दस्योभयार्थप्रयोगादत्राप्युभयपक्षेदोषादर्शनात्किंप्राचुर्यमेवार्थोनविकारित्वं
पंचमयटामित्यत्रनियामकं । अन्नमयादिपंचानांब्रह्मताभ्युपगतावेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधश्चस्यादित्यतआह ॥
ई॰येऽन्नमिति ॥ येऽन्नंब्रह्मोपासते येप्राणंब्रह्मोपासते आनंदंब्रह्मणोविद्वान् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद अस्तिब्रह्मेतिचेद्वे
देत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषुतद्विषयत्वेनब्रह्मशब्दश्रवणादुभयथापिसंभवतांमयटामनन्यथासिद्धतत्समभिव्याहाराद्वि
कारित्वमर्थोऽपितुप्राचुर्यमेवेतिनिश्चीयते । नचान्नमयादीनांपंचानामपिब्रह्मत्वाभ्युपगतावेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरो
धः । एकस्यैवब्रह्मणोबहुरूपत्वेनपंचत्वोपपत्त्याश्रुत्यविरोधादितिभावः । एवमन्नमयादिपंचकमपिब्रह्म तद्गतमयटांप्राचुर्यार्थ
तैव सावकाशस्यनिरवकाशब्रह्मशब्दबलादेकार्थत्वोपपत्ति(त्ते)रित्युक्तं।अन्येत्वानंदमयएवब्रह्म तद्गतमयटएवप्राचुर्यार्थतेतिक

ल्पयंतितदयुक्तमित्याह॥ [६।१०] नचेति ॥ नचेयंकल्पनायुक्ता। प्रायपठितमयटामर्थद्वैविध्यकल्पनस्याक्लिष्टत्वात्। ततश्चैकस्यैवब्रह्म त्वंक्लिष्टमितिभावः । नचसूत्रविरोधः । यदाखलुब्रह्मशब्दादानंदमयस्यब्रह्मतामसाधयत्सूत्रकारस्तदाब्रह्मशब्दवतामन्नमया दीनांचब्रह्मतामनुजज्ञे । तथैवद्वितीयंसूत्रंनेयं अन्यथाऽन्नमयादिषुसन्नपिब्रह्मशब्दोब्रह्मतामसाधयन्कथमानंदमयस्यापि साधयेत् कथंचान्नमयादिषुस्थितोमयट्शब्दःप्राचुर्यार्थतामलभमानआनंदमयेश्रुतोलभेत । नचास्तितत्रबाधकविशेषोयेन द्वैविध्यंकल्प्येत । अन्नमयादीनामपितर्हिब्रह्मतांकिंनासूत्रयदितिचेत् । सूत्रस्याल्पाक्षरत्वादेव । आदिमत्त्वेप्यन्नमयादी नामानंदमयस्यसंगतत्वेनग्रहणं । यस्त्वन्नमयादीनांपंचानामप्यब्रह्मतांब्रूतेसतुसूत्रकारेणैवपूर्वपक्षीकृतइतिनतत्पक्षंप्रत्याक्षि पद्भाष्यकारः । नन्वानंदादिस्वरूपस्यब्रह्मणःकथंप्रचुरानंदत्वादिकंघृतप्रचुरओदनइत्यादौभेदएवप्रयोगादित्यतआह ॥ [६।१०] स्वरूपेचेति ॥ यथाप्रकाशस्वरूपेऽपिरविबिंबेविशेषेणप्रचुरप्रकाशोरविरितिव्यपदेशस्तथाऽऽनंदादिरूपेऽपिहरौविशेषण तद्व्यपदेशोयुज्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंप्रचुरानंदत्वेनानंदमयपदवाच्योविष्णुरेव ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्युक्तं तदेवहेत्वंतरेण प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [६।१०] तद्धेत्विति ॥ आसमंतात्काशमानोविष्णुर्यदिपूर्णानंदोनस्यात्तदा सौनलोकंप्रवर्तयेत् । आनंदोद्रेकमंतरेणतत्प्रवृत्तौकारणाभावात् । तथाचकोलोकंचेष्टयेद्धर्मादौचकःप्रवर्तयेत् । अन्यस्यास्वा तंत्र्यात् । अतोलोकचेष्टाऽन्यथानुपपत्त्यातत्कर्ताविष्णुःपूर्णानंदःस्यादित्यानंदमयप्रकरणेविष्णोरेवानंदपूर्णत्वएवलोकचेष्टक त्वाख्यहेतुव्यपदेशाद्विष्णुरेवपूर्णानंद(वानंदपूर्ण)तयाऽऽनंदमयइतिभावः ॥१४॥ यदुक्तंब्रह्मशब्दादन्नमयादीनांविष्णुत्वमि

तिनतद्युक्तं।ब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मण्युपपत्तेः । ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वेपिविष्णोरानंदमयावयवत्वोक्त्यादिनाऽमुख्यस्यैव
ग्रहणोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ मांत्रवर्णिकमेवचेति ॥ नेदमानंदमयादिपंचकमपरंब्रह्म । यतःस
त्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिमंत्रवर्णेलक्षणवत्तयोक्तंपरमेवब्रह्मान्नमयादिशब्दपंचकेनगीयते ॥ तत्कुतइत्यतउक्तंशब्दानुसंधानादिति ।
सत्यज्ञानानंतशब्दानामन्नमयादिशब्दानांचार्थानुसंधानेसत्येकार्थत्वप्रतीतेः । मंत्रवर्णेपिब्रह्मेत्येवोक्तत्वात्कथंतदर्थभूतानाम
प्यन्नमयादिशब्दानांपरब्रह्मार्थतेत्यतउक्तंब्रह्मविदिति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिसूचनयापरब्रह्मतज्ज्ञानतत्प्राप्तिकथने किंत
त्परंब्रह्म कथंचतद्वेदनं कीदृशीचतत्प्राप्तिरितिशंकात्रयमुदेति । तत्रादिशंकापनोदायपरब्रह्मणोलक्षणमुच्यते सत्यमिति यो
वेदेतिवेदनं सोश्नुतइतिप्राप्तिः । अतोमंत्रवर्णेपरंब्रह्मैवोच्यतइति तदुक्तंपरमेवब्रह्म शब्दानुसंधानादन्नमयादिशब्दैर्गीयतइ
ति नापरब्रह्मशंकात्रकार्येतिभावः । चशब्दोविष्णोरानंदमयत्वेयुक्तिसमुच्चयार्थः । ननुकथंविष्णोरानंदमयत्वंतस्यानंदम
यावयवत्वादवयविनश्चावयवत्वविरोधादित्यतआह ॥ नचेति ॥ नविष्णोरानंदमयत्वेतदवयवत्वविरोधः । सशिरइत्या
दिश्रुतावयविनएवावयवत्वोक्तेरवयवाद्यभेदादितिभावः । अवयविनोऽवयवत्वंविरुद्धमित्याशंकांपरिहर्तुंस्मृतिंचाह ॥
शिरईति ॥ अघटितघटकेश्वरशक्त्यानावयविनोऽवयवत्वंविरुद्धमित्यर्थः । किंच किंप्रमाणेनावयविनोऽवयवत्वंविरु
द्धमुतावयवीनावयवोऽवयवित्वाल्लोकवदितितर्केण । नाद्यः । असिद्धत्वात् । द्वितीयंनिराचष्टे ॥ अतर्क्येइति ॥ अत
र्क्यत्वात्कुतस्तस्मिंस्तर्कःसाधकोबाधकोवाभवेदित्यर्थः ॥ अस्तुवातस्यतर्क्यत्वं तथापिनतद्विरोधः । लोकेपरिमितशक्तित्वेन

विरोधात् । विरोधोपयोगिपरिमितशक्तेरपरिमितेभगवत्यभावादितिभावेनाह ॥ [६।१६] अप्रमेयइति ॥ यदवादिसवाएषइत्यन्य परामर्शोनान्नात्पुरुषइत्युक्तपरामर्शइति तदयुक्तं । आत्मनोदूरस्थत्वात् । देहस्यसमीपस्थत्वात्समीपोक्तपरित्यागेनदूरस्थ परामर्शग्रहणेकारणाभावात् । प्रकृतस्यैवपुरुषशब्देनोक्तेरात्मनस्तदभावाच्च । एकेनैवशब्देनद्विरुक्तेनभेदश्रुतिंविनावस्तुद्व योक्तिग्रहणायोगादित्यतआह ॥ [६।१६] रसेति ॥ सवाएषपुरुषइतिवाक्येनब्रह्मचैतन्यमेवपरामृश्यतेनदेहः । नचतस्यदूरोक्तिवि रोधःपुरुषपदेनाप्रकृतत्वविरोधश्च । यतआकाशादिपुरुषांतशब्दैरुक्तमाकाशादिसारभूतंब्रह्मचैतन्यमेवपरामर्शवाक्येनोच्य ते । एवंतर्हिपुरुषपदेनद्वयोरप्युक्तत्वादुभयपरामर्शोयमस्त्वितिनवाच्यं किंतुपुरुषसारभूतंब्रह्मचैतन्यमात्रमेवान्यद्विहायोच्य ते । कुतएतत् । रसशब्देनविशेषणात् । यथाप्रकृतिंपुरुषंचेतिपुरुषशब्देनद्वयोःप्रकृतत्वेपिदुःखानुभवितृत्वविशेषणेनपुरुषः प्रकृतिस्थोहीतिजीवएवोच्यते । एवमन्नात्पुरुषइत्युभयोःप्रकृतत्वेपिसवाएषपुरुषोन्नरसमयइतिसारान्नमयत्वविशेषणेनपरमा त्मपरामर्शएवेतिज्ञायतइतिभावः । उक्तंच । बहूनांसहनिर्देशएकयाऽभिधयैवतु । तयैवाभिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यतइ ति । एतच्चसविस्तरमुक्तमुत्तरप्रस्थानेब्रह्मशब्दोदितेतस्मिन्नित्यादिना । नन्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयामेशु ध्यंतामितिस्थानांतरेप्रार्थितशुद्धीनामन्नमयादीनांकथंब्रह्मतोच्यतइत्यतोवाह ॥ [१६] रसेति ॥ भवेदेतद्यदिप्रार्थितशुद्धयोन्नम यादयोप्यत्रोच्यंते ॥ नैतदस्ति किंतु तत्तत्कोशगतंतन्नियामकंब्रह्मचैतन्यमेवोच्यते । कुतः । अन्नरसमयइत्यादौरसोवैस इत्यंतेचैतेषांकोशव्यावृत्त्यर्थमेवरसशब्देनविशेषणादित्यर्थः । ननुयदिपरिदृश्यमानदेहएवनान्नमयःकिंतुब्रह्मैव । कथंतर्हित

स्येदमेवशिरइतिप्रत्यक्षनिर्देशोयुज्यते । नचवाच्यमुपनिषद्द्रष्टामुनिर्ब्रह्मापरोक्षीकृत्यप्रत्यक्षतोनिर्दिशतीति । तथासतितेना

परोक्षीकृतप्राणमयादौतत्प्रसंगात् । निर्देशवैयर्थ्याच्चेत्यतआह ॥ [६।१६] इदमिति ॥ दृश्यमानशिरःपक्षादावन्नमयभगवच्छिरः

पक्षादेःसंनिहितत्वाद्वस्त्रप्रावृतजानुवदिदमितिचनिर्देशोयुज्यतइत्यर्थः । ननुतथापितस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयादन्योंतरआ

त्माप्राणमयइत्यन्योन्यमन्यतयोक्तान्नमयादीनांकथंब्रह्मतेत्यतआह ॥ [६।१७] अनन्योपीति ॥ अन्यशब्देनप्रोच्यतइत्यन्वयः । ए

कोबहुरूपवान्भवतीत्यनेनबहुरूपत्वान्नविरोधइत्येतदपिप्रमापितंस्यात् ॥ १५ ॥ नन्वेवंमयटांप्राचुर्यार्थत्वमुक्त्वातथात्वेक

थंचिदल्पार्थतांपरिहृत्यभूताद्यत्वस्यार्थांतरमभिधायपरामर्शस्यान्यपरत्वंसमर्थ्यबहुभावस्यस्वरूपविषयत्वंगृहीत्वापुच्छत्वोक्ते

रविरोधमापाद्येदमितिनिर्देशस्यलाक्षणिकत्वमंगीकृत्यापिकिमन्नमयादीनांविष्णुत्वग्रहणेन । विरिंचादयएवानंदमयादयःसं

तु तत्प्रापकसद्भावात् । नचोक्तहेतुभ्यस्तद्ग्रहणं । ब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मस्वपिसंभवात् हेतुव्यपदेशस्यचविष्णुनिष्ठतयास्पष्टम

प्रतिभानात् मंत्रवर्णार्थिकसमाख्यायाश्चसूर्यप्रोक्त(त्वादिलिंगे)त्वलिंगादिभ्योदुर्बलत्वेनसावकाशत्वात् । अनन्यथासिद्ध

हेत्वंतरस्यचाभावादित्यतआह ॥ [६।१८] नचेति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशस्यप्राचीनभाष्येणैवव्याख्यातत्वा

त्सौत्रमनन्यथासिद्धहेतुमेवव्याचष्टे ॥ [६।१८] नेतरइति ॥ नानंदमयादिर्विष्णोरितरः । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादावानंदमयादि

ज्ञानेनमोक्षश्रवणात् । नचान्यज्ञानान्मोक्षउपपद्यतइत्यर्थः । विष्णुज्ञानादेवमोक्षोनान्यज्ञानादितिकुतइत्यतआह ॥ [६।१९] तमे

वमिति ॥१६॥ हेत्वंतरेणब्रह्मादीनामानंदमयत्वंनिराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।२०] भेदेति ॥ नेतरइत्यनुषज्जते । तेयेशतंप्र

जापतेरानंदाः सएकोब्रह्मणआनंदइतिरुद्राच्छतगुणमात्रानंदत्वोक्तेर्नतावदानंदमयोविरिंचः । यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्य मनसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यानंदमयस्यापरिमितानंदत्वोक्तेः । अतएवनरुद्रः । तस्यहिरण्यगर्भाच्छतांशोनानंदत्वोक्तेः । एवंनेंद्रबृहस्पत्यादयोपि । अदृश्ये स्वामिरहिते जैवगुणविधुरेवा । साकल्येननिर्वचनागोचरे । अपराश्रयेतस्मिन्नानंदमयेयोऽभयतयाध्यानरूपांप्रतिष्ठांविंदतेअनंतरंसउपासकोभयंभगवंतंगतोभवतीतिश्रुतौप्रकृत्याद्ययोग्यस्वातंत्र्यादिश्रवणान्नप्रकृत्यादीनामानंदमयत्वं । सयश्चायमित्यानंदमयस्यापकृष्टोत्कृष्टजीवेषुपुरुषादित्यपदोपलक्षितेषुस्थितिकथनान्नानंदमयोब्रह्मादिजीवसमूहइत्याशयः । नन्वस्त्वानंदमयःपरंब्रह्म तथापिकथंतेनब्रह्मादीनांभेदःसंभवति । तद्भेदस्यतत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधादित्यतआह ॥ [६।२१]नचेति ॥ भवेदेतद्यद्येतच्छ्रुतीनामद्वैतार्थतास्यात् । नचैवं । नामानिसर्वाणीतिश्रुत्यातत्त्वमस्यादिशब्दैर्विष्णोरेववाच्यत्वोक्तेरित्यर्थः । संतुवैताःश्रुतयोऽद्वैतपरास्तथापिनोक्तभेदस्यतद्विरोधः भगवतःसकलस्वामित्वेनैक्यव्यपदेशोपपत्तेरित्येतत्प्रमाणेनाह ॥ [६।२२]इदमिति ॥ इदंविश्वंभगवानिवोच्यतेस्वयमितरोपिसन् ॥ यतःकारणाज्जगत्स्थाननिरोधोत्पत्तिकर्तेत्यर्थः । एतदेवाह । असर्वइतिवाक्यंच । ननुभेदज्ञानस्यमिथ्याज्ञानत्वात्कथंतदनुसारेणैक्यश्रुतयोयोज्यंतइत्यतआह ॥ [७।१]विद्येति ॥ नचभिदायाअबोधइतिव्याख्येयं । अज्ञानस्यविद्यात्वाभावात् । ननुभेदज्ञानस्यापुरुषार्थहेतुत्वात्कथंतस्यविद्यात्वमित्यतआह ॥ [७।१]भेदंदृष्ट्वेति ॥ वेदगर्भोजीवेश्वरभेदज्ञानेनपरमेश्वरबहुमानेनचानंदादिगुणपूर्णंब्रह्मप्राप्तइतिस्मृत्यर्थः । सर्वसेव्यमीशंजीवादन्यंतदेतत्सत्यमित्यादिश्रुत्याप्रागुक्तप्रकारेणा

स्यमहिमानंचयदापश्यतितदामुक्तोभवतीतिश्रुत्यर्थः । एवंस्वामित्वार्थतयाऽद्वैतश्रुतीर्व्याख्यायांतर्यामित्वार्थतयापिताःश्रुतिस्मृतिभ्यांव्याचष्टे ॥ ॐ[७।२]सर्वइति ॥ असर्वात्मकोपिसर्वात्मकत्वेनांतर्याम्यप्यनंतर्यामित्वेनदेहांतर्गतोपिबहिर्मात्रवृत्तित्वेनज्ञायते तथैकएवबहुधाज्ञायतइत्यर्थः । अनेनांतर्यामित्वादसर्वस्यसर्वत्वोक्तिरितिसिध्यति । विशिष्टैक्यार्थतयाचताःस्मृत्याव्याख्याति ॥ ॐ[७।४]नैतदिति ॥ एतदित्यस्यविवरणंपुरुषमेकमिति । अत्रपुरुषैक्यंनिराकृत्याद्वैतश्रुतिविरोधपरिहारायतदर्थत्वेनबहूनामितिविशिष्टैक्यमुच्यते । नन्वेवमद्वैतश्रुत्यभावेकथमद्वैतंश्रुत्यादिनानिषिध्यते । तस्याप्रत्यक्षत्वेनश्रुतिंविनाप्राप्त्यभावात् । अप्राप्तस्यचनिषेधायोगादित्यतआह ॥ ॐ[७।४]स्फाचेति ॥ नचतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिविरोधइतिभाष्येऽद्वैतनिषेधायश्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तप्राप्तेरुक्तत्वाद्युज्यतेतन्निषेधइत्यर्थः ॥ नन्वेतच्छ्रुतीनामविरोधकत्वेपिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिविरोधस्तुभविष्यति ॥ अत्रब्रह्मैवेत्यब्रह्मतानिषेधेनतदधीनत्वादिनाऽतद्भूतेतद्व्यपदेशइत्युक्तगतेरसंभवादित्यतआह॥ ॐ[७।४]ब्रह्मैवेति ॥ नात्रपरब्रह्मत्वाभिप्रायोयमाद्योब्रह्मशब्दः किंतुब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीतिश्रुतेर्जीवपरएव । तथाचजीवभावमविहायैवब्रह्माप्नोतीत्यर्थोपपत्तेर्नोक्तभेदस्यैतच्छ्रुतिविरोधइत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वान्नजीवेऽसावुपपद्यतइत्यतआह ॥ ॐ[७।५]पपद्यतेचेति ॥ परब्रह्मणिमुख्योपिब्रह्मशब्दोजीवेप्युपपद्यते । जीवस्यपरब्रह्मत्वार्थतास्वीकारेब्रह्माप्येतीतिश्रुतब्रह्मप्राप्तिविरोधात् प्रमाणांतरविरोधाच्चेत्यर्थः । ननुविस्मृतकंठमणिरपिस्मृतकंठमणिरित्येवोच्यतेनतुप्राप्तमणिरिति परमंसाम्यमुपैतीत्यादावप्राप्तभोगादेरपिप्राप्त्युक्तेः । ननुसंसारिणोपिविमुक्तश्चविमुच्यतइतिविमुक्तत्वश्रवणात्तदन्यथानुपपत्त्यात

स्यपरब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधोभेदाभिधानस्येत्यतआह ॥ प्रमादेति ॥ जीवस्यपरब्रह्मत्वाभावेपिविमुक्तत्वोक्तिर्युज्यतेतद्वत्वं
धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वात् । अस्वाभाविकेचाविद्यमानप्रयोगदर्शनादितिभावः । बंधस्यास्वाभाविकत्वंकुतइत्यत
आह ॥ मुक्तिरिति ॥ १७ ॥ ननुभेदोक्तेःश्रुत्यविरोधेपिविमतानिशरीराणिमद्भोगायतनानिशरीरत्वादित्याद्यनुमानविरो
धस्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ नचेति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ कामाचेति ॥ किमद्वैतंश्रुत्याद्यनुकूले
नानुमानेनसाध्यतेपृथगनुमानेनवा । नाद्यः । अद्वैतश्रुत्यादेरभावस्योक्तत्वात् । नद्वितीयः । पृथगनुमानस्यकामगामित्वे
नादृष्टार्थविषयेऽनपेक्षिततयोक्तबाधकत्वायोगादितिभावः । अत्रैवस्मृत्यादिसंमतिमाह ॥ उक्तंचेति ॥ श्रुतेरनपगात
दनुकूला । एषापरब्रह्मविषयामतिस्तर्केणानेयाऽऽपाद्याऽपनेयानिराकार्याचनभवतीत्यर्थः ॥१८॥ नन्वस्त्वेवमानंदमयेनपर
ब्रह्मणाहिरण्यगर्भादिजीवानांभेदः सोपिसांसारिकोनपारमार्थिकोऽभिहितवाक्यानांसांसारिकभेदपरत्वेनोपपत्तेरित्याशंकांप
रिहर्तुंसूत्रंपठति ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्येतिनानंदमयपरामर्शोऽपितुनेतरइत्युक्तजीवस्यैवेत्याह ॥ अस्येति ॥ अस्यान्यस्य
चेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ युक्तीति ॥ नकेवलंभेदव्यपदेशादानंदमयेनजीवानांभेदः । किंनामअस्मिन्प्रकरणेऽस्यजी
वस्यानंदमयेनसहमुक्तावपिसंबंधमेवश्रुतिःशास्ति । ततश्चतयोर्भेदएवनत्वैक्यम् । नापिसांसारिकएवभेदः । संबंधस्यभेद
सापेक्षत्वादित्यर्थः । किंतद्योगशासनमित्यतआह ॥ सोऽश्नुतइति ॥ इत्यादीत्यस्यशास्तीतिसूत्रपदेनान्वयः । अथवाहेत्वंत
रेणदेहादीनामन्नमयादित्वनिरासकमेतत्सूत्रं । तदुक्तं । योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्यशंसति । स्थानद्वयेप्यतःकोशाएतइत्य

तिसाहसमिति । तस्मात्सकलजीवादिभिन्नंपरब्रह्मैवान्नमयादिपंचरूपमितियुक्तातज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ० ६ ॥
अत्रपरमात्मन्यन्यत्रप्रसिद्धेंद्रादिनामसमन्वयसिद्ध्यर्थमंतस्थत्वलिंगसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यधिकरण
संगतीदर्शयति ॥ [७।१।१०] अदृश्यइति ॥ अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेइत्यानंदमयस्ययददृश्यत्वमुक्तं तच्चांतःप्रविष्टमितिवाक्ये कस्य
चिदंतःप्रविष्टस्य सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइत्युच्यते । सोंऽतस्थोनिर्णेयोभवति । तस्यविष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वंचतस्यैवेत्यानं
दमयस्यान्यत्वप्रसंगात् । सोंऽतस्थोविषयः । विष्णुरन्योवेतिसंदेहः ॥ अदृश्यत्वलिंगमिंद्रादिश्रुतिश्चप्राबल्याद्यविवेकेनसं
देहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [७।१।११] सचेति ॥ सोंऽतस्थोऽन्यइंद्रादिःस्यात् । इंद्रोराजाजगतोयईशइतीं
द्रश्रुतेः । सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमितिसूर्यलिंगात् । अपांनेतारमितिवरुणलिंगात् । त्वष्टारंरूपाणिविकुर्वंतमितित्वष्टृश्रुतेः ।
ब्रह्मेंद्रमित्यादिश्रुतिलिंगेभ्यश्च । नचेंद्रादिशब्दाअन्यत्रनेतुंशक्यंते । तेषांदेवेष्वेवरूढत्वात्तेषामैश्वर्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तवत्वाच्च । नचादृश्यत्वलिंगेनांतस्थोविष्णुः । श्रुत्यादिभ्योलिंगमात्रस्यदुर्बलत्वात् । अतोऽन्यपरश्रुत्यादिबलादंतस्थोऽ
न्यएवेत्यर्थः । पूर्वपक्षफलमाह ॥ [७।१।१२] तस्मादिति ॥ यतोंऽतस्थोऽन्यस्ततएवादृश्यत्वंचान्यस्यतस्माददृश्यत्वयुक्तानंदमयोपि
कश्चिदिंद्राद्यन्यतमः । तथाचान्यावयवस्यब्रह्मणोनपृथग्जिज्ञास्यतेत्यर्थः । सिद्धांतयति ॥ [७।१।१३] इतीति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षा
यांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७।१।१४] अंतरिति ॥ समुद्रेंतरर्णेजलेयथेष्टंचरंतंदर्शेंद्रियेषुविषयहोतारंब्रह्माव्यजानात् । मरीचीनांजी
वानामाश्रयंवेधसोभूतभविष्यद्ब्रह्माणइच्छंति । ब्रह्मांडकोशंयस्यवीर्यमाहुरितिसमुद्रस्थत्वब्रह्मांडवीर्यत्वादिविष्णुलिंगाना

मंतःप्रविष्टनिष्ठतयोपदेशादंतःप्रविष्टंकर्तारमित्यंतःश्रूयमाणोविष्णुरेव । ततश्चतस्यैवादृश्यत्वमानंदमयत्वंचेतिनान्यस्यतन्मं
तव्यमित्यर्थः । अत्रसमुद्रस्थत्वंनामक्षीराब्धिशायित्वंप्रलयसमुद्रशायित्वंचविवक्षितं । समुद्रस्थत्वादेर्विष्णुधर्मत्वंकुतइत्य
तआह ॥ [७।१४] सहीति ॥ अस्तुविष्णोःक्षीरसमुद्रशायित्वंलिंगं प्रसिद्धत्वात् । प्रलयार्णवस्थत्वस्यब्रह्मांडवीर्यत्वस्यचकुतोवि
ष्णुधर्मत्वमित्यतआह ॥ [७।१४] सईति ॥ तदहेयंरश्मिप्रेरकंपूर्णषड्गुणंनारायणाख्यंतेजःप्रलयेस्थितं । तस्मात्पुरुषात्प्रकृतिश्चेतना
जगत्ब्रह्मांडंचजातमित्यर्थः ॥ २० ॥ यद्येवंसमुद्रस्थत्वादिलिंगादंतस्थोविष्णुस्तर्हितेनांतस्थेनविष्णुनेंद्रादीनामभेदोत्रास्तु
विवक्षितः । तत्प्रापकश्रुत्यादेरपिसद्भावात् । नचश्रुत्यादिनालिंगबाधेनान्यतरनिर्णयः । लिंगस्यनिरवकाशत्वात् । नापि
लिंगेनश्रुत्यादिबाधः । श्रुत्यादेर्बलवत्त्वात् । एवंचपक्षद्वयेऽन्योऽन्यंबाध्यबाधकभावशून्येतदन्यथानुपपत्त्यांऽतस्थेनवि
ष्णुनेंद्रादीनामभेदःप्राप्तइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७।१८] भेदेति ॥ नात्रांतस्थेनेंद्रादीनामभेदोविवक्षितःशंकनी
यःकिंत्वसाविंद्रादिभ्योऽन्यश्च । तस्येंद्राद्यंतर्यामित्वतदंतस्थत्वकथनेनतेभ्योभेदव्यपदेशात् । नचोभयप्रापकाऽन्यथानुपप
त्त्यैतत्कल्प्यं । लिंगेनश्रुत्यादिबाधोपपत्तेः । नचश्रुत्यादीनांबलवत्त्वेनाबाध्यत्वं । इंद्रादिशब्दानांभगवतिसावकाशत्वा
ल्लिंगानांतुनिरवकाशत्वात् । दुर्बलेनापिनिरवकाशेनप्रबलस्यापिसावकाशस्यबाधोपपत्तेः । नचेंद्रादिषुयोगरूढिभ्यांप्रवृत्त
त्वाच्छब्दानांहरावमुख्यतेतिवाच्यं । परमैश्वर्यादेर्भगवतिनिरवधिकत्वेनमहायोगसंभवात् अज्ञरूढितोपिविद्वद्रूढेरेवप्राब
ल्यात् अन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापिभगवदधीनत्वाच्चतत्रैवमुख्यत्वोपपत्तेरितिभावः । आत्मांऽतर्यामी । निहितःसर्वहृद

येषु । पंचहोतापंचेंद्रियेषुविषयहोता । निचिक्युःपश्यंति(ददृशुः) । हृद्ययनाद्धृदयं । नचात्रात्मशब्दःस्वरूपपरः । ष
ष्ठ्याऔपचारिकत्वप्रसंगात् । तस्मादशेषाधिदैवगततत्तच्छब्दवाच्योहरिरेवांतःप्रविष्टोऽदृश्योऽतस्सएवानंदमयइतिसिद्धं ।
अत्रलिंगसमन्वयसमर्थनंबहुनामसमन्वयसिद्ध्यर्थं । नामनिर्णयेनलिंगनिर्णयेऽपिलिंगस्यसंगतत्वाद्ग्रहणमिति ॥ २१ ॥
अ० ७॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाकाशनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । कोह्येवान्यादित्याकाशश
ब्दआनंदमयेप्रयुक्तः । सएवछंदोगश्रुतौपठ्यते । अस्यलोकस्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाचसर्वाणिहवाइमानिभूतान्या
काशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंत्याकाशोह्येवैभ्योज्यायानाकाशःपरायणंसएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोऽनंतइति । सचा
काशोयदिविष्णोरन्यस्तदाप्रागुक्तोपिसएवेत्यानंदमयोप्यन्यःप्रसज्यतेऽतःसनिर्णेयः । सआकाशोऽत्रविषयः । विष्णुरन्यो
वेतिसंदेहः । आकाशशब्दस्यानंदमयेप्रयुक्तत्वमन्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । भूताकाशएवायमितिपूर्वःपक्षः । आका
शशब्दस्यतत्ररूढत्वात् । नचवाच्यंयोगवृत्त्याकाशशब्दोविष्णौसावकाशइति । बाधकंविनाऽमुख्यार्थांगीकारायोगात् ।
नचाकाशस्यभगवदधीनत्वेनतत्रैवाकाशशब्दोमुख्यइतियुक्तं । आकाशस्याचेतनत्वेनान्याधीनत्वायोगात् । चेतनस्य
हिचेष्टादावन्याधीनत्वंसंभवतीति । आकाशशब्दस्यावकाशेऽपिरूढत्वादत्रभूताकाशग्रहणेकोविशेषहेतुरितिचेत् पृथिवी
गतित्वोपपादनायसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतइत्यादिनाऽऽकाशस्यसर्वभूतकारणत्वलयाधिकरणत्वादेरु
क्तत्वात् । तच्चाकाशाद्वायुरित्यादिनाभूताऽऽकाशस्यैवप्रसिद्धं अतोभूताऽऽकाशएवायमितिमनसिनिधायपूर्वपक्षफलमाह ।

॥ [७।२०] कोहीति ॥ एवमाकाशेछंदोगश्रुत्युक्तेभूताकाशेसतिकोहीतितैत्तिरीयश्रुत्युक्तोपिसएवस्यात् । तथाचलोकचेष्टकत्वहेतु
राकाशस्यैवाऽऽनंदमयत्वेकथितःस्यान्नविष्णोस्ततश्चसएवाऽऽनंदमयोभवति । आकाशस्याचेतनत्वेनानंदानुपपत्तावप्यभि
मानिद्वारातदुपपत्तेरितिभावः । अनेनैवाकाशशब्दस्याऽऽनंदमयेप्रयुक्तत्वाद्विष्णुराकाशःकिंनस्यादितिपरास्तं । रूढेर्बलव
त्त्वेनतस्यापिबाधोपपत्तेरिति । सिद्धांतयति ॥ [७।२०] इतीति ॥ कुतोनमंतव्यमित्याशंकायांहेतुतयासूत्रमुपादत्ते ॥ [७।२०] यतइति ॥
विषयादेःपूर्वमुखतोऽनुक्तेस्तदनुवादपूर्वकंसूत्रंव्याचष्टे ॥ [७।२१] अस्येति ॥ यद्यप्यस्यलोकस्यकागतिरितिवाक्येभूताकाशस्योक्त
रीत्याऽस्तिप्रतिपाद्यत्वप्राप्तिस्तथापिनासावत्रवाच्योयुज्यतेऽपितुविष्णुरेवयुज्यते । परोवरीयस्त्वादिविष्णुलिंगस्याऽऽकाश
निष्ठतयाश्रवणात् । एवंयतस्तल्लिंगाच्छंदोगश्रुत्युक्ताऽऽकाशोविष्णुस्ततश्चकोहीत्यत्रापिसएवप्रतिपाद्यतइतितस्यैवानंदमय
त्वेहेतुरुक्तोऽतआकाशस्याऽऽनंदमयत्वेहेतुरुक्तइतिनमंतव्यमित्यर्थः । परस्मादुत्तमंप्रोक्तंपरोइतिततःपरं । परोवरंपरंतस्मा
त्प्रोक्तंपारोवरीयकमितिस्मृतिः । उच्चत्वेनगीतउद्गीतःसएवोद्गीथः । ननुसर्वोत्तमत्वानंतत्वयोःकुतोविष्णुलिंगत्वमित्यतआ
ह ॥ [८।१] विष्णोरिति ॥ विष्णोर्वीर्याणिकोनुप्रवक्तियोपिपार्थिवपरमाणून्गणयतीतितस्यानंतत्वमुच्यते । परोमात्रयेत्यनेनस
र्वोत्तमत्वं ॥ नन्वनंताकाशवत्पश्यन्नित्याकाशस्यापिस्मर्यतेऽतःकथंविष्णोर्लिंगमित्यतआह ॥ [८।२] अनंतइति ॥ ननुश्रुत्यापूर्व
पक्षितेकथंलिंगेननिर्णयोलिंगस्यश्रुतितोदौर्बल्यादित्यतआह ॥ [८।३] नामानीति ॥ श्रुत्यापूर्वपक्षितेऽपिलिंगमात्रेणनिर्णयोघटते ।

आकाशश्रुतेर्नामानिसर्वाणीतिश्रुतिबलेनविष्णौसावकाशत्वाल्लिंगस्यचाऽऽकाशेऽनवकाशत्वात् । दुर्बलेनापिनिरवकाशेनप्रब लस्यापिसावकाशस्यबाधोपपत्तेरितिभावः । अस्तुलिंगेनश्रुतेर्बाधस्तथापिविष्णौश्रुतिरमुख्यैवाऽन्यत्ररूढत्वाद्विष्णौयौगिकत्वा दितिचेन्न । आकाशस्यभगवदधीनत्वेनतत्रैवमुख्यत्वान्महायोगविद्रूढ्योर्भावाच्च । नचाकाशस्यापराधीनत्वं । नभोददा तिश्वसतांमार्गंयन्नियमाददइत्यादेः । नचभूतकारणत्वोक्तिविरोधः । तस्यविष्णावेवसंभवात् । तस्मादाधिभौतिकसर्वशब्दो पलक्षकाकाशशब्दवाच्योविष्णुरेवेतिसएवाऽऽनंदमयइतिस्थितं ॥ २२ ॥ अ० ८ ॥ अन्यत्राप्येवमितिज्ञापनार्थमत्रसूत्रमा दावेवपठति ॥ [13]अतएवेति ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्नोविष्णौसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विषय वाक्योदाहरणपूर्वकंसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ [13]तदिति ॥ यदुदितमानंदमयत्वंविष्णो स्तत्कस्यचित्प्राणस्यतद्वैत्वमि तिवाक्येमहाभोगशब्देनप्रतीयते । यस्माद्ब्रह्मणोभोगान्करिष्यमाणःकुर्वाणोऽकार्षीश्चतस्मात्त्वंमहाभोगोऽभवः । स्वस्यमहा भोगाभावेपरस्मैतद्दानानुपपत्तेः । यस्मात्पायुगुह्यैक्येननवेंद्रियाभिमानिनोदेवान्चेष्टयश्चेष्टयसिचचेष्टयिष्यसिच तस्मात्त्वंप्रा णश्चाभवइति तस्यचप्राणस्यविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यैवाऽऽनंदमयत्वंस्यादित्ययंनिर्णयोभवति । सप्राणोत्रविषयः । किंविष्णुरु तवायुरितिसंदेहः । महाभोगत्वंप्राणशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [14]सचेति ॥ सप्राणोवायुर्भवेत् । प्राणशब्दस्यतस्मिन्प्रसिद्धेः । नचमहाभोगत्वंश्रुतिबाधकं । श्रुतितोलिंगस्यदौर्बल्यात् । नचसावका शत्वादिनाबाध्यबाधकभावः । महाभोगवत्त्वस्यैववायौसावकाशत्वात् । प्राणश्रुतेर्विष्णावनवकाशात् । न(हि)तावत्प्राण

पदस्यतत्ररूढिरस्ति । नापियोगःसंभवति । प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांवायावेवदर्शनात् । यत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथेत्यादेः । तथाचनिरवकाशप्राणश्रुत्यामहाभोगत्वलिंगस्यसावकाशस्यसुतरांबाधोपपत्ते र्वायुरेवायंप्राणःप्रागुक्तानंदमयश्च । प्राणशब्दस्यान्यत्रवृत्तावपिमुखेमुख्यःप्रकीर्तितइतिमुख्यवायावेवमुख्यत्वात्सएवप्राणो भवेदितिभावः । सिद्धांतयति ॥ नचेति ॥ कुतोनैवमित्याशंकायांहेतुतयासूत्रंव्याचष्टे ॥ यत इति ॥ यतोयंप्राणोविष्णु रेवेतिसएवानंदमयोऽतोवायुरयंप्राण आनंदमयश्चेत्येतन्नयुक्तमित्यर्थः । कुतोऽयंप्राणोविष्णुरेवेत्यतःसौत्रंहेतुमुपादायव्याच ष्टे ॥ अतएवेति ॥ श्रीलक्ष्मीपतित्वादिविष्णुलिंगात्प्राणोविष्णुरेवेत्यर्थः । वक्षस्थलाश्रिताश्रीरितिसंप्रदायविदः । कथं श्रुत्यापूर्वपक्षितेसतिलिंगेननिर्णयइतिचेत् । लिंगस्यनिरवकाशत्वात् प्राणश्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात् निरवकाशेनसाव काशस्यबाधोपपत्तेः । रूढियोगयोरभावात्कथंविष्णौप्राणश्रुतेरवकाशइतिचेन्न । ईशानःप्राणदःप्राणइत्यादिविद्वद्रूढेर्महायो गस्यचसत्वात् । नचजीवनस्यप्राणान्वयव्यतिरेकविरोधः । प्राणगतजीवनकारणत्वस्यापिभगवदधीनत्वात् । तथाचश्रु तिः । नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन । इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति । तस्मादाध्यात्मिकाशेषशब्दोपलक्ष कप्राणशब्दवाच्योहरिरेवेतिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ९ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धज्योतिर्नाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनाद स्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यधिकरणसंगतीविषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयसंशयौचसूचयति ॥ योवेदेति ॥ योवेदनिहि तंगुहायामित्यानंदमयस्यहृदयगुहानिहितत्वमुक्तं । मंत्रवर्णोक्तस्यैवान्नमयादिशब्दैरुच्यमानत्वात् । तद्गुहानिहितत्वं विमेक

र्णापतयतइतिकस्यचिज्ज्योतिषःप्रतीयते। सैकर्णौज्योतिषोविरुद्धंपततः। चक्षुश्चविरुद्धंपतति । यदिदंहृदयआहितंज्योतिस्तद
प्यत्यंतंकर्णादिविरुद्धंवर्तते। मेमनश्चातीवविरुद्धंचरति । अतोव्याप्तबुद्धिरप्यहंकिंनुवक्ष्यामिकिंवेदानींचिंतयामीति। एतच्च
यदिविष्णोरन्यत्तर्ह्यानंदमयत्वंचान्यस्यैवप्रसज्येतेतिनिर्णयंभवति तज्ज्योतिरत्रविषयः। किंविष्णुरुताग्निरितिसंदेहः। गुहानि
हितत्वंज्योतिःशब्दस्याग्नौप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजमितिभावः। तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ तच्चेति ॥ तज्ज्योतिरग्निरेवभवेत्।
एतत्सूक्तस्याग्निसूक्तत्वात्। नचवाच्यंप्रकरणादपिलिंगस्यबलीयस्त्वाद्गुहानिहितत्वलिंगेनास्यबाधइति । ज्योतिःश्रुतेरग्नावेव
रूढत्वात्। नहिलिंगंश्रुतिप्रकरणापवाधनेशक्तंयावताश्रुतितएवदुर्बलं । श्रुतिःसावकाशेतिचेन्न । जाठरजातवेदसिलिंगस्यापि
सावकाशत्वात् । तथाचसावकाशलिंगमात्रात्सावकाशश्रुतिप्रकरणयोर्बलवत्त्वादग्निरेवेदंज्योतिस्ततश्चगुहानिहितत्वमानंद
मयत्वंचतस्यैवेत्यर्थः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ अतइति॥ यस्मादितिप्राप्तमतआह सूत्रकारइत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे॥ वि
ष्णुरेवेति ॥ विष्णुरेवेदंज्योतिर्भवेत्। कर्णादीनामेतज्ज्योतिर्विरुद्धाचरणाभिधानात्। कर्णादिविदूरत्वलिंगादित्यर्थः। कर्णा
दिविदूरत्वाभिधानेपिकुतोविष्णुरिदंज्योतिरित्यतआह॥ संहीति ॥ मीयंतेविषयाअनेनेतिमात्राइंद्रियगणस्ततस्त्वंपरोसीत्य
र्थः । नचप्रकरणविरोधः । लिंगेनप्रकरणबाधोपपत्तेः । नचश्रुतिविरोधः । श्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात् । महायोगविद्ध ॥ २४ ॥
रूढिसद्भावेनमुख्यत्वाच्च । निरवकाशलिंगेनसावकाशश्रुत्यादेर्बाधोपपत्तेः । अतोविष्णुरेवेदंज्योतिरितितस्यैवगुहानिहितत्व
मानंदमयत्वंचेतिसिद्धं ॥ २४ ॥ अ० १० ॥ अत्रसूत्रमेवादौपठति॥ छंदोभिधानादिति ॥लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धगायत्री

नाम्नोत्रहरौसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिविषयवाक्यविषयसंशयपूर्वपक्षतत्फलानिसूचयन्सूत्रंव्याचष्टे ॥ [८।१०] अथेति ॥ हृदयनिहितंज्योतिर्विष्णुरित्यभिहितं तच्चज्योतिश्छंदोगश्रुतौश्रूयते । अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषुसर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषुलोकेष्विदंवावतद्यदिदमस्मिन्पुरुषेज्योतिरिति । एतच्चगायत्रीत्वेनपठ्यते । गायत्रीवाइदंसर्वंभूतंयदिदंकिंचवाग्वैगायत्रीवाग्वाइदंसर्वमित्युपक्रमात् । इयंचगायत्रीयदाविष्णोरन्यास्यात्तदेदंज्योतिश्चसास्यादितिगायत्रीनिर्णयोवश्यापेक्षितः । सागायत्रीविषयः । किंविष्णुरुतच्छंदोविशेषइतिसंदेहः । ज्योतिःश्रुतिर्लोकप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रगायत्रीछंदोविशेषएवेतिपूर्वःपक्षः । गायत्रीशब्दस्यतत्रैवरूढत्वात् । वाग्वैगायत्रीतिवाक्त्वविधानाच्च । नचज्योतिःश्रुत्यागायत्र्यादिश्रुतिबाधः । श्रुतेःश्रुतिबाधकत्वायोगात् । नचसावकाशत्वादिनाबाध्यबाधकभावः । गायत्र्यांतेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतिज्योतिःशब्दानतिभिन्नार्थतेजःशब्दश्रवणेनज्योतिःश्रुतेरेवसावकाशत्वात् । नचगायत्रीश्रुतिर्विष्णावनवकाशवती रूढेरभावात् । योगस्यचामुख्यवृत्तित्वात् । नचगायत्र्याभगवदधीनत्वेनतस्मिन्नेवतच्छ्रुतेर्मुख्यत्वमितिवाच्यं । गायत्र्यावेदविशेषत्वेननित्यत्वात् । नित्यस्यचपराधीनतायोगात् । तस्माद्गायत्रीनविष्णुरपितुछंदोविशेषएवततश्चेदंज्योतिरानंदमयश्चनासावितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रांशमनुकरोति ॥ [८।११] नेति ॥ स्वपदानिवर्णयति ॥ [८।१२] अर्प्रीति ॥ अत्रगायत्रीशब्देन विष्णुरेवनिगद्यते ॥ तस्माज्ज्योतिःशब्देनापिसएवनिगद्यते । ततश्चसएवानंदमयः । नचगायत्र्यादिशब्दैरुच्यतेतदभेदविधानार्थंकिंतुगायत्र्यादिशब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनोपासनार्थमेवेतिभावः । आदिपदेनवाचोग्रहणं । अधिकरणांतरेप्येतन्न्याय

स्यानुसंधेयत्वंचहिशब्देनसूचयति(संधेयत्वंचसूचयति) । भवेज्ज्योतिषोपिविष्णुत्वंयदिगायत्रीयंविष्णुःस्यात्तदेवकुतइत्यत आह ॥ तथाहीति ॥ दर्शनंश्रुतिः । एतद्गायत्र्यागानत्राणकर्तृत्वलिंगश्रवणात्तस्यचछंदस्यसंभवाद्विष्णुरेवगायत्रीततोज्यो तिरपिसएवेतिभावः । आदिपदेनयावैसागायत्रीयंवावसायेयंपृथिवीत्यादेःसंग्रहः । ननुगायत्रीश्रुतेरन्यत्रनिरूढत्वात्कथंलिं गमात्रेणविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ सर्वेति ॥ गायत्रीश्रुतेःपौराणिकरूढ्याश्रुत्युक्तयोगेनगायत्र्याभगवदधीनत्वेनचवि ष्णावेवमुख्यवृत्त्यासावकाशत्वात् लिंगस्यामुख्यवृत्त्याप्यन्यत्रानवकाशात् सावकाशश्रुतेर्निरवकाशलिंगेनबाधोपपत्तेर्यु क्तोलिंगमात्रेणायंनिर्णयइतिभावः । नचनित्यस्यपराधीनत्वायोगः । स्वभावजीवकर्माणिद्रव्यंकालःश्रुतिःक्रिया। यत्प्रसा दादिमेसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिनित्यानामपिभगवदधीनत्वस्यश्रौतत्वात् । अत्रदेवलोकपदाभ्यामग्निपृथिव्यादिशब्दानांच भगवत्परत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ हेत्वंतरेणापिगायत्र्याविष्णुत्वं(साधयत्सू)समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यतद्गृहीतश्रुतिमेवोदाहरति ॥ भूतादीति ॥ सैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीतिगायत्र्याःप्रागुक्तषड्विधत्वमनूद्यचतुष्पदत्वंव्यपदिश्यतत्रैवपुरुषसूक्तमंत्रःसंवा दायोदाहृियतेतदेतदृचाभ्यनूक्तंतावानस्येति । अस्यपुरुषस्यतावान्पूर्वोक्तोमहिमा नकेवलमेतावान्किंतुपुरुषःततःपूर्वोक्ताद पिमहिम्नोज्यायान् । कथंसर्वाणिभूतान्यस्यैकःपादः । अस्यामृतंस्वरूपभूतंपादत्रयंदिवितिष्ठतीत्येवं । गायत्र्याभूतादिपाद व्यपदेशाच्चसाविष्णुर्भवेत् भूतादिपादव्यपदेशस्यविष्णावेवोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्चेतिभावः । ननुभूतादिपादव्यपदेशोगाय त्र्यामिवविष्णावपिनोपपद्यतेतस्यापिभूतभिन्नत्वादित्यतआह ॥ सुवर्णमित्यादि ॥ नायंपादशब्दोमृतपादत्रयवद्भूतानाम

पिस्वरूपांशत्वाभिप्रायः किंतुयज्ञदत्तस्यचतुर्भागबलोदेवदत्तइतिवद्भिन्नमेवविश्वंतत्पादपरिमितसामर्थ्यंपादतयोच्यते । अतो
भूतपादत्वंविष्णोरुपपद्यते । तर्हिंविश्वचतुष्टयसमोहरिरित्यागतमितिनमंतव्यं । यतोऽत्रपादपदेनविश्वंविष्णुसामर्थ्यैकदे
शपरिमितमुच्यतेनचतुर्थांशपरिमितं । कुतएतत् । सुवर्णकोशमितिश्रुतेरेवेत्यर्थः । सौवर्णब्रह्मांडकोशंरजोगुणोपलक्षिताबा
दिपरिवृतंब्रह्मणःशरीरंदेवानांवसुनिधानमंजूषांमुक्तैःपूर्णांतांषडिंद्रियेषुविषयहोतुर्विष्णोरेकदेशपरिमितांआचक्षते पादपदे
नपुरुषसूक्ताद्यागमाः । यतःसाचतुर्थभाग(चतुर्भाग)साम्यंनलेभेकिलेत्यर्थः । नकेवलंभूतादिपादत्वस्यविष्णावेवोपपत्तेस्तांल्लिं
गत्वंकिंतुपुरुषसूक्तत्वाच्च । भूतादिपादत्वस्यपुरुषसूक्तोक्तत्वेपिकुतोविष्णुलिंगत्वमित्यतआह ॥ [८१९६] सहीति ॥ यज्ञशब्दःकथं
तन्निश्चायकइत्यतआह ॥ [८१९७] यज्ञइति ॥ अन्यप्रकरणेप्यन्यश्रुतिःप्रासंगिकीयंभवतु । भूतादिपादेतदभावादित्यतोऽत्रस्मृतिं
चाह ॥ [८१९७] तस्मिन्निति ॥ किंचपुरुषसूक्तोक्तत्वंगायत्र्याविष्णुत्वएवचापृथग्युक्तिःसमर्थ्यते ॥ [८१९६] सहीति ॥ २६ ॥
उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [८१९८] उपदेशेति ॥ यदुक्तंगायत्रीज्योतिश्चविष्णुरितितदृग्वेदादिगाय
त्रीज्योतिःप्रसंगयोरेकंवस्तूच्यते । नचैवम् । त्रिपादस्यामृतंदिवीतिगायत्र्याद्युपस्थितत्वोक्त्यापरोदिवइतिज्योतिषोदिवःपर
त्वोक्त्याविरोधान्नैकंवस्त्वत्रोच्यते । अतःकथमुभयोर्विष्णुत्वाध्यवसायइत्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रांशंव्याचष्टे ॥ [८१९९] नेति ॥ नात्र
वस्तुद्वयमुच्यतेयेनोभयोर्विष्णुत्वाभावः किंतूभयत्राप्येकमेव । विवक्षाभेदेनसप्तमीपंचम्योरेकार्थत्वेनविरोधाभावात् । तथा
हि । भूर्भुवःसुव(स्व)रितिलोकत्रयाभिप्रायेणलक्षयोजनोच्छ्रितांतरिक्षोपरितनश्वेतद्वीपानंतासनवैकुंठानांद्युत्वात्तद्गतरूपत्रयं

दिवीत्युच्यते । सप्तलोकापेक्षयाइंद्रसदनस्यद्युत्वाद्वैकुंठस्यदिवःपरत्वं मेरोरपिद्युत्वात्तत्परानंतासनस्यदिवःपरत्वं सूर्यमंडलस्यापिद्युत्वेनतदुत्तरश्वेतद्वीपस्यदिवःपरत्वं तत्रस्थमूर्तित्रयस्यदिवःपरत्वंचयुज्यते । अतउभयथोपदेशेऽपिविरोधाभावादुभयत्राप्येकमेवविष्ण्वाख्यंवस्तूच्यतइतिभावः । एवंपृथिव्यंतरिक्षस्वरात्मकसर्वलोकेभ्यःक्रमेणानंतासनादीनामुच्चत्वेनसर्वतःपृष्ठत्वंतथामेरुवैजयंतसत्यलोकेभ्योब्रह्मसदनेभ्यस्तेषांक्रमेणोच्चत्वाद्विश्वतःपृष्ठत्वंचज्ञातव्यं । तस्माद्गायत्रीविष्णुरेवसएवज्योतिरानंदमयश्चेतिसिद्धं ॥ २७ ॥ अ० ११ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिविषयवाक्यविषयसंशयसयुक्तिकपूर्वपक्षान्दर्शयति ॥ [८।२०] प्राणंइति ॥ तद्धैत्वंप्राणइत्युक्तःप्राणोविष्णुरित्युक्तं ऐतरेयकेच कश्चित्ताएताइत्यारभ्यबहुषुस्थलेषुप्राणःश्रूयते । तस्यविष्णोरन्यत्वेप्राचीनोप्यन्यइतिशंकास्यादित्ययमवश्यंविचार्यः । सप्राणोऽत्रविषयः । किंविष्णुरुतान्यइतिसंदेहः । पूर्वोक्तन्यायोऽन्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रनप्राणोविष्णुःकिंतुवाय्वादिरेवेतिपूर्वःपक्षः । एतत्प्राणस्येंद्रियगणेगणितत्वात् । नचैतल्लिंगंविष्णावनकाशंलभते । उपपद्यतेचमुख्यप्राणादिषु । अतस्तेषामन्यतमस्यैतत्प्राणत्वात्प्राचीनप्राणआनंदमयोप्यन्यएवेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [८।२१] अतइति॥ तद्धैत्वंप्राणइतिश्रुताविवात्रापिश्रुतःप्राणोविष्णुरेव। विष्णुलिंगानांदेवतोपदेश्यत्वादीनामस्मिन्प्राणेऽनुगमादनुवृत्तेरभ्यासादित्यर्थः । तथाशब्दःसमुच्चयार्थोऽतोत्रापीत्याह ॥ तंदेवाः[८।२२]प्राणयंतेति ॥ तंप्राणंदेवाःशिष्यादिषुसम्यक्नीतवंतः। सएषोसुःसएषप्राणःसएषभूतिश्चाभूतिश्चतंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरइतिप्राणस्यभूतित्वेनदेवोपास्यत्वमुच्यते । तावाएताः

सर्वाऋचः सर्वेवेदाः सर्वेघोषाएकैवव्याहृतिः प्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यादितितस्यसर्ववेदोक्तत्वमुच्यते । अथदेवरथस्तस्यवा
गुद्धिः श्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनः संगृहीतातदयंप्राणोऽधितिष्ठतीतित(स्यैवदेह)स्यदेहरथत्वमुच्यते । सचासावयंचेतितदयं । बा
तदितिरथतयोक्तंशरीरंवा । लिंगव्यत्ययोवा । लिंगेनपूर्वपक्षितेकथंतेनैवसिद्धांतइत्याशंकानुदयायलिंगबाहुल्योक्तिः । बा
हुल्यस्यापिप्राबल्यहेतुत्वात् । यदाहुः । द्विविधंबलवत्त्वंचबहुत्वाच्चस्वभावतइति । ननुसैद्धांतिकलिंगतोपिपूर्वपक्षलिंगमेव
बलवत् । निरवकाशत्वात् । बाहुल्येनबलवतोपिस्वभावबलिनः प्राबल्यात् । यतआहुः । तयोः स्वभावोबलवानुपजीव्यादि
कश्चसइति । अतः कथंतैर्विष्णुत्वनिश्चयइत्यतोलिंगानामनन्यथासिद्धतांचस्मृत्यासाधयति ॥ विष्णुमेवेति[११] ॥ एकप्रकारे
णप्रबलात्प्रकारद्वयेनापिप्रबलस्याधिक्येननिर्णयोपपत्तिरितिभावः । अभ्युपेत्यचेदमुदितं । यावताप्राणैः सहगणितत्वस्यांत
र्यामिनिष्ठतासेत्स्यति । यदाप्रकारद्वयेनापिदुर्बललिंगस्योभयथाप्रबललिंगतोबाधसंभवेनप्राणस्यविष्णुत्वसिद्धिस्तदाकिंवाच्य
मेतद्ब्रह्म ब्रह्मणोलोकोब्रह्मेमंपुरुषमुदरंब्रह्मेत्यादिनिरवकाशब्रह्मशब्दाभ्यासादितिभावेनानुगमपदंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥
नेति[१२] ॥ यदुक्तंविष्णुरयंप्राणइतितदयुक्तं । [१२]ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्याचष्टे ॥
प्राणोवाअहमस्मृषइति
तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागावरंतेददामीति सहोवाच त्वामेवजानीयामितितमिंद्रउवाच
बृहतीसहस्रवक्तुर्विश्वामित्रस्येंद्रेणप्राणतयात्मोपदेशात् । नचायमिंद्रोपिविष्णुः । प्रसिद्धस्यैवेंद्रोवैवृत्रंहत्वेत्यादौमहाव्रतयज्ञे
यजमानत्वेनप्रकृतत्वात् । नचास्योपदेशस्यसावकाशत्वंवास्ति । अतइंद्रएवायंप्राणइत्याशयः । नअध्याहारेणसिद्धांतांशं

व्याचष्टे ॥ नेति ॥ नेंद्रोयंप्राणःकिंतुविष्णुरेव । प्रागुक्तप्रबलतमलिंगादेः । उपदेशविरोधइतिचेत् । भवेदयंविरोधोयद्यत्रें
द्रेणप्राणतयात्मोपदेशःक्रियेत । नैतदस्ति । यतोऽस्मिन्प्रकरणेस्वस्थितस्यप्राणोवाअहमस्मीतिपरमात्मत्वमुक्त्वातस्यैवप्राणा
ख्यपरमात्मनःप्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानीत्यादिनाबहुदेहसंबंधःसर्वगतत्वमेवेंद्रेणोक्तंविद्यतइत्यर्थः । अथवेंद्रेबहुपरमात्म
संबंधोविद्यतेतदपेक्षयैवायमुपदेशोनस्वापेक्षया । कुतः । प्राणस्त्वमित्यादिनाऽस्यप्राणस्याध्यात्मत्वेनांतर्यामित्वेनसर्वगत
तयोक्तेर्विद्यमानत्वात् । नचैतदिंद्रेजीवविशेषेयुक्तमित्यर्थः । अन्यथात्वामेवजानीयामितिज्ञातपूर्वेंद्रस्यमुनेःप्रश्नस्यैवासंभवा
त् । संभवेवाप्राणस्त्वमित्यादिपरिहारवाक्यासंगतेश्च । अस्मत्पक्षेतुतेजोबाहुल्यादिंद्रेऽन्योपिवर्तते । कोसौ विष्णुश्चेत्सच
कीदृशइत्यभिप्रायद्वयेनप्रश्नेसतिकस्त्वयीतिप्रश्नस्यप्राणोवाअहमितिपरिहारः । कीदृशोऽसावित्यस्योत्तरतयोत्तरवाक्ययो
जनोपपत्तेरिति ॥ २९ ॥ नन्वत्रयदिप्राणपदेनेंद्रेणापिविष्णुरेवस्वात्मादिसर्वगततयोच्यतेतर्हिमयिप्राणइत्यादिप्रयोगःस्या
त् । विष्णावहमित्यादिरूपोपदेशायोगादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाशास्त्रपदंसप्रमाणंव्याचष्टे ॥ शास्त्रेति ॥ एतत्प्रा
णस्यविष्णुत्वेपिप्राणोहमित्युपदेशोयुज्यते । यतोऽयमुपदेशोंऽतर्यामिरूपभगवदपेक्षयेतिसूत्रार्थेस्थितेंऽतर्यामिण्यप्यहमादि
प्रयोगःकथंसंभवतीत्याशंकायांस्मृतिमेवाह ॥ तदुक्तादिति ॥ अंतर्यामिण्यप्यहमादिशब्दप्रयोगादर्शनात्तदयोगइत्यतःसूत्रो
क्तंदृष्टांतंविवृणोति ॥ अहमिति ॥ यथांऽतर्यामिविवक्षयावामदेवोऽहंमन्वादिशब्दान्प्रयुयुजेतथाऽयमुपदेशोयुक्तइति
भावः । नचतत्रापिविवादः । वामदेवस्यमन्वादित्वाभावात् । चैतन्यैक्यविवक्षयोक्तिरितिचेन्न । किमत्रसाक्षादैक्यमुच्यते

लक्षणयावा। नाद्यः। विरोधात्। नद्वितीयः। लक्षणायाअमुख्यत्वात्। सममेतदितिचेन्न। तत्तन्नाम्नोच्यतइतिसर्वशब्दाना
मंतर्यामिण्येवमुख्यत्वोक्तेः॥२०॥पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे॥ जीवेति[११६] ॥ अथापिनात्रो
क्तप्राणोविष्णुः। एषइमंलोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपतितंशतंवर्षाण्यभ्यार्चत्त
स्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतीतिप्राणस्योक्तशतायुष्ट्वस्योपर्यपितावंतीत्यादिनाबहुस्थलेष्वनुसंधानात्। शतायुष्ट्वस्यजीवलिं
गत्वात्। शतायुर्वैपुरुषइत्यादिश्रुतेः। ताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतिप्राणस्येंद्रियैःसहकलहश्रवणात्। प्राणउदक्रा
मत्तत्प्राणउत्क्रांतेपद्यतप्राणःप्राविशत्तत्प्राणे(प्र)पन्नउदतिष्ठदित्युत्क्रमणप्रवेशादिश्रुतेः। तथाप्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्य
स्तद्यथा शालावंशेसर्वेऽन्येवंशाःसमाहिताःस्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रोत्रंमनोवागिंद्रियाणिशरीरंसर्वआत्मासमाहितइतिसर्व
जीवेंद्रियदेहधारकत्वोक्तेश्च। प्राणसंवादादीनांचमुख्यप्राणलिंगत्वेनाथहप्राणाअहंश्रेयसिव्यूदिरेइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्।
उदासीनौचतावास्तांकेशवश्चाब्जसंभवइतिविष्णोर्विवादादावौदासीन्योक्तेश्च। अतोऽत्रप्राणनिष्ठतयाजीवमुख्यप्राणलिंगस
द्भावात्तयोःप्राणत्वमितिभावः। परिहारांशंव्याचष्टे॥ नेति[११७] ॥ विष्णुरेवायंप्राणोनजीवादि। लिंगानांतदंतर्यामिभगवद्वि
षयतयोपपत्तेः। किमर्थमंतर्यामिकथनमितिचेत्। अंतरादिभेदेनभगवदुपासनस्यत्रैविध्यादेतत्प्रकरणेतत्रैविध्यस्योक्तत्वाच्चे
तिभावः। अत्रोपासात्रैविध्यमुच्यतइत्यत्रकिंलिंगमित्यतआह॥ सइति[११८] ॥ सभगवानेतमेवमस्तकसीमानंविदार्यैतयाद्वारा
सुषुम्नयाहृदयंप्राप्तइत्यंतरुपासनयोच्यते। सप्रागंतःस्थोभगवानेतंप्राप्तंपुरुषमात्मानंततमंब्रह्मापश्यदितिसर्वगतोपासनार्थ

मुच्यते । महिदासइतिबहिरुपासनार्थमुच्यते । नचवाच्यमत्रस्वरूपमात्रमुच्यतेनोपासनार्थमिति । उपासनांविनोक्तिप्रयोज नाभावात् । नहि(च)महिदासोमुनितयोच्यते । वैयर्थ्यादेव । महिदासस्यविष्णुत्वंकुतइत्यतआह ॥ महिदासेति ॥ नन्वे कविधोपासनयाब्रह्मापरोक्षसंभवात्किमुपासात्रैविध्येनेत्यतःसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ तत्त्वदिति ॥ नैकविधोपासनयासर्वेषांब्रह्म ज्ञानं । अंतरादिविविधोपासनयोग्यत्वादित्यर्थः । कुतःपुरुषाणामुक्तानेकविधोपास्तियोग्यतेत्यतआह ॥ केषांचिदिति ॥ अत्रैवविशेषप्रमाणमाह ॥ अग्नाविति ॥ अग्नौप्रतिमास्वितिबहिरुपासनोपलक्षणं । अतोऽन्यलिंगानांतदंतर्यामिविवक्षयो पपत्तेर्विष्णुरेवायंप्राणआनंदमयश्चेतियुक्तातज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ ३१ ॥ अ० १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा चार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांश्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकायांप्रथमाऽ ध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [१।१।४] लिंगेति ॥ लिंगात्मकानामिति धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामित्यर्थः । अन्यत्रप्रसिद्धानामितिसंयोज्यं । वैश्वानराधिकरणेनामसमन्वय सिद्धेःप्राधान्येनेत्युक्तं । अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाऽऽदित्यश्रुतिसहपठितसर्वगतत्वलिंगात्मकशब्दस्यपरब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ [१।१।४] ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मततममितिविष्णोःसर्वगतत्वमुक्तं । तदेवैतरेयकेएतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवःएतंमहाव्रतेच्छंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइत्याम्नायते। तद्यदिविष्णोरन्यस्यस्यात्तर्हिप्राचीनप्राणोप्यन्यएवस्यादेकप्रकरणत्वात् । अतोऽवश्यंविचार्यंभवति । तत्सर्वगतत्वंविषयः । विष्णोरन्यस्यैवेतिसंदेहः । ब्रह्मततममित्युक्तिरादित्यश्रुतिश्चसंदेहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [१।१।५] तच्चेति ॥ तत्सर्वगतत्वमादित्यस्यैवभवेत् । तस्यैतस्यासावादित्योरसः यश्चासावादित्यस्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्योभवतीत्यादिबह्वादित्यश्रुतेः । सूर्यआत्माजगतइतिसौरमंत्रोदाहरणाच्च । एतमस्यामितिक्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽस्यानुक्तत्वलिंगाच्च । अन्यथैतमादित्यइत्युक्तिःस्यात् । सजातीयचंद्रादावुदितत्वात् । अतएवनश्रुतेरंतर्यामिविषयत्वंयुज्यते । सर्वजीवानांवाएतत्सर्वगतत्वमुच्यते । चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मेतितल्लिंगश्रवणात् । नचतल्लिंगमंतर्यामिविषयं । तस्यापरिच्छिन्नत्वेन सर्वेषुभूतेष्वित्युक्ताल्पौकस्त्वायोगाच्चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच्च । अतोविष्णवन्यस्यैवसर्वगतत्वादन्यस्यैवप्राणत्वमानंदमयत्वंचे

तिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ सयश्चायमित्यादिनावाक्येनसर्वत्रपृथिव्यादिपूच्यमानोनारायण
एव । एतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइतिसर्वगतेब्रह्मशब्दोपदेशात् । ब्रह्मशब्दस्यचश्रुत्यादौनारायणएवप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तथाच
श्रुतिः । यच्चकिंचिज्जगत्सर्वंदृश्यतेश्रूयतेपिवा । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइति । अत्रसयश्चायमितिवाक्योदा
हरणंपूर्वविषयवाक्यस्यानुदाहृतत्वात्कृतमशरीरत्वयुक्तिसूचनार्थंच । नहिनारायणेतरचेतनानांस्वतोऽशरीरतासंभवति॥१॥
युक्त्यंतरेणविष्णोरेवात्रोक्तसर्वगतत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ विवक्षितेति ॥ सयोतोऽश्रु
तोऽगतोमतोनतोदृष्टोविज्ञातोनादिष्टःश्रोतामंताद्रष्टादेष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषइतिसर्वगतेअश्रुतत्वा
दिगुणश्रवणात् । तेषांचविष्णोरेवयोग्यत्वेनतस्मिन्नेवोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्चविष्णुरेवायंसर्वगतइतिभावः । विवक्षिताइति
वक्तुंयोग्याः । तन्वेतद्गुणानांकुतोविष्णुनिष्ठत्वमित्यतआह ॥ संहीति ॥ तेमहिम्नःपरमंतंकोपिश्रोत्रादिनानापेत्यर्थः ।
अत्रमुखतोऽश्रुतत्वादिकंविष्णोर्नश्रूयतइत्यतःस्पष्टश्रुतिंचाह ॥ संईति ॥ अत्रातत्वस्यादिमत्त्वेपितस्यसर्वगतत्वानतिरिक्त
त्वेनसाध्यत्वादश्रुतत्वादीनामेवग्रहणं ॥ २ ॥ ननुयथाब्रह्मशब्दादश्रुतत्वादिलिंगैश्चविष्णुःसर्वगतइत्युच्यतेतथाऽऽदित्यश
ब्दात्सर्वजीवलिंगाच्चाऽऽदित्यःसर्व(र्वे)जीवावाकिंनस्युरित्यतआह ॥ नचेति ॥ जीवःसर्वगतइतिशेषः । तत्रहेत्वाकांक्षा
यांसूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशस्यसंबंधभाष्येणैवव्याख्यातत्वाद्धेत्वंशमेवव्याचष्टे ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ भवेदन्यस्यसर्वगतत्वंय
द्यन्यस्मिन्नुपपद्येत । नचोपपद्यते । तथाहि । किंमिलितसर्वजीवानांसर्वगतत्वमुतप्रत्येकमुच्यते । नाद्यः । तत्कथनवैयर्थ्या

त् । स्वस्वदेहस्थितिमात्रस्यसिद्धत्वात् । नद्वितीयः । सर्वशरीरगतसुखदुःखादिप्राप्त्यैकस्यसर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेः । अतोऽन्यप्रापकसद्भावेपितस्यसर्वगतत्वानुपपत्तेरेवनजीवोयंसर्वगतइत्याशयः । तुशब्दएवार्थः । नचवाच्यंस्वकर्मनिर्मितमेवास्यभोगायतनमितिनभोगाव्यवस्था व्रीह्यादिगतजीवांतरवदिति । अनादितःसर्वेषांसर्वशरीरस्थत्वेकर्मभेदस्यापिसाधयितुमशक्यत्वात् । नचाऽऽदित्यस्यास्तुसर्वशरीरस्थत्वंभवदभ्युपगमादितिवाच्यं । तस्यापिब्रह्मादिसर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेः ॥ ३ ॥ युक्त्यंतरेणजीवस्यात्रोक्तसर्वगतत्वंपराकुर्वत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [122] कर्मेति ॥ अत्रोक्तसर्वगतस्यात्मानमितिकर्मत्वेनव्यपदेशाज्जीवस्यचशंसतीतिकर्तृत्वेनव्यपदेशादेकस्यांक्रियायांकर्मकर्त्रोरुत्सर्गतोभिन्नत्वनियमादत्रचाऽपवादकारणाभावाच्चनायंसर्वगतःशारीरइतिभावः । नचैकःसर्वगतोजीवःसर्वगतंजीवांतरंशंसतीतियोज्यं । सर्वगततयासर्वजीवाग्रहणापातात् । तथाप्रतीत्यभावेनक्लिष्टकल्पनत्वाच्च । आदिपदेनाऽऽत्मानंवेदेत्यस्यग्रहणम् ॥ ४ ॥ यदुक्तंब्रह्मशब्दाद्विष्णुरेवसर्वगतइति तदयुक्तं । ब्रह्मशब्दस्यजीवेष्वपिसंभवात् । नचासौजीवेऽमुख्यइतितदग्रहः । अमुख्यार्थस्यापिचक्षुर्मयत्वादिबाधेनग्रहणोपपत्तेः । नचाश्रुतत्वादिगुणानुपपत्तिः । श्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चिदितिजीवस्याप्यश्रुतत्वादिस्मरणात् । नचानुपपत्तेरित्युक्तदोषः । विष्णावपितस्यसाम्यात् । नचकर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेत्यभिहितदोषप्राप्तिः । चक्षुर्मयत्वादिबाधकेनैकस्यैवकर्मकर्तृत्वोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [123] शब्देति ॥ नानेनब्रह्मशब्देनजीवउच्यते । ब्रह्मशब्दस्यैतमेवेत्यवधारणाख्यविशेषवत्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यसावधारणत्वेपिकुतोनजीवेवृत्तिरित्यतआह ॥

[१।२२] नहीति ॥ सावधारणब्रह्मशब्दवाच्यत्वेमुख्यब्रह्मत्वंस्यात् । नचतज्जीवस्योपपद्यतइतिभावः । विष्णावपिसावधारणब्र
ह्मशब्दश्रुतिःकुतइत्यतआह ॥ [१।२३] एषइति ॥ ५ ॥ स्मृतिसमाख्ययापिविष्णोरत्रोक्तसर्वगतत्वंसाधयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदा
हरति ॥ [१।१।३] स्मृतेश्चेति ॥ नचवाच्यंस्मृतेरपिस्ववचनत्वेनकथंविप्रतिपन्नंप्रतिसूत्रकारस्तामुपादत्तइति तस्याःपरोक्तानुवादरूप
त्वात् । एवंसूत्राणिव्याख्यायपरकृतापव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ [१।१।३] नचेति ॥ ईश्वरएवमनोमयत्वादिगुणोनजीवइतिप्रतिपा
दितेजीवेश्वरयोरैक्यात्कथमेतदित्याशंक्यकेनचिदुक्तं । नायंपारमार्थिकोभेदःकिंत्वत्रमिथ्याभूतएवसूत्रकृताविवक्षितइतित
द्भेदस्यमिथ्यात्वंनकल्प्यं । भेदमिथ्यात्वेमानाभावादित्यर्थः । जीवेशभेदोमिथ्याभेदत्वाच्चंद्रभेदवदित्यनुमानंमानमिति
चेन्न। मिथ्येत्यस्यासत्त्वाभिप्रायेऽपसिद्धांतात् । अनिर्वाच्यत्वाभिप्रायेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । सत्त्वाभावसाधनेततएवास
त्त्वापत्तेः। बाध्यत्वसाधनेप्यन्यथाज्ञातस्यसम्यग्ज्ञातत्वंचेद्बाध्यत्वं तत्सिद्धसाधनं त्रिकालेस्वरूपनिषेधविषयत्वंचेदसत्त्वाप
त्तिः । प्रतीतस्येतिचेदसदपरोक्षतयाप्रतीयते । वाच्यत्वादित्यसतोपिप्रतीतिसिद्धेः । भेदाभावेभेदत्वसामान्यस्याप्यसिद्धे
श्च । व्यक्त्यभावेनसामान्यायोगात् । भेदत्वहेतोरविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षात्मभेदेव्यभिचाराच्च । नचासावपिभेदोमिथ्येति
युक्तं मोक्षनिवृत्त्यापातात् । मिथ्याभूतस्याप्यनिवर्त्यत्वेप्रकृतभेदस्यापितथात्वंनानिष्टं । नचात्ममोक्षयोर्भेदाभावः । आ
त्मनोऽनादिनित्यतयातदभिन्नमोक्षस्यज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वानुपपत्तेः । द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । अन्यत
रचंद्रस्यैवाऽऽरोपितत्वेनाऽऽरोपितानाऽऽरोपितभेदस्यसत्यत्वाच्च । अतोनभेदमिथ्यात्वेमानमित्यलं ॥ ६ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्य

समादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।१३] अर्भकेति ॥ यदुक्तंसर्वत्रोच्यमानोनारायणएवेति । तदयुक्तं । यथा
खलुजीवप्रापकसद्भावेप्यनुपपत्त्यातस्यसर्वगतत्वाभावस्तथेश्वरप्रापकसद्भावेपिबाधकसद्भावात् । सर्वेषुभूतेष्वित्यस्याल्पस्थान
स्थितिकथनात् चक्षुर्मयत्वादिरूपेणजीवलिंगकथनाच्च आदित्यश्रुतेश्च । नह्यपरिच्छिन्नस्यसर्वजीवधर्मरहितस्यभगवतोऽर्भ
कौकस्त्वादिकथनंयुज्यते । अतःपक्षद्वयेपिसमसाधकबाधके नविष्णुरेवायंसर्वगतइतिपक्षपातोयुक्तइतिभावः । परिहा
रांशंव्याचष्टे ॥ [१।१४] नेति ॥ नपक्षद्वयस्यापिसाम्येन विष्णोःसर्वगतत्वाभावइतियुक्तं । बाधकाभावात् । तथाहि । किमपरिच्छि
न्नादिरूपस्यार्भकौकस्त्वादिकथनमप्रयोजनमयुक्तंवा । आद्यंदूषयति ॥ [१।१४] अर्भकेति ॥ अपरिच्छिन्नस्यजीवविलक्षणस्यापिहृदे
रर्भकौकस्त्वेनचक्षुर्मयत्वादिरूपेणचोपास्यत्वान्नतदुक्तिर्व्यर्थेतिभावः । द्वितीयेऽपिसर्वगतस्याल्पौकस्त्वंतावन्नायुक्तमित्याह ॥
सर्वगतत्वेऽपीति ॥ [१।१५] नापिजीवविलक्षणस्यचक्षुर्मयत्वाद्ययुक्तं । सर्वेंद्रियमयइतिस्मृत्यासर्वप्राणिगतेंद्रियस्वामित्वेनचक्षुर्म
यत्वादेरुक्तत्वादित्याशयेनाह ॥ [१।१५] सर्वेति ॥ सर्वनामाभिधेयश्चेत्यनेनैवाऽऽदित्यशब्दस्येश्वरवाचित्वंचोक्तंभवति । नचाऽ
दित्येऽनुक्तिविरोधः । सर्वप्राणिषुचस्थितःसर्वनामाभिधेयइतिस्मृत्याऽऽदित्यादिगतस्यैवाऽऽदित्यादिनामवत्त्वोक्तेः ॥ ७ ॥
पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।१६] संभोगेति ॥ यदुक्तमेकस्यसर्वशरीरस्थत्वंसर्वसमानभो
गप्राप्तेरयुक्तमितितदीश्वरपक्षेऽपिसममेव । जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वेपरस्यापिजीवसमानभोगप्राप्तेः । नहिदह्यमानगेहगत
योरन्यतरस्यैवदाहइतियुक्तं । तथाचेश्वरपक्षस्यापिदोषित्वान्नायंसर्वगतइतिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१।१७] नेति ॥ नजीवे

शयोरेकशरीरस्थत्वेपिसमानभोगप्राप्तिः । ईश्वरस्यतदप्राप्तौजीवादपिसामर्थ्यवैशेष्यात् । अग्निस्तंभनवतोदाहाभाववदिति भावः । किंतत्सामर्थ्यवैशेष्यंयेनसमानभोगा(संभोगा)प्राप्तिरित्यतआह ॥ उंक्तमिति ॥ प्राप्तपरिहारायसत्यपिसामर्थ्येप्रा प्तिस्तुभवत्येव । सापिभगवतिनसंभवति । तस्यसार्वज्ञेनैष्यत्परिहारसंभवादितिभावेनसार्वज्ञोक्तिः । एवमीश्वरपक्षेविरोधा भावात् । यद्ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थग्रहणं अश्रुतत्वादीनांभाक्तत्वकल्पनं समानभोगप्राप्तेःप्रतिबंधापरिहरणं कर्मकर्तृभेदन्याय स्यापवादनं तत्सर्वमपिपरास्तंभवति । तस्माज्जीवप्रापकाणांसावकाशत्वेनासाधकत्वाद्बाधकसद्भावाच्चनजीवःसर्वगतः । किंनामबाधकाभावात्साधकसद्भावाच्चविष्णुरेवेतिप्रागुक्तप्राणआनंदमयश्चसएवेतिसिद्धं ॥ ८ ॥ अ० १ ॥ अत्रलोक तोऽन्यत्रप्रसिद्धादितिशब्देनसहोक्तात्तृत्वलिंगस्यहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषय वाक्यमुदाहृत्यविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचसूचयति ॥ जंन्मेति ॥ जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेजन्मादिकारणत्वंविष्णो रुक्तम् । तन्मध्यपतितंसंहर्तृत्वापरपर्यायवाच्यमत्तृत्वंबृहदारण्यकेकस्यचिच्छ्रूयते ॥ सोऽदितिर्यद्यदसृजततत्तदत्तुंमनोध्रिय तादत्त । कुतः सर्वात्रीसा सर्वमत्तीतियत्तदेवह्यदितेरदितित्वमदितित्वनिमित्तं । अन्यथातन्नस्यादिति । तच्चयदाहरेरितरस्य स्यात्तदाप्रागुक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसंगादवश्यंनिर्णेयमेव । तदत्तृत्वंविषयः । किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । लक्षणसूत्रमदिति ॥ ३१ ॥
श्रुतिश्चसंदेहबीजम् । अदितेरेवतदत्तृत्वमितिपूर्वःपक्षः । तददितेरित्यदितिश्रुतेः । नचश्रुतिर्विष्णुविषयाकिंनस्यादुक्तन्या यादितिवाच्यम् । अदितित्वलिंगात् । नह्यदितिभिन्नस्यादितित्वंसंभवति । अतोनप्रागुक्तंब्रह्मलक्षणंयुक्तमितिभावः । न

न्वेतदत्तृत्वमदितेश्चेत्कथंसइतिपुल्लिंगंयुक्तंस्यादतस्तेनश्रुत्यादिबाधइत्यतआह ॥ १०।१९ सईति ॥ यथारमायांपुंशक्तिमत्त्वात्पुल्लि
गप्रयोगः कूटस्थोऽक्षरउच्यते सोहंवायुंदिशांवत्संवेदेत्यादौ तथात्रापिसंभवतीतिभावः । यदाहुः । पुल्लिंगेनोच्यतेस्त्री
चपुंवच्छक्तिमतीकचिदिति । ननुसइतिप्रकृतसंवत्सरपरामर्शान्नैतच्चोद्यावकाशः । मैवं । सतयावाचातेनात्मनेदंसर्वमसृजत
त्युक्तस्यैवसयद्यदेवेत्यनुवादात् । तत्रचविरिंचस्यतृतीययाप्रकृतत्वाददित्याख्यमृत्योरेवप्रथमयाप्रकृतत्वात् । तथाचसोऽदि
तिःसंवत्सरेणयद्यदसृजतेतियोजनायामस्तिचोद्यावकाशः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ १०।१० अत्रेति ॥ विष्णुरेवात्तात्रोच्यते ।
१०।१० सर्वंवाअत्तीतिचराचरस्याद्यतयाग्रहणादितिसूत्रार्थः । चराचरग्रहणेपिकुतोनादितेरत्तृत्वमित्यतआह ॥ नहीति ॥ चराचरस्ये
तिसूत्राक्षराण्यनूद्यश्रुत्यनुसारेणसर्वस्येतिव्याख्यानं । सूत्रस्यश्रुतिविसंवादप्रतीतिनिरासोऽस्यप्रयोजनं । चराचरात्तृत्वंविष्णो
१०।११ रपिकुतइत्यतआह ॥ स्रष्टेति ॥ अस्वातंत्र्येणाल्पस्यभवंतिस्वातंत्र्यापेक्षयानवा । यएकोऽस्यपुरस्ताद्बभूवसृष्टाविदंजगद्यतोब
भूव । (अथ)यश्चभुवनस्यगोप्तायंचमुक्तिप्रलययोर्भुवनंप्रविशतिसहरिर्नआयुरर्थेघृतमाहुतिरूपमत्त्वित्यर्थः । नचवाच्यंश्रुतिलिं
गाभ्यांपूर्वपक्षेकथंलिंगमात्रेणनिर्णयइति । लिंगस्योक्तरीत्यानिरवकाशत्वात् । अदितिश्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात् । लिंगस्य
चादितिशब्दवाच्यत्वमदितित्वमितिसावकाशत्वात् । सावकाशश्रुतिलिंगाभ्यांनिरवकाशलिंगमात्रस्यप्राबल्यात् ॥ ९ ॥ एवंनि
रवकाशलिंगबलात्सावकाशश्रुतिलिंगयोर्बाधोपपत्तेर्विष्णुरेवात्तेतिसिद्ध्यतिकिंपुनर्निरवकाशप्रकरणेनचेत्यर्थंप्रतिपादयत्सूत्रंप
१०।१३ ठित्वाव्याचष्टे ॥ प्रकरणाच्चेति ॥ नैवेहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनायाहिमृत्युस्तन्मनोकुरुतात्मन्वी

स्यामिति । सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायंततद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्सोकामयतद्वितीयो मआत्माजायेतेति । समनसावाचं(चा)मिथुनंसमभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेतआसीत्ससंवत्सरोभवत्तंजातमभिव्याददात्सभाण मकरोत्सैववागभवत्सऐक्षत यदिहवाइममभिमंस्येकनीयोन्नंकरिष्यइतिसतयावाचातेनात्मनेदंसर्वमसृजतेत्यस्मिन्प्रकरणेमृत्यु मात्रावशेषाप्संवत्सरसृष्टिसंवत्सरादनोद्यमादिश्रवणादेतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वंज्ञायते । अतोनिरवकाशप्रकरणबलाच्चविष्णुरे वात्तेत्याशयः । नन्वप्संवत्सरसृष्ट्यादिनात्रोच्यमानेनापिकथमस्यविष्णुप्रकरणत्वनिश्चयइत्यतोप्संवत्सरसृष्ट्यादेर्विष्णुलिंगत्वा दितिभावेनतत्रस्मृतिमाह ॥ १०।१३ नेहासीदिति ॥ तस्माद्विष्णोरेवेदमत्तृत्वमितियुक्तमेवलक्षणमितिस्थितं ॥ १० ॥ अ० २ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्यकर्मफलभोक्तृत्वलिंगस्यविष्णौसमन्वयसमर्थनादस्तिशाखादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवा क्योदाहरणपूर्वकंविषयंचसूचयति ॥ १०।१६ सर्वेति ॥ संदेहप्रकारंदर्शयति ॥ १०।१८ ताविति ॥ अत्ताचराचरग्रहणादितिसर्वात्तृत्वमेक स्यहरेरुक्तं । तन्मध्यपतितंकर्मफलात्तृत्वंपातृ(त्व)शब्दवाच्यंकाठकेकयोश्चित्प्रतीयते । यौसुकृतनिर्मितशरीरेहृदयगुहांप्रवि ष्टौ । तत्रापिसर्वजीवोत्तमेऽतिपूर्णेवायौप्रविष्टौसुकृतफलंभुंजानौ । तौब्रह्मविदःपंचमहायज्ञवंतोद्युपर्जन्यादिपंचाग्निविद्यानि ष्ठावा । त्रिवारकृतनाचिकेताः । छायातपौवदंतीति । तद्यदाविष्णोरन्यस्यैवस्यात्तदानतस्यसर्वात्तृत्वं यदिचान्यस्यापिभ वेत्तदालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्यवश्यंनिर्णेयमेव । तत्कर्मफलभोक्तृत्वंविषयः । किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । सर्वात्तृत्वोक्तिरन्य त्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नपरमात्मनएवेदंकर्मफलभोक्तृत्वमुच्यतेऽपितुजीवसहितस्येतिपूर्वःपक्षः । पिबंतावितिद्विवचनश्रु

तेः । नचसर्वात्तृत्वेनतद्बाधः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । कर्मबंधविधुरस्येश्वरस्यकर्मफलभोगायोगाच्च । अनश्नन्नन्यइत्यादि
श्रुतेः । नचैवंजीवेशग्रहणेप्यनुपपत्तिः । जीवस्यभोक्तृत्वेनतत्सहितेश्वरेछत्रिन्यायेनभोगोपचारोपपत्तेः । नचसर्वात्तृत्वोक्ति
विरोधः । कर्मफलभोगंविनापिसंहर्तृत्वमात्रेणतदुपपत्तेः । तथापिजीवेशत्वेकोहेतुः । एकस्यजीवत्वंपातृत्वान्यथानुपपत्त्या
ग्राह्यं । नचद्वितीयोऽचेतनः । सजातीयग्रहणस्यैवन्याय्यत्वात् । नचद्वावपिजीवौयुक्तौ । एकस्मिन्नेवशरीरेभोक्तृजीवद्वया
योगात् । अतःपातृत्वंजीवस्यैवद्वयोरप्युपचारइतिनेश्वरस्यैवसर्वात्तृत्वं । तथाचलक्षणमयुक्तमितिभावः । अथसिद्धांतयत्सू
त्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१०।१८] उर्च्यतइति ॥ यौपिबंतौप्रतीतौतौविष्णुरूपेएव । गुहाप्रविष्टत्वलिंगादित्यर्थः । विष्णूइतिवक्तव्येवि
ष्णुरूपेएवेत्युक्त्याद्विवचनंद्विरूपाभिप्रायेणसावकाशमित्युक्तंभवति । ननुविष्णोःसर्वशरीरेष्वेकैकरूपेणप्रवेशात्कथंरूपद्वया
भिप्रायेणापिद्विवचनोपपत्तिरित्यतःसूत्रसूचितश्रुतिमुदाहरति ॥ [१०।१९] घर्मेति ॥ दीप्तौव्याप्तौभगवंतौतेजोबन्नात्मकंशरीरंविशेषे
णगुहास्थानेप्राप्तौतयोःसेवांकर्तुंमातरिश्वापित्रिवृतंजगामेतिद्विरूपतयाहरेःशरीरेस्थित्युक्तेर्युक्तंरूपद्वयाभिप्रायेणद्विवचनमि
तिभावः । अस्तुद्विरूपतयाविष्णुर्देहनिष्ठस्तथापितस्यकर्मफलभोगाभावान्नैतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वमित्यतआह ॥ [१०।१९] आत्मेति ॥
तथाचगीतासु । श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच । अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवतइति । ननुकिमीश्वरोदुःखंसुखंवा
कर्मफलंभुङ्क्तेनोभयमपि पूर्णानंदत्वादित्यतआह ॥ [१०।१२] शुभमिति ॥ पूर्वार्धेनाद्यपक्षमनभ्युपगमेनपरिहृत्यद्वितीयमभ्युपैति ।
उत्तरार्धेनतुपूर्णानंदस्याप्यचिंत्यैश्वर्यबलेनसुखभोगोपपत्तिरितिद्वितीयपक्षदूषणंपरिहरति । विष्णोर्भोक्तृत्वाभ्युपगमेऽनश्नन्न

न्यइत्यादिश्रुतिविरोधइत्यतोवाऽऽह ॥ [१०।१२०] शुभमिति ॥ अशुभभोगाभावविषयंतद्वाक्यमितिभावः । तथाहिवाक्यशेषः । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेति । ननुकथंगुहानिविष्टत्वलिंगात्पिबतोर्विष्णुत्वनिश्चयोजीवेपितद्युक्तेरित्यतआह ॥ [१०।१२१] यावदिति ॥ लिंगस्यजीवेसंभवेपिश्रुत्यादिप्रसिद्धमेवग्राह्यमितिभावः । इत्यादिनाप्रसिद्धंहिशब्देनदर्शयतीति । विष्णोरेवगुहानिविष्टत्व मित्यादिनावाक्येनप्रसिद्धमितीममर्थंसूत्रकारोहिशब्देनदर्शयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंनिरवकाशलिंगस्यसावकाशश्रुतितोऽपिप्राबल्याद्विष्णोर्भोक्तृत्वसंभवाच्चसएवपातेतिसिद्ध्यतिकिमुनिरवकाशश्रुत्यापीत्यर्थंप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वातदभिप्रेतश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१०।१२२] विशेषणाच्चेति ॥ यःसेतुरितिपिबतोरेकवचनेनविशेषणात् । एकएवपाता । सचब्रह्मत्वविशेषणाच्चविष्णुरेवेतिभावः । ब्रह्मशब्दस्यभगवदेकवाचित्वंस्मारयति ॥ [१०।१२३] पूर्णगिति ॥ तस्यगुणा अमितत्वतोविविच्ययतोवक्तुंनशक्यंतेऽतस्तस्मिन्ब्रह्मशब्दःप्रयुज्यते । यतोब्रह्मशब्देनसर्वगुणानांग्रहणंभवेत् । एवंसर्वगुणवाचीयतोब्रह्मशब्दएतस्माद्विष्णोरेववाचकोनान्येषांतस्यैवाऽमितगुणत्वात् । तंविनान्येषांतदभावादित्यर्थः । एवंसूत्रद्वयंव्याख्यायपरकृतापव्याख्यांनिराकरोति ॥ [११।२] नचेति ॥ अत्रप्रतीतौपिबंतौकिंबुद्धिजीवौजीवेश्वरौवेतिसंदेहेबुद्धिजीवाविति प्राप्तेसिद्धांतितं । जीवेश्वरावेतौभवतोऽन्यतरस्यपातृत्वेनजीवत्वेसिद्धेद्वितीयस्यचेतनतयैवभाव्यत्वात् । अस्यगोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यइत्यादौसजातीयग्रहणस्यैवलोकेदर्शनादितिव्याख्यानमयुक्तं । समन्वयासंगतत्वात् । नह्यस्मिन्नध्यायेजीवेसमन्वयोऽभिधीयतेयेनजीवेश्वरावेतावितिसाधनंसंगतंस्यादतोनासौव्याख्यायुक्तेतिभावः । नचछायातपत्वविशेषणादेतत्कल्प्यं ।

विद्वदविदुषोःसुखदुःखकारणत्वेनतदुपपत्तेः । नहिछायातपशब्दौविद्याविद्यावद्वाचकौ । किंचपिबतोर्बुद्धिजीवत्वेकिंछिन्नं किंवाजीवेश्वरत्वेलब्धं । परेणापिजीवेतदभ्युपगमात् । ईश्वरेसमन्वयसिद्धिरितिचेन्न । ईश्वरेलिंगस्यौपचारिकत्वाभ्युपग मात् । एवंचजीवएवसमन्वयःसाधितःस्यात् ततश्चकिंपूर्वपक्षिणाऽपराद्धं । तेनापिपातृत्वस्यबुद्धौलाक्षणिकत्वाभ्युपगमा त् । नात्रजीवेसमन्वयकथनमसंगतंजीवेशभेदस्यासत्यत्वादित्यतआह ॥ [११।२] सत्यइति ॥ सत्यंसत्याआरुवण्योदोषिभिर्भजनी यः । यथासत्यभेदौतथैवज्ञातेनतेनसत्येनकारणेन । अतोहरिरेवसुकृतफलभोक्तेतिनतस्यसर्वाचृत्वलक्षणायोगइतिस्थितं ॥ ॥ १२ ॥ अ० ३ ॥ अत्राग्निश्रुतिसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धस्यचक्षुरंतस्थत्वलिंगस्यपरब्रह्मणिसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसं गतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यंविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचदर्शयति ॥ [११।६] आदित्यइति ॥ यश्चासावादित्यइत्यानंद मयस्यादित्यस्थत्वमुक्तम् । ततश्चार्थादक्षिस्थत्वमप्युक्तम् । तदक्षिस्थत्वंछंदोगश्रुतौकस्यचित्प्रतीयते । यएषोंऽतरक्षणिपुरु षोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तच्चयद्यन्यस्यस्यात्तदाऽऽदित्यस्थत्वमानंदमयत्वंचान्यस्यैवप्रसज्येते त्यवश्यंनिर्णेयमेव । तदक्षिस्थत्वंविषयः । विष्णोरग्नेर्वेतिसंदेहः । यश्चासावादित्येइत्युक्तिरग्निश्रुतिश्चसंदेहबीजं । यएषोंतर क्षणीतिवाक्येऽग्निरेवाक्षिस्थत्वेनोच्यतइतिपूर्वःपक्षः । यतोयएषआदित्येपुरुषःसोहमस्मिसएवाहमस्मीत्यग्नेरेवादित्यस्थत्वमु च्यतेऽतएव । नचवाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वेपिकुतोऽक्षिस्थत्वमिति । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीप्राविशदितिश्रुतेरक्ष्यादित्ययो रेकविधत्वादादित्यस्थितत्वेनाग्नेरक्षिस्थत्वसिद्धेः । एतस्मिन्प्रकरणेऽथहाग्नयःसमूदिरेगार्हपत्योनुशशासेत्यादिबह्वग्निश्रुतिस

द्धावाच्च । नचवाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वकथनमौपचारिकंकिंनस्यात् । यश्चासावादित्यइतिश्रुतिविरोधादिति । सोहमस्मिसए
वाहमस्मीत्यभ्यासात् । अभ्यासस्यचसमाख्यातोबलवत्त्वात् । नचविष्णुग्रहणेऽपूर्वतयाभ्यासस्यापिबाधः । सयएतदेवंवि
द्वानुपास्तेऽपहतेपापकृत्यांलोकीभवतिसर्वमायुरेतीत्यर्थवादात् । अर्थवादस्यचापूर्वतायाःप्राबल्यात् । अतोऽक्ष्यादित्यस्थो
ऽग्निरेवेतिसएवानंदमयोपीतिभावः । नकेवलमग्नेरक्षिस्थत्वसिद्धावानंदमयत्वप्राप्तिःकिंतुयद्विष्णुज्ञानादेवमोक्षइतिमतंतदपि
बाधितंस्यादित्याह ॥ [११।७] अंतइति ॥ यतोऽग्निरक्षिस्थोऽतस्तज्ज्ञानान्मोक्षोऽपिभवेत् । तद्यथेतितज्ज्ञानात्सर्वपापाश्लेषोक्तेः । त
ज्ज्ञानात्सर्वपापाश्लेषेचमोक्षस्यापितदन्यथाऽनुपपत्त्यैवोपपत्तेरित्यर्थः । अत्राऽऽदित्यस्थत्वलिंगस्यापिविष्णौसमन्वयसिद्ध्य
र्थंवक्रसंगत्याऽधिकरणारंभइतिज्ञातव्यं । अग्नीनामितिबहुवचनमादिपदद्वयंचबह्वग्निश्रुतिसूचनायप्रयुक्तं । सिद्धांतयत्सूत्र
मवतार्यव्याचष्टे ॥ [११।८] अंतईति ॥ विष्णुरेवचक्षुरंतरः । एतदमृतमभयमित्यमृतत्वाभयत्वोक्तेः । अमृतत्वादेश्चविष्णावेवोपप
त्तेः । त्रिपादस्यामृतंदिवि अभयंतितीर्षतांपारमितिश्रुतेः । नचाग्नेरमृतत्वाद्युपपद्यते । परिह्येनंम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआ
दित्योग्निः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चेत्यादिश्रुतेरितिभावः । यदेवंनिरवकाशत्वानेकत्वाभ्यांबलवल्लिंगबलाच्चक्षुरंतःस्थस्यविष्णुत्व
निश्चयः किमुतदोभयथापिबलवच्छ्रुतितोऽपीतिभावेनसूत्रांशंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [११।९] ब्रह्मेति ॥ नन्वेवंबलवच्छ्रुतिलिंगबला
द्विष्णुरेवचेदक्षिस्थस्तदादित्यस्थोपिसएवस्यात् तर्हिसोहमस्मिसएवाहमस्मीतिश्रुतेःकागतिरित्यतआह ॥ [११।१०] सोहमिति ॥ अंत
र्यामिण्यहमादिशब्दवृत्तिंसारयति ॥ [११।१०] अंतर्यामिणमिति ॥ एवंश्रुतेःसावकाशत्वेनतदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपिसु

तरांसावकाशत्वं ॥ १३ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोश्चक्षुरंतस्थत्वंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [११।११] स्थानादीति ॥ अत्राक्षिस्थ
पुरुषसंबंधादक्ष्णोरसंगत्वाख्यशक्तिर्व्यपदिश्यते तद्यदस्मिन्सर्पिर्वोदकंवेति । एतंसंयद्वामइत्याचक्षतएतंहिसर्वाणिवामान्य
भिसंयंति । एषउएववामनिरेषहिसर्वाणिवामानिनयतिएषउएवभामनिरेषहिसर्वेषुलोकेषुभातीतिचक्षुरंतस्स्थस्यसंयद्वामत्वा
दिस्वरूपशक्तिश्चोच्यते । एतदुभयबलाच्चक्षुरंतस्थोविष्णुरेवेत्यर्थः । यस्मादयंपुरुषोऽक्षणिविद्यतेतत्तस्मादस्मिंश्चक्षुषिय
दिसर्पिर्वोदकंवाकश्चित्सिंचतितर्हिवर्त्मनीप्रत्येवगच्छतिनचक्षुःस्पृशतीत्यर्थः । एतल्लिंगद्वयसद्भावेपिकुतोऽक्षिस्थस्यविष्णुत्व
निश्चयइत्यतआह ॥ [११।१२] तस्येति ॥ एतदितिस्वसंबंधेनाक्ष्णोरसंगत्वापादकत्वं । कुतएतत्तस्यलिंगमितितत्राह ॥ [११।१३] सइति ॥
यद्यस्माद्यस्यप्रभावात् । इदंचक्षुषीतिसमस्तं ॥ १४ ॥ प्रकरणबलाच्चचक्षुरंतस्थत्वंविष्णोःप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्त
श्रुतिमेवोदाहरति ॥ [११।१४] सुखेति ॥ अत्रोपक्रमेप्राणोब्रह्मेतिमुख्यप्राणस्याखिलजीवेभ्यःपूर्णत्वमुक्त्वाकंब्रह्मखंब्रह्मेतिसुख
संविदोरपिपूर्णत्वमुच्यते । तथाचास्यप्रकरणस्योपक्रमेपूर्णसुखाभिधानादेववैष्णवत्वंसिद्ध्यतिकिमुतपूर्णज्ञानाभिधानादपि
ततःप्रकरणबलाच्चचक्षुरंतस्थोविष्णुरेवेतिभावः । उपक्रमेपूर्णसुखसंविदभिधानेपिकुतोऽस्यप्रकरणस्यवैष्णवत्वमित्यतआह ॥
[११।१५] विज्ञानमिति ॥ पूर्णानंदसंवित्त्वस्यब्रह्मलक्षणत्वादुपक्रमेतदभिधानेब्रह्मैवोपक्रांतंस्यादितिभावः । श्रौतमपिविज्ञानादि
पदंपूर्णज्ञानादिवाचि । ननुसकलचेतनानामपिपूर्णानंदत्वात्कथमेतद्विष्णुलक्षणमित्यतआह ॥ [११।१६] लक्षणमिति ॥ अन्ये
षामापेक्षिकमेवपूर्णसुखत्वंनब्रह्मवन्निरवधिकमितिभावः । नन्वग्न्यादिसुखस्यापेक्षिकतयापिपूर्णत्वसद्भावात्तेषांकिंनस्यादि

त्यतआह ॥ [१७।११] नचेति ॥ मुख्येनिरवधिकपूर्णत्वेसतिसंभवति नामुख्यमापेक्षिकंपूर्णत्वंयुज्यतइत्यर्थः । नचोपक्रमेप्राणस्यापि
श्रुतत्वेन(प्राकरणिकत्वं)प्रकरणित्वम्। श्रुतिलिंगादिबाधकसद्भावात् ॥ १५ ॥ नैवमुपक्रमेप्यक्षिस्थप्रकरणस्यवैष्णवत्वंयुक्तं ।
प्राणोब्रह्मकमितिविद्यांयएषआदित्येपुरुषइत्यादि(त्य)विद्यांचोक्त्वाअग्निभिरुपकोसलैषासोम्यतेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्याचेत्यु
क्तत्वेनाद्यविद्यायाविष्णुविषयत्वस्य द्वितीयविद्यायाअग्निविषयत्वस्यैवयुक्तत्वादक्षिस्थविद्यायाश्चादित्यस्थविद्ययैकार्थत्वात्।
नचोपक्रमविरोधः । ह्ययाम्यग्निमित्यादाविवोपपत्तेः। नचास्मद्विद्येत्यंतर्यामिविषयतयायोज्यं तथासत्यात्मविद्येतिपृथगुक्त्य
योगात् । तस्मादग्निविषयत्वमेवचक्षुरंतस्थविद्यायाइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [११।१७] श्रुतेति ॥ नैत
द्विद्यायाअग्निविषयत्वंयुक्तमपितुविष्णुविषयत्वमेव ।अथयदु चैवास्मिञ्छव्यंकर्मकुर्वंति यदुचैनाऽर्चिषमेवाभिसंविशत्यर्चिषो
हरन्हआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेतिमासांस्तान्मासेभ्यःसंवत्सरंसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो
विद्युतंतत्पुरुषोमानवःसएनान्ब्रह्मगमयतीतिश्रुतैतद्विद्यानांब्रह्मगत्यभिधानादितिभावः। श्रुतपदंमनननिदिध्यासनोपलक्षकं।
कगतिरितिब्रह्मगतिः। कंब्रह्मेतिप्रकृतत्वात्।केनवायुनागतिरितिवा।कोवायुरितिशब्दितइत्यभिधानात्। अथवाश्रुतोपनिषदमु
पकोसलंप्रत्येतद्विद्याफलत्वेनकगत्यभिधानादिति । नचवाच्यमत्रकगतिकथनमेवश्रूयतेनतद्विद्याफलत्वेनेति । सर्वेषुलोकेषु
भातियएवंवेदेतिफलश्रुतिसामीप्यात् । अन्यथाअसंगतेश्च । अस्त्वेतद्विद्यायाब्रह्मप्राप्तिःफलंतथापिकुतोनाग्निविषयत्वमित्य
तआह॥[११।१८] नहीति ॥ यदीयमग्निविद्यातर्ह्येतद्विद्ययाऽग्निप्राप्तिरेवफलत्वेनोच्येतनब्रह्मप्राप्तिः। देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांति

मामपीत्यादेरन्यविद्यायाऽन्यगतेरयुक्तत्वात् । अतोब्रह्मप्राप्तिफलैतद्विद्यायाब्रह्मपरत्वमेवेतिभावः । नचास्मद्विद्येत्युक्तिविरोधः । तस्यअंतर्यामिविषयत्वोपपत्तेः । श्रुतेरपिनिरवकाशत्वोपपत्तेःप्राबल्यात् । नचात्मविद्येतिपृथगुक्तिविरोधः । तस्याःसर्वगतात्मविद्यात्वाभिधायकत्वात् । तस्यैवब्रह्मत्वात् ॥१६॥ एवमुपपत्त्यादियुक्तिभिर्विष्णोरक्षिस्थत्वंप्रतिपाद्यविपक्षेबाधकेनापि समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥[११।१८]अनवस्थितेरिति ॥नायंचक्षुरंतस्थोऽग्निर्भवेत् । अस्यतत्तत्प्रेरकत्वेनतत्तच्चक्षुस्थितेरभिप्रेतत्वात् । नचाग्नेरन्यप्रेरकत्वंयुक्तं । जीवत्वात् ।जीवस्यतस्यजीवांतरनियामकत्वेतस्यापिजीवांतरंनियामकमित्यनवस्थानात् । पूर्वपूर्वचेष्टासिद्धावुत्तरोत्तरचेष्टासिद्धिरितिमूलक्षतेः । अभ्युपगम्य(पेत्य)चेदमुदितं अग्नेरपिप्रेर्येणसहजीवत्वसाम्यात्प्रेरणासंभवाच्चेत्यर्थः । जीवप्रेरकाग्नेःस्वातंत्र्याभ्युपगमान्नानवस्थेत्यतआह ॥ [११।१९]नियमेति ॥ अग्नेःस्वतंत्रत्वेजीवांतरस्यापितत्स्यात् । अन्यथाऽग्नेरपितन्नस्यात् जीवत्वसाम्येप्यग्नेरेवस्वातंत्र्यंनान्येषामितिनियमेप्रमाणाभावात् । अतोऽग्नेःस्वातंत्र्यायोगात्सुस्थैवानवस्थेतिभावः । अस्त्वग्नेरस्वातंत्र्यंतथापितत्प्रेरकस्येश्वरस्यस्वातंत्र्यसंभवान्नानवस्थेत्यतआह ॥ [११।१९]अनीश्वरेति ॥ त्वयेश्वरानभ्युपगमान्नैवमनवस्थापरिहारइत्यर्थः । ईश्वराभ्युपगमेसएवाक्षिस्थतयायुक्त्यादिप्राप्तःकिमपोद्यते । ननुजीवत्वसाम्येपिनीचोच्चभाववन्नियम्यनियामकभावसंभवःकिंनस्यादित्यतोवाऽऽह ॥ [११।२०]नियमेति ॥ नियामकविशेषेप्रमाणाभावान्नदृष्टांतमात्रेणनियम्यनियामकभावसंभवइतिभावः । ननुभवताप्यग्न्यादिजीवानांजीवांतरनियामकत्वाभ्युपगमात्कथंतदसंभवइत्यतोवाऽऽह ॥ अनीश्वरेति ॥ यथासतिराज्ञिमंडलेशेप्रजानांतच्छक्त्यानियम्यनियामकभावःसंभवतिनत्वराजकेलोके तथाऽस्मत्पक्षेजीवाना

मीश्वरशक्त्याजीवांतरनियामकत्वमुपपद्यतेनपरपक्षे। परमेश्वरानंगीकारादितिभावः। तस्माद्विष्णुरेवाक्ष्यादित्यस्थो(त्यादि
स्थो, दिव्यदृष्टिगोचरोऽतःसएवानंदमयस्तज्ज्ञानादेवमोक्षइतिसिद्धं॥१७॥अ०४॥ अत्रपृथिव्यादिशरीरत्वलिंगसाहित्येनान्य
प्रसिद्धांतर्यामित्वलिंगस्यविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। विषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयंदर्शयति॥ ११।२० यइ
ति॥श्रुत्यादिसंगतिंदर्शयति॥ ११।२१ नत्रेति॥ एतदमृतमभयमित्यक्षिस्थपुरुषस्यामृतत्वमुक्तं। तत्काण्वमाध्यंदिनश्रुत्योरंतर्यामिणः
कस्यचिच्छ्रूयते एषतआत्मांतर्याम्यमृतइति सचांतर्यामीयदिविष्णोरितरःस्यात्तदाऽमृतत्वंचान्यनिष्ठंनाक्षिस्थस्यविष्णुत्वसा
धकंस्यादित्यवश्यनिर्णेतव्यएव। तदंतर्यामित्वमत्रविषयः। किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः। अमृतत्वंपृथिव्यादिशरीरत्वं
चसंदेहबीजमितिभावः। सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति॥ ११।२१ सचेति॥ सोंऽतर्यामीप्रकृतिर्भवेत्। यस्यपृथिवीशरीरंयस्यापःशरीर
मित्यादिनांऽतर्यामिणःपृथिव्यादिशरीरत्वस्यश्रवणात्। तस्यचप्रकृतावुपपत्तेः शरीरशब्दस्यस्वरूपेऽपिप्रयोगात्। प्रकृतेश्चपृ
थिव्यादिसर्वात्मकत्वात्। नचयःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादेरनुपपत्तिः। व्याप्तंकार्येषुकारणमित्यादिनाकारणस्यकार्यस्थत्वोक्तेः।
पृथिवीयमयतीत्येतदप्युपचारेणनेतव्यं। पृथिव्यादिजीवस्यैवतदंतर्यामित्वं। पृथिव्यादिशरीरत्वादेस्तस्मिन्नतिसुघटत्वादि
तिभावः। ननुयथाप्रकृत्यादिलिंगेनतेषामंतर्यामित्वंतथाऽमृतत्वलिंगेनविष्णोःकिंनस्यादित्यतआह॥ ११।२२ नहीति॥ विद्यमानेपि
विष्णुलिंगेनतस्यांतर्यामित्वं। पृथिव्यादिशरीरत्वस्यकयापिविधयाऽवकाशाभावात्। तस्यपृथिव्यादिभिन्नत्वचिच्छरीरत्वो
ररीकारेणपृथिव्यादिशरीरत्वानंगीकारात्। अमृतत्वस्यचकथंचित्प्रकृत्यादावपिसावकाशत्वात्। सावकाशस्यचनिरवकाशे

नबाधोपपत्तेः । अतोंऽतर्यामीनविष्णुरपितुप्रकृत्यादयएवेतिनामृतत्वमक्षिस्थस्यविष्णुत्वसाधकमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।२।१२] अंतइति ॥ अंतर्यामीविष्णुरेव । अंतर्यामिणःपृथिव्याद्यविदितत्वतदंतरत्वाख्यधर्मव्यपदेशात् । अविदितत्वादेश्चविष्णुधर्मत्वात् । नचवाच्यंपृथिव्यादीनांजडत्वेनतदज्ञेयत्वंसर्वस्यापिसंभवतीति । पृथिव्यादीनामधिदैवत्वेनजडत्वाभावादितिभावः । चक्षुरादीनांजडत्वेप्यत्रोक्तस्यैवतत्रकथनान्नविरोधः । अविदितत्वादेःकुतोविष्णुधर्मत्वमित्यतआह ॥ [१।२।१२] सहीति ॥ नचपृथिव्यादिजीवादिविदितत्वंप्रकृतेःपृथिव्यादिजीवस्यचोपपद्यते ॥ १८ ॥ एवंनिरवकाशलिंगेनविष्णोरंतर्यामित्वंसमर्थ्ययदुक्तंप्रकृतेरंतर्यामित्वमितितदपाकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।१३] नचेति ॥ स्मार्तकापिलस्मृतौपृथिव्याद्यात्मकतयोक्तंप्रधानंनांतर्यामिअविदितत्वाद्यनन्यथासिद्धविष्णुधर्मवत्त्रिगुणत्वोपादानत्वादिप्रधानधर्मोक्त्यभावादित्यर्थः । चशब्दोविष्णुरेवांतर्यामीनतुप्रधानमितितुशब्दार्थः ॥ १९ ॥ यज्जीवोंऽतर्यामीत्युक्तंतदपिसंसारित्वाद्यतद्धर्माभिलापादिनानिरस्तमपिविशेषयुक्त्यापराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।१४] शारीरश्चेति ॥ चशब्दान्नञःसमाकर्षः । आत्मनोंऽतरइतिमाध्यंदिनाः विज्ञानादंतरइतिकाण्वाश्चजीवमंतर्यामिणःसकाशाद्भेदेनाधीयते हियस्मादतोनशारीरश्चांतर्यामीत्यर्थः । आत्मनःसकाशादंतरोविविक्तः । विज्ञानपदेनशारीरःकुतइतिचेत् । उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेव । ननुविष्णावसंभाव्यमानपृथिव्यादिशरीरत्वस्यप्रधानादिधर्मस्यात्रोक्तेःकथंविष्णोरंतर्यामित्वंकथंचप्रधानादिधर्मानभिलापइत्यतआह ॥ [१।२।१७] शीर्यतइति ॥ यद्यपिविष्णौनोक्तप्रकारद्वयेनपृथिव्यादिशरीरत्वोपपत्तिस्तथापियोगवृत्त्यातस्मिन्पृथिव्यादिशरीरत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नतद्धि

रोधोविष्ण्वंतर्यामित्वस्यनाप्यतद्धर्माभिलापोक्तेर्विरोधइतिभावः । यद्यपियोगाद्रूढेःप्राबल्यंतथापिनिरवकाशाविदितत्वादि लिंगबलेनयोगांगीकारोयुज्यते । अतोंतर्यामीविष्णुरेवेतिसएवामृतोऽक्षिस्थश्चेतिसिद्धं ॥ २० ॥ अ० ५ ॥ अत्राऽक्षरशब्द साहित्येनान्यत्रप्रसिद्धाद्दृश्यत्वादिलिंगानांब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यो दाहरणेनविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचसूचयति ॥ अदृश्यत्वादीति[१२।१८] ॥ अदृश्येऽनात्म्यइत्यानंदमयस्यादृश्यत्वादिगु णाउक्ताः तेचाथर्वणेकस्यचिदक्षरस्योच्यंते । अथपरायथातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपा णिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराः । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयः संभवंति । यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वमिति । तेषांचविष्ण्वन्यनिष्ठत्वेप्रागुक्तानंदमयत्वंचान्य स्यैवस्यादित्यवश्यंनिर्णेतव्यता । तदृश्यत्वादिलिंगजातमत्रविषयः । विष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । आनंदमयेश्रुतत्वमक्ष रशब्दश्चसंदेहबीजं । नविष्णोरदृश्यत्वादीतितावत्पूर्वःपक्षः । अदृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यक्षरशब्दश्रव णात् । तस्यचविष्णौनिरवकाशत्वात् । यतोऽस्मादप्यक्षरादुत्तरवाक्येपरःप्रतीयते । दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरइति । नहिविष्णोरपिपरोऽस्तीत्यतोनविष्णुरदृश्यत्वादिगुणकइतिनानंदम योपीतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रंतावदवतारयति ॥ अंतइति[१२।१९] ॥ अदृश्यत्वादिकंनविष्णोश्चेत्तर्हिवाक्यस्यनिर्विषयतयाऽप्रा माण्यंस्यादित्यतःपूर्वपक्षंविशदयति ॥ पृथिव्यादीति[१२।१९] ॥ अदृश्यत्वादिकंजडप्रकृतेर्भवेत् । अस्यपृथिव्यादिदृष्टांतेनोपादा

नतयाजगत्कारणत्वोक्तेः । नचायंकारणत्वमात्रेदृष्टांतइतिवाच्यं । इत्यतोवाक्यादनंतरमक्षरात्परतःपरइतितस्मात्परतःपरा
भिधानात् । चेतनप्रकृतेर्वाऽदृश्यत्वादिकं । तस्यामक्षरशब्दस्यस्मृतिसिद्धत्वात् । नचासौशब्दःपरमात्मन्यपिसंभवतीति
वाच्यम् । तत्परतःपराभिधानात् । तच्चतस्यामक्षरात्परतःपरइतिसामानाधिकरण्येनोपपन्नं । विकारित्वेनजगत्कारणत्ववचनं
तस्याविकाराभिमानित्वाद्युज्यते । हिरण्यगर्भस्यवाऽदृश्यत्वादिकं । सब्रह्मविद्यामित्यादिब्रह्मशब्दात् । नचब्रह्मशब्दोविष्णौमु
ख्यइतितद्ग्रहणं । तत्परतःपराभिधानात् । रुद्रस्यवैतददृश्यत्वादिलिंगजातं । कर्तारमीशमितीशशब्दश्रवणात् । नचेशशब्दोवि
१२।१४
ष्णावपिसंभवतीतितद्ग्रहः । तत्परतःपराभिधानादेवेतिभावः । एवंप्राप्तंपूर्वपक्षंप्रतिक्षेप्तुंसूत्रंव्याचष्टे ॥ तमेवमिति ॥ अदृश्य
त्वादिगुणकोविष्णुरेव । अथपराययातदक्षरमधिगम्यतइत्यदृश्यत्वादिगुणकस्यपरविद्याविषयत्वोक्तेः । परविद्याविषयत्वस्य
चश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णुधर्मत्वेनावगतत्वादित्यर्थः । तमेवमितिश्रुतौमोक्षसाधनविद्याविषयत्वोक्त्याविष्णोःपरविद्याविषयत्व
मुक्तंभवति । मोक्षसाधनविद्यायाःपरविद्यात्वात् । तत्कर्मेतिस्मृतौचसैवपरविद्याययाहरेर्ज्ञानंभवतीतितस्यपरविद्याविषयत्व
मुच्यते । द्वेविद्येइत्यत्रचयदावेदाद्यन्यविषयतयायोज्यतेतदातस्याऽपरविद्यात्वं यदापुनरेतैःसहरिर्वेद्योभवतितदापरविद्यात्व
मितिहरेःपरविद्याविषयत्वमुच्यते । तदुक्तं ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचकाः । ताएवपरमाविद्यायदाविष्णोस्तुवाच
काइति ॥२१॥ यदुक्तंप्रकृतिविरिंचयोरदृश्यत्वादिगुणकत्वमितितदर्थान्निराकृतमपिविशेषयुक्त्यापराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याच
१२।१६
ष्टे ॥ विशेषणेति ॥ तपसाचीयतेब्रह्मेत्यत्राज्ञानप्रतीतौतन्निरासाययस्यज्ञानमयंतपइत्युक्तार्थेहेतुतयाऽदृश्यत्वादिगुणकस्य

सार्वज्ञविशेषणोक्तेर्नाचेतनप्रकृतेरदृश्यत्वादिगुणकत्वं । तस्मादक्षरादेतद्ब्रह्मचतुर्मुखाख्यंजायतइतिविरिंचस्यतज्जन्यतयात स्माद्भेदव्यपदेशात् नासावप्यदृश्यत्वादिगुणकइत्यर्थः । ज्ञानवेदनयोःसामान्यविशेषतयार्थांतरत्वं । विद्ललाभेविदोत्पत्ता वित्यतोवा । नविष्णोरदृश्यत्वादिगुणकत्वं । परतःपराभिधानेनाक्षरशब्दस्यविष्णौनिरवकाशत्वादित्यतःसूत्रखंडस्यार्थांतर माह ॥ [१।२।१७] अपरमिति ॥ भवेदक्षरश्रुतेर्विष्णाववकाशाभावोयद्यक्षरात्परतःपरइत्यत्रप्रकृताक्षरमत्रधीकृत्यकस्यचित्परत्वमुच्ये त । नैतदस्ति किंतुप्रकृताक्षरस्यैवाक्षरात्परतःपरत्वविशेषणमुच्यते । नचाक्षरस्याक्षरात्परतःपरत्वंविरुद्धमितिवाच्यम् । न्यक्षराभिधानादक्षरांतरादस्याक्षरस्यपरत्वोपपत्तेरितिभावः । ईशशब्दाददृश्यत्वादिगुणकोरुद्रइत्यस्योत्तरतयापिसूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ [१।२।१८] जुष्टमिति ॥ अस्याक्षरस्यान्यमीशमितिप्रसिद्धेशाद्रुद्राद्भेदव्यपदेशान्नरुद्रोऽदृश्यत्वादिगुणकइत्यर्थः । यदपि पृथिव्यादिदृष्टांतेनजगत्कारणत्ववचनंतत्कारणत्वमात्रतात्पर्यं । ब्रह्माक्षरेशशब्दास्तुविष्णावेवमुख्याः । बाधकाभावस्योक्त त्वात् ॥२२॥ युक्त्यंतरेणविष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१।२।२०] रूपेति ॥ द्रष्टाजीवो यदारुक्मवर्णंहिरण्यगर्भकारणंजगत्कर्तारंपश्यतितदाऽसौविद्वाननिष्टंपुण्यंपापंचविहायनिर्लेपःपूर्णानंदत्वादिसाम्यंप्राप्नोती त्यदृश्यत्वादिगुणकस्यरुक्मरूपोपन्यासाच्चासौविष्णुरेवेत्यर्थः । ननुब्रह्मादीनामपिरूपसद्भावात्कुतोरूपोपन्यासेनास्यविष्णुत्व निश्चयइत्यतआह ॥ [१।२।२१] एकइति ॥ विश्वोवायुर्विमिश्राण्येतेभ्योऽभ्यचीक्लृपत् । व्यमिश्रयदितिमानुषादौविशेषेणमिश्रीचकारे त्यर्थः । सएतानिव्यमिश्रयत् विमिश्राणिचैतेभ्योभ्यचीक्लृपदितिवा । तस्यहैतस्येत्यादेरेवात्रोपयुक्तत्वेप्येतान्येतेभ्यइत्यस्यार्थम

तीत्यर्थमन्यांशोदाहरणं तस्माद्विष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वमितिसएवानंदमयइतिसिद्धं ॥२३॥ अ० ६ ॥ अत्रलोकतोऽन्य
त्रप्रसिद्धवैश्वानरनाम्नःपाचकत्वाद्यनेकलिंगसमन्वयसिद्धयेब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसं
गतिंविषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयादिकंचसूचयति ॥ [1312] अदृश्यत्वादीति ॥ गताधिकरणेऽदृश्यत्वादिगुणाविष्णोरुक्तास्ते
षुसर्वगतत्वंचोक्तंनित्यंविभुंसर्वगतमिति । तददृश्यत्वादिगुणेषूक्तंसर्वगतत्वंचछंदोगश्रुतावभिविमानपदेनवैश्वानरस्योक्तं ।
अभितोविगतंमानंमर्यादायस्येति । मानंज्ञानंलयश्चैवमर्यादाचापिकथ्यतइत्यभिधानात् । तस्यचवैश्वानरस्यविष्णोरितर
त्वेसर्वगतत्वमप्यन्यस्यप्रसज्येतेत्यवश्यनिर्णेयत्वं सवैश्वानरोविषयः । किंविष्णुरन्योवेतिसंशयः । सर्वगतत्वमन्यत्रप्रसिद्धि
श्चसंदेहबीजं । नायंवैश्वानरोविष्णुःकिंत्वग्निदेवता तेजोभूतंवास्यादितिपूर्वःपक्षः । वैश्वानरश्रुतेः । नचवाच्यंसर्वगतत्व
लिंगाद्वैश्वानरोविष्णुरिति । लिंगस्यश्रुतितोदुर्बलत्वात् । नचलिंगस्यनिरवकाशत्वेनप्राबल्याच्छ्रुतिबाधकत्वमितिमंतव्यं ।
श्रुतेरपिप्रसिद्धितोनिरवकाशत्वात् । श्रुतेर्विष्णुविषयत्वेऽग्न्यादिविषयतयालोकप्रसिद्धिबाधात् वैदिकविद्याभेदव्यवहार
विरोधाच्च । नहिवैश्वानरश्रुतेरग्न्यादिविषयत्वाभावेव्यवहारस्यगत्यंतरमस्ति । अतःप्रसिद्धिलिंगयोरुभयोरपिनिरवकाशत्वे
नवैश्वानरश्रुतेरग्निविष्णवोःसाधारण्यमेवस्यान्नतुलिंगेनविष्णुपरतानिश्चयः । अतोनवैश्वानरोविष्णुरितिनसर्वगतत्वंतस्येति
भावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [1313] अतइति ॥ अयंवैश्वानरोविष्णुरेव । आत्मानंवैश्वानरमित्यात्मशब्दात् । नचोक्त
रीत्यासाधारणवैश्वानरश्रुतिसद्भावादनिर्णयइतिवाच्यं । साधारणस्यापिवैश्वानरशब्दस्याऽऽत्मशब्दःपरेविष्णौनान्यत्रक्वचि

दिष्यतइत्यादौविष्णावेवप्रसिद्धत्वेनान्यत्रानवकाशात्मशब्दसामानाधिकरण्येनविष्णुपरत्वस्यसंभवात् । प्रसिद्ध्यादेरन्यथापिसिद्ध्यासावकाशत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ नन्वात्मशब्दस्यामुख्यवृत्तिमभ्युपेत्याग्न्यादीनामेववैश्वानरत्वंकिंनस्यादित्याशंकांपरिहर्तुंहेत्वंतरेणवैश्वानरस्यविष्णुत्वंनिश्चाययत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१३।५] स्मर्यमाणमिति ॥ अहंवैश्वानरोभूत्वेतिस्मृत्युक्तंविष्णोर्वैश्वानरत्वमत्रवैश्वानरविद्यायामपिसगीतोक्तोभगवानेववैश्वानरपदेनोच्यतइत्यस्यार्थस्यानुमापकंभवति । स्मृतौविष्णोर्वैश्वानरत्वोक्तेर्वैश्वानरविद्यायामप्यसावुच्यतइतिभावः । स्मृत्युक्तवैश्वानरस्यविष्णुत्वेप्यत्रोक्तस्यकुतोविष्णुत्वमित्यतआह ॥ [१३।६] समाख्यानादिति ॥ समाख्यानयुक्तिर्नसूत्रितेत्यतआह ॥ [१३।६] इतीति ॥ अनेनेतिस्मर्यमाणमित्यन्वयः सूचितोभवति ॥ २५ ॥ वैश्वानरस्यविष्णुत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१३।६] शब्दादिभ्यइति ॥ यदुक्तमात्मशब्दविशेषणात्समाख्यानाच्चवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयइति तदयुक्तम् । यथाखलुवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चायकात्मशब्दादिविद्यतेतथाग्नित्वनिश्चायकस्यापिविद्यमानत्वात् । तथाहि । वैश्वानरशब्दस्यात्मशब्दसमानाधिकृतत्ववदग्निशब्दसमानाधिकृतत्वंचश्रूयते अयमग्निरितिबृहदारण्यकेवैश्वानरमित्यस्यामृचिच । तथाग्निलिंगंचवैश्वानरेहोमाधिकरणत्वंगार्हपत्याद्यंगत्वंचश्रूयतेवैश्वानरेतद्भुतमित्यादौ । तथावैश्वानरेपाचकत्वाख्यमग्निकर्मचश्रूयते अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषेयेनेदमन्नंपच्यतेयदिदमद्यतइतिबृहदारण्यके । तद्यद्भक्तमितिछांदोग्येच । तस्माद्वैश्वानरस्यविष्णुत्वज्ञापकवदग्नित्वज्ञापकस्यापिसत्वान्नविष्णुरेवायमितिनिश्चयोयुज्यतइत्यर्थः । अत्रसर्ववैश्वानरविद्यानांविचार्यत्वात्तत्तद्वाक्योद्धारोयुक्तएव समा

ख्यारूपेणवा । मूर्धानंदिवइतिमंत्रार्थः । दिवःकारणभूतमूर्धानंपृथिव्याःकारणभूतपादंजनानांसम्यग्ज्ञानायाभिव्यक्तंस र्वज्ञमखंडेशमत्त्यन्नंजनानांपातारंवैश्वानरमग्निंदेवाःस्वाऽस्यतयाऽकुर्वन्निति । गतिसाधनत्वादरतिःपादः । ऋतायजातमि तिसमाख्यानात्सप्तमीतादर्थ्ये । अन्नंथमितिहिश्रुतिः । अग्निर्देवानांमुखमितिच । वैश्वानरेतद्धुतंभवतीतिवाक्यार्थएवंवि द्यद्यपिचंडालायोच्छिष्टंप्रयच्छेदात्मनिहैवास्यतद्वैश्वानरेहुतंस्यादितिवाक्यादवगंतव्यः । भक्तमन्नं । परिहारसूत्रांशंव्याचष्टे ॥ १।२।१० नेति ॥ उभयत्रश्रुत्यादिसाम्याद्वैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयायोगइतिनयुक्तं । उभयत्रश्रुत्यादिसाम्येपिसावकाशत्वनिरवकाश त्वबलान्निश्चयोपपत्तेः । तत्रयदग्निनामलिंगंकर्मचवैश्वानरेश्रूयतेतद्विष्णौसावकाशं । अथहेममात्मानमित्यग्न्यादिनामलिंग कर्मवत्त्वेनविष्णोरुपासनोपदेशात् । नचात्मशब्दादेरन्यत्रास्त्यवकाशः । अतोनिरवकाशेनसावकाशबाधोपपत्तेर्युज्यतेवैश्वान रस्यविष्णुत्वनिश्चयइतिभावः । नचवाच्यमुपासनार्थमुक्तत्वादेवयोषितमग्निंध्यायीतेत्यादाविवाऽसत्त्वं । नाविद्यमानंब्रुवते वेदाध्यातुंनवैदिकाइत्यादिवचनात् । वाक्यांतरस्याविरोधेनयोर्थःस्थाप्यतेतदर्थत्वाच्च । विश्वंपूर्णं । आरात्समीपेस्वहृदये । प्रथमेतिशब्दोविधिसमाप्तौ । द्वितीयस्येत्युपासीतेत्यन्वयः । प्रकरणबलाच्चवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयोभवतीत्याह ॥ अ १।२।१२ नात्तत्वादिति ॥ कोनआत्माकिंब्रह्मेतिविचारपूर्वकंवैश्वानरविद्यायाआरभ्याधीतत्वेनविष्णुप्रकरणत्वाच्चवैश्वानरोविष्णु रेवेतिनिश्चयोभवति । अनात्तत्वादितिवचनेनविष्णोरन्येषामात्मत्वाद्यसंभवादित्यर्थः । श्रुतिसमाख्ययाचवैश्वानरस्यवि ष्णुत्वमुपपादयति ॥ १।२।१४ चंद्रमाइति ॥ यःपुरुषाख्योविष्णुःपुरुषसूक्तेशीर्ष्णोद्यौःसमवर्तत चक्षोःसूर्योअजायत प्राणाद्वायुर

जायत पद्भ्यांभूमिरित्यादिनावाक्येनद्युभ्वादिजनकशीर्षादिमानभिहितस्तद्विधमेवात्रवैश्वानरंचाधीयतेछंदोगामूर्धैवसुतेजा
श्चक्षुर्विश्वरूपःप्राणःपृथग्वर्त्मापृथिव्येवपादावित्यादिनावाक्येन।अतःपुरुषसूक्तसमाख्ययापिविष्णुरेववैश्वानरइत्यर्थः। ननुपु
रुषसूक्तस्यविष्णुपरत्वेभवेत्तत्समाख्ययैतद्विद्यायाविष्णुपरत्वंतदेवकुतइत्यतआह ॥ [१।२।२५] चशब्देनेति ॥ विष्णुपरत्वंपुरुषसूक्तस्य
(प्र)सिद्धमितिसूचयतीत्यर्थः । अपिपदेनैवोभयसमुच्चयसिद्धेर्नान्यत्रोपक्षीणश्चशब्दः । किंतद्वेदादीत्यतस्तदुदाहरति ॥
[१।२।२६] तथाचेति ॥ श्रुतेःप्रथमप्रतिज्ञानेपितस्याःपुरुषसूक्तमुपन्यस्यविष्णुपरतयाव्याख्यात्याःसाक्षात्प्रतिज्ञातार्थासाधकत्वान्नप्रथ
ममुदाहरणं । प्रतिज्ञात्वाधिक्यक्रमाभिप्राया । परोविलक्षणः । आदिपदेनसर्वतःपौरुषेसूक्तेगुणाविष्णोरुदीरिताइति
ब्रह्मतर्कादिग्रहणं । ननुपुरुषसूक्तेद्युभ्वादिजनकशीर्षादिमत्त्वंपुरुषस्योच्यते वैश्वानरविद्यायांपुनर्वैश्वानरस्यतदभेदोतो
विरुद्धार्थत्वान्नेयंसमाख्येत्यतआह ॥ [१।२।२७] यस्मादिति ॥ वैश्वानरांगानांसूर्याद्यभेदोक्तावपिनपुरुषसूक्तवैश्वानरविद्ययोर्विरो
धः। अभेदोक्तेरपितज्जन्यजनकभावविवक्षावत्त्वादितिभावः॥ २६ ॥ ननुवैश्वानरशब्दस्यदेवताभूतयोःप्रसिद्धत्वादत्राप्यसौ
तत्परःकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।२७] अतएवेति ॥ यद्यपिवैश्वानरशब्दोऽन्यत्रप्रसिद्धस्तथापिनात्रते
नान्यदभिधीयते । आत्मशब्दादिहेतोरेव तस्यचान्यत्रनिरवकाशत्वादितिभावः । अत्राग्न्यादिग्रहणंविद्यांतरोपलक्षणार्थं
॥२७॥ नन्वग्न्यादिशब्दानामग्न्यादिवाचित्वाभावेब्रह्मैकवाचित्वेचप्रसिद्धिविरोधःस्यात्। तस्याःकारणांतराभावात्। अतःप्र
सिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽन्येषांवाच्यत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।२८] साक्षादिति ॥ यद्यप्यग्न्यादिशब्दाना

ग्न्यादिवाचकाःकिंतुब्रह्मवाचकाएव तथापिनप्रसिद्धिविरोधः । अनन्ययोगेनब्रह्मवाचकैरपितैर्ज्ञानिनोहानादिसिद्ध्यर्थम
न्यत्राग्न्यादौव्यवहरंति । तदन्येतुज्ञानाभावादेवेत्यभ्युपगमात् । एवमभ्युपगमेचप्रसिद्धेरन्यथोपपत्तिसिद्धेर्नतद्विरोधइति
जैमिनिराचार्योवक्तीत्यर्थः । ननुजैमिन्यादिमतानांभगवन्मताविरोधित्वेजैमिन्यादिग्रहणवैयर्थ्याद्विरोधित्वेचकथंविरुद्धरा
द्धांतेनपरिहारइत्यआह ॥ [१।४।२]व्यासेति ॥ जैमिन्यादिमतानांनव्यासमतविरोधस्तथापितन्मतैकदेशोररीकाराभिप्रायेणजैमि
न्यादिग्रहणोपपत्तिरितिभावः । चित्तस्थिताकाशादिति चित्तस्थितज्ञानाख्याकाशात् । बहुवचनंवक्ष्यमाणमतविवक्षया
॥ २८ ॥ ननुलौकिकप्रसिद्धेरज्ञानादिमूलत्वेनान्यथोपपत्तावपिवैदिकाग्न्यादिसूक्तविद्यादिप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याग्न्यादीनां
वाच्यत्वंस्यात् । तत्राज्ञानादिमूलत्वकल्पनाऽयोगेनान्यथोपपत्त्यभावात् । नापिव्यवहारार्थत्वेनान्यथोपपत्तिरनादित्वादि
त्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१।४।३]अभिव्यक्तेरिति ॥ नवैदिकाग्न्यादिसूक्तादिप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यान्येषांसूक्तादि
प्रतिपाद्यत्वं । तत्रतत्रसूक्तादौपरब्रह्मणएवप्रतिपाद्यत्वेऽग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेप्यग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपास्तावग्न्यादिष्वेव
स्वेच्छयाब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनियमात्तदभिप्रायेणप्रसिद्धेरुपपत्तेरित्याश्मरथ्याचार्योवक्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रकारांतरेणसूक्तादि
नियमस्यान्यथोपपत्तिंवदत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।४।४]अनुस्मृतेरिति ॥ विष्णोरेवाग्न्यादिविद्याप्रतिपाद्यत्वेपितस्यतत्तत्सू
(क्तोपास)क्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेवप्रतिपत्तव्यत्वाभिप्रायेणाग्न्यादिसूक्तादिनियमोपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्त्याऽन्येषांवाच्यत्वं
वाच्यमितिबादरिराचार्योवक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ रीत्यंतरेणसूक्तादिनियमस्यान्यथोपपत्तिंकथयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥

१४१५ संपत्तेरिति ॥ अग्न्यादिसूक्तादिषुपरब्रह्मणएवप्रतिपाद्यत्वेप्यग्न्यादिसूक्तादिभिरग्न्यादौभगवदुपास्तावग्न्यादिप्राप्त्यभिप्राये
णसूक्तादिनियमोपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्त्यान्येषांवाच्यत्वंमंतव्यमितिजैमिनिराचार्योमन्यतइत्यर्थः । जैमिनिमतंकिमर्थं
पुनरुच्यतेइतिमंदाशंकानिवृत्त्यर्थंलौकिकव्यवहारेसाक्षाद्ब्रह्मवाचकत्वेपिशब्दानामविरोधंवदन्जैमिनिःसूक्तादिव्यवहारस्या
ग्न्यादिप्राप्त्याऽन्यथोपपत्तिंवर्णयतीत्युक्तं । नन्वग्न्यादिषुभगवदुपास्तावग्न्यादिप्राप्तिर्भवतीत्येतत्कुतइत्यतःसूत्रसूचितांश्रुति
मुदाहरति ॥ १४१६ तमिति ॥ तदेवभवतिप्राप्नुवंति । अत्रव्यवहारस्योपचरितत्वांगीकारेप्रागुक्तैवानुपपत्तिः ॥ ३१ ॥ यदुक्त
मग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपासकस्याग्न्यादिप्राप्तिरितितच्छ्रुत्युक्तमपिनयुक्तं । भद्रकायांतिमामपीत्यादेरन्योपासकस्यान्यप्रा
प्तेरयोगात् । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेत्यादौतदनभ्युपगमाच्चेतिभावेनाशंक्यतत्परिहारतयासूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ १४१७ नं
हीति ॥ नविष्णूपासकस्याग्न्यादिप्राप्त्युक्तिरयुक्ता। अग्न्यादिप्राप्तिपदेनतदंतर्गतभगवत्प्राप्तेर्विवक्षितत्वात्। यतोग्न्यादावपि
विष्णुमामनंतिश्रुतयइतिभावः । चशब्दःशंकाव्यावर्तकः । अतोयंवैश्वानरोविष्णुरेवेतितस्यैवसर्वगतत्वमितिसिद्धं ॥ ३२ ॥
अ० ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांतत्त्वप्रकाशिकायांजय
तीर्थमुनिविरचितायांप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ ॥ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शति ॥ १।४।१० तत्रंचेति ॥
हरौतदितरत्रचश्रुत्यादिप्रसिद्धनामलिंगात्मकशब्दानांविष्ण्वेकवाचित्वंप्रबलहेतुभिःप्रतिपादयत्यस्मिन्पादेसूत्रकारइत्यर्थः ।
चशब्दौमिथःसमुच्चयार्थौ । देवताद्यधिकरणव्यावृत्त्यर्थंप्रायेणेति । (अ) तत्र रुद्रोवावलोकाधारः वायुनावैगौ
तमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतानिसंदृब्धानिभवंति आकाशएवतदोतंचप्रोतंच सर्वेवाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चदे
वाश्चदिव्यानिचलोकाश्चलोकिनश्चअलोकश्चालोकिनश्चविष्णावेवोताश्चप्रोताश्चेत्यादिनोभयत्रप्रसिद्धद्युभ्वाद्यायतनत्वलिंगस्य
भगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयसंशयसयुक्तिकपूर्वपक्षान्द
र्शयति ॥ १।४।१० विष्णोरिति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्यविष्णोःपरविद्याविषयत्वमुक्तं । तत्परविद्याविषयत्वमाथर्व
णेयस्मिन्द्यौरित्युक्तस्यद्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुरिति । सचय
दिविष्णोरितरःस्यात्तदापरविद्याविषयत्वमन्यस्यप्रसज्येतेत्यवश्यंनिर्णेयः । तद्द्युभ्वाद्यायतनत्वंविषयः । तत्किंविष्णो
रन्येषांवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यमेवसंदेहबीजं । द्युभ्वाद्यायतनत्वंरुद्रप्रधानजीववायूनामितिपूर्वःपक्षः । अत्रोक्त
प्राणाधारत्वस्यप्राणानांग्रंथिरसिप्राणेश्वरइत्यादिनारुद्रेप्रतीतेः । तथाद्युभ्वंतरिक्षायतनत्वस्यचरुद्रोवावलोकाधारइतित
स्मिन्नुक्तत्वात् । मनआयतनत्वंचतस्मिन्मनोवैरुद्रओतंचप्रोतंचेतिप्रतीयते । नचैतच्छ्रुतीनांविष्णुविषयत्वं । अंत
कःकृत्तिवासाःपिनाकीत्यादिरुद्रलिंगात् । दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यदृष्टांतेनतत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्यप्रामाण्यानुमा

तत्व

॥ ४२ ॥

नेनचतस्यसर्वाश्रयत्वसिद्धेः । द्युभ्वादीनांप्रकृतिकार्यत्वात्तदाश्रयत्वंप्रकृतेर्युक्तं । यद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतेआ काशएवतदोतंचप्रोतंचेतिश्रुतेश्च पूर्ववत्प्रकृतेःसर्वाश्रयत्वाभिधायककापिलागमप्रामाण्यानुमानाच्च । अराइवरथनाभौसंह तायत्रनाड्यःसएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानइतिद्युभ्वाद्यायतनेजीवलिंगश्रवणाज्जीवस्यतद्युक्तं । तस्यजीवत्वादेवप्राणित्वप्रसिद्धे श्च । विषयभूतलोकाधारत्वस्यवायुनावैगौतमसूत्रेणेतिवायौश्रुतिसिद्धत्वात्तस्यद्युभ्वाद्यायतनत्वंयुक्तं । तस्यप्राणाधारत्व प्रसिद्धेश्च । विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रसिद्धावपिनासावत्रोच्यते । बहुधाजन्मबाधात् । परविद्याविषयत्वलिंगाद्विष्णुरिति चेन्न । जीवेशाभेदेनब्रह्मगतलिंगस्यापिजीवेसंभवात् । नचतथाबहुधाजन्मसंभवति । कारणगतस्यैवकार्येसंभवात् । अतः परविद्याविषयोद्युभ्वाद्याश्रयोविष्णोरितरएवेतितस्यैवाद्दश्यत्वादिगुणकत्वमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१४।१३] अंतइति ॥ द्युभ्वाद्यायतनेस्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणाद्द्युभ्वाद्यायतनंविष्णुरेवेत्यर्थः । आत्मशब्दादपिकुतोविष्णुरित्यत आह ॥ [१४।१४] आत्मेति ॥ १ ॥ ननुविष्णौमुख्योप्यात्मशब्दोजीवलिंगबलादमुख्यार्थःकिंनस्यात् । तथाचनविष्णोर्द्युभ्वाद्याय तनत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१४।१५] मुक्तेति ॥ नात्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वंपरिकल्प्यद्यु भ्वाद्यायतनत्वमन्यत्रनेतुंशक्यं । द्युभ्वाद्यायतनस्यमुक्तप्राप्यत्वोक्तेर्विष्णुत्वनिश्चयादित्यर्थः । अमृतस्येतिजातावेकवचनं । मुक्तप्राप्यत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१४।१६] ब्रह्मोविदिति ॥ पराणांमुक्तानामयनमाश्रयः । एतद्वाक्यैरस्तुविष्णो मुक्तप्राप्यत्वंतदन्यस्यापिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१४।१७] बहुनेति ॥ २ ॥ ननुप्रागुक्तरीत्यारुद्रप्रकृत्योःकिंनस्याद्द्युभ्वाद्यायतन

॥ ४२ ॥

त्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१४।१८] नानुमानमिति ॥ प्रागुक्तानुमानसिद्धप्रामाण्येपाशुपताद्यागमेसर्वाश्रयत्वेन (परिकल्पिते) कल्पितेरुद्रप्रधानेअत्रप्रकरणेसर्वाधारतयाप्रतिपाद्येनभवतः । तच्छ्रुतिलिंगाद्यभावादितिभावः । आगम प्रामाण्यसाधकानुमानंतुफलविसंवादिरुद्रादिवाक्यदृष्टांतेनविप्रतिपन्नवाक्याप्रामाण्यसाधनसंभावत् प्रतिपक्षग्रस्तमतिप्रसंग दुष्टंचेत्युपेक्ष्यं । अभाषितंप्रधानंकिंसंयोज्यतइतिचेन्न । नप्रकृतिजीवावभिधीयेतेइत्यन्यत्रोक्तत्वात् । नचप्रकृतिपदेनापिरुद्रः । पृथगुभयग्रहणेबाधकाभावात् । नन्वत्ररुद्रादिज्ञापकाभावेऽपिश्रुत्यंतरेप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रइत्याद्युक्तेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वंरुद्रादेः किंनस्यादित्यतआह ॥ [१४।१९] सहेति ॥ श्रुत्यंतरोक्तमपिद्युभ्वाद्यायतनत्वंविष्णोरेव । नचरुद्रादिश्रुतिलिंगविरोधः । श्रुतिब लेनरुद्रादिश्रुतेरंतकत्वादिलिंगस्यचविष्ण्वेकनिष्ठत्वादितिभावः । ननुरुद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वंकिंयोगेनरूढ्यावा । नाद्यः । योगस्यदौर्बल्यात् । नद्वितीयः । तदभावात् । उभयत्ररूढिसद्भावेपुनर्निश्चयायोगात् । नहिश्रुत्यंतरेविष्णुलिंगाद्यस्तीत्यत आह ॥ [१४।२०] ब्रह्मांडेचेति ॥ रुद्रादिशब्दानांविष्णौयोगमुक्त्वावेदेषुसपुराणेषुगीयतइतिविद्वद्रूढिकथनाद्रूढिमात्रान्महायोगि विद्वद्रूढ्योःप्राबल्याद्युक्तःश्रुत्यंतरेपिविष्णोःप्रतिपाद्यत्वनिश्चयइतिभावः । ननुयदिरुद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वमुक्त्वाश्रुती नामनिर्णायकत्वमुच्यतेतर्हिनारायणादिनाम्नांरुद्रादिपरत्वेनारायणंमहाज्ञेयमित्यादिश्रुतीनामनिर्णायकत्वंस्यादित्यतआह ॥ [१५।१२] वामनेचेति ॥ भगवन्नामत्वाविशेषाद्रुद्रादिनामवन्नारायणादिनाम्नामपिरुद्रादौवृत्तिःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।१३] स्कांदेचे ति ॥ यद्येवंरुद्रादिशब्दाविष्ण्वेकपरास्तर्हिकिमुच्यतेभस्मधरोग्रत्वादीनांतच्छब्दत्वं । विष्णुदत्तत्वाभिप्रायेणेतिचेत्तर्हिरु

द्रादिशब्दाअपिताद्दशाइतिनकथंतैर्निर्णयइत्यतआह ॥ [१५।४] चतुर्मुखइति ॥ ३ ॥ उक्तप्राह्याजीववायूकिमत्रवाच्यौनस्याता
मित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१५।५] प्राणभृच्चेति ॥ चशब्दात्प्रागुक्तहेतूनांनञश्चसमाकर्षः । आत्मशब्दो मुक्तोपसृ
प्यत्व मतच्छब्द स्तत्प्रापकश्रुतीनांविष्णुपरत्व मित्युक्तहेतवः । ननुवायुनावैगोतमेत्यादिश्रुतेर्विष्णुपरत्वेनवायुसाध कत्वाभा
वेपिबहुधाजन्मलिंगेनजीवोऽत्रवाच्यःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।६] अजायमानइति ॥ ४ ॥ ननुकिंजीवलिंगस्यविष्णुपरत्वप्र
तिपादनायासेन जीवस्यैवद्युभ्वाद्यायतनत्वंकिंनस्यात् । नचोक्तहेतुविरोधः । जीवेशाभेदाभिप्रायेणजीवेप्यात्मशब्दाद्यु
क्तिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१५।६] भेदेति ॥ नैक्याभिप्रायेणजीवएवात्मशब्दादिप्रयोगोऽत्रेतिवाच्यं ।
अत्रैवान्यमीशामितिजीवेशभेदव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्वत्रजीवस्यकस्माच्चिदीशादन्यत्वमुच्यतेनपरमात्मनोतोनतयो
र्भेदइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१५।७] प्रकरणादिति ॥ नात्रजीवपरमात्मभेदोक्त्यभावः । ईशशब्देनैवपरमात्मो
क्तेः । तदेवकुतः । द्वेविद्येवेदितव्येइतिपरविद्याविषयवस्तुनोत्रारभ्याधीतत्वेनास्यविष्णुप्रकरणत्वादितिभावः ॥६॥ नजीवेशा
भेदोत्रप्रकरणेविवक्षितइत्येतमर्थंहेत्वंतरेणसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१५।८] स्थितीति ॥ संयुक्तौसखायौद्वौसुपर्णरूपौजीवेशौदे
हाख्यंपिप्पलमालिलिंगतुः । तयोःसुपर्णयोर्मध्येऽन्योजीवोऽश्वत्थफलरूपंदेहजनितकर्मफलमस्वाद्वेवस्वादुत्वेनात्ति अन्यई
श्वरस्तदनश्नन्नभितःप्रकाशतेनतुस्वस्थित्यैतदपेक्षतइतिजीवेशयोःकर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामुक्ताभ्यांचनैक्यंवा
च्यमित्यर्थः । अत्रश्रुतिक्रमोल्लंघनमीश्वरस्यप्राधान्यज्ञापनार्थं । स्थितिपदस्याल्पाक्षरत्वाच्च । व्यावहारिकभेदःश्रोतोच्यत

इतिचेत् । व्यावहारिकइतिसत्योमिथ्यावा । आद्येकिमनिष्टं । नद्वितीयः। मिथ्याभिधायकत्वेऽतत्त्वावेदकत्वेनश्रुतेरप्रामा
ण्यापातात् । तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावेपिव्यावहारिकंतदस्तीतिचेन्न । तत्त्वाविषयत्वेप्रामाण्यवाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् ।
मिथ्याभेदानुवादित्वान्नदोषइतिचेन्न । वैयर्थ्यात् । निषेधायेतिचेन्न । तदभावात् । तत्त्वमसीत्यादिनिषेधोस्तीतिचेत् ।
तदनुवादेनायमेवनिषेधःकिंनस्यात् । अद्वैतस्यप्रमाणांतरेणासिद्धेर्नतदनुवादइतिचेत् । तत्किंनिषेधायप्रमाणप्राप्त्याभा
व्यं प्राप्तिमात्रेणवा । आद्येनिषेधायोगः । द्वितीयेस्त्यद्वैतेपिताद्दशीप्राप्तिः । जीवेशयोःप्रमाणंविनाऽसिद्धेःकथं तदभेदस्य
कथंचित्प्राप्तिरितिचेत् समंभेदेपि । कुतश्चैतच्छ्रुतेर्मिथ्याभेदवादित्वंसिद्धं । जीवेशभेदस्यमिथ्यात्वादेवेतिचेत् । तदेवकु
तः । नहिभेदमिथ्यात्वेप्रत्यक्षमस्ति । नचानुमानंश्रुतिसिद्धार्थबाधकं । स्वस्यैवतद्विरोधेनाऽप्रामाण्यात् । श्रुतेर्भेद
मात्रपरत्वादनुमानस्यचतद्भेदस्यैवमिथ्यात्वेप्रवृत्तत्वेनभिन्नविषयत्वान्नविरोधइतिचेत्तर्हिप्रत्यक्षस्यौष्ण्यमात्रविषयत्वादनुमा
नस्यचतदौष्ण्यस्यैवमिथ्यात्वसाधकत्वेनभिन्नविषयत्वमितिबाधोच्छेदःस्यात् । नचागमेनभेदमिथ्यात्वसिद्धिः । तदभा
वादेव । नचतत्सत्यत्वेमानाभावः । स्वरूपाभिधायकस्यैवसत्यत्वेप्रामाण्यात् । अन्यथातस्यवैयर्थ्यात् । अतोनमि
थ्याभेदपरत्वंश्रुतेरित्यलं । तस्माद्विष्णुरेवद्युभ्वाद्यायतनंपरविद्याविषयश्चेतिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० १ ॥ अत्रप्राणोवाआ
शायाभूयानित्युपक्रमेणविष्णुर्वैदेवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूया न्नामेतिश्रुत्याचवायुविष्णुसाधारणभूमनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपाद
नादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंदर्शयति ॥ प्राणइति ॥ आनंदमया

धिकरणेपूर्णानंदत्वंविष्णोरुक्तंतच्छंदोगश्रुतौभूम्नःप्रतीयते । योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तिभूमैवसुखमिति । तस्यचभूम्नोविष्णोरितरत्वेप्रागुक्तानंदमयत्वंचेतरस्यैवप्रसज्येतेत्यवश्यंनिर्णेयत्वं । सभूमात्रविषयः । किंविष्णुरुतवायुरितिसंदेहः । पूर्वोक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं । मुख्यप्राणोयंभूमेतिपूर्वःपक्षः । अत्रनामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्त्वाप्राणोवाआशाया भूयानितिप्राणस्याशोत्तमत्वंचाभिधायतदुत्तममनुक्त्वाभूम्नआम्नातत्वात् । नचविष्णोरपिभूमत्वस्यश्रुत्यंतरेप्रसिद्धत्वादत्र वाच्यत्वमितिवाच्यं । उपक्रमात्समाख्यायादुर्बलत्वात् । अतोवायोरेवभूमत्वात्तस्यैवानंदमयत्वमितिभावः । ननुप्राणोवा आशायाभूयानित्युक्तप्राणशब्दस्यातएवप्राणइत्युक्तरीत्याविष्णुपरत्वाद्विष्णोरेवभूमत्वमित्यतआह ॥ [१।३।१०]उत्क्रांतेति ॥ नायं प्राणशब्दोविष्णुवाचीकिंतुवायुवाच्येव । तत्रोत्क्रांतप्राणान्शूलेनसमासंव्यतिषंदहेदित्यादौप्राणस्योत्क्रमणादिश्रवणात् । तस्यवायावेवसंभवात् । सर्वगतेहरावसंभवादित्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१५।१।१]अतइति ॥ विष्णुरेवायंभूमा । योवैभूमातत्सुखमितिभूम्नःपूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् । नामादीनांसर्वेषामुपरितदुत्तमत्वेनव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । नचवाच्यमत्रभूम्नःसुखरूपत्वमेवोच्यतेनतुपूर्णसुखत्वमिति । निरुपपदसुखशब्दमात्रस्यापिपूर्णसुखार्थत्वात् । पूर्णसुखत्वादिकंचकुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१५।१।२]संहस्रेति ॥ विश्वशंभुवं पूर्णसुखाश्रयं । विश्वतःपरमां सर्वतःपरममकारवाच्यमित्यर्थः । नचसर्वोत्तमत्वंवायोरपि । विरोधादेव । नापिपूर्णानंदत्वं । अव्यक्तादितृणांतास्तुविप्रुडानंदभागिनइत्युक्तत्वात् । उपक्रमेप्राणशब्दश्रवणात्कथंभूमाविष्णुरितिचेन्न । प्राणशब्देनापिविष्णोरेवोक्तत्वात् । अनंतरमन्यमनुक्त्वोक्तभूम्नोपिविष्णु

त्वसंभवात् । अत्रप्राणशब्देनविष्ण्वंगीकारेप्रागुक्तोत्क्रमणादिविरोधइतितत्राह ॥ (१५।१३) तमिति ॥ सर्वगतस्यापिविष्णोरूपां
तरविवक्षयोत्क्रमणस्यश्रुतिसिद्धत्वात्प्राणपदेनविष्ण्वंगीकारेपिनलिंगविरोधइतिभावः । अस्तुवायंप्राणोवायुरेव तथापिन
तस्यभूमत्वप्राप्तिः । एषतुवाअतिवदतीत्यादिनाप्रश्नाद्यध्याहारेणप्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वमुक्त्वाभूम्न आम्नानात् । नचैतदर्थ
द्वयंविरुद्धं । अंतर्यामिविवक्षयाप्राणपदेनविष्णोरुक्तेः आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिवत् ॥ ८ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णो
र्भूमत्वप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ (१५।१३) धर्मेति ॥ सएवाधस्तात्सउपरिष्टात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षिणतःसउत्तरतः । सए
वेदंसर्वंयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमासभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितःस्वेमहिम्नीत्यादिनाभूम्निसर्वगतत्वा
दिधर्मश्रवणाच्चासौविष्णुरेव । तेषांविष्णावेवोपपत्तेरित्यर्थः । अतोविष्णुरेवभूमेतितस्यैवानंदमयत्वमितिसिद्धं ॥ ९ ॥
अ० २ ॥ अत्राविनाशित्वसाम्याच्चित्प्रकृतौहरौचसाधारणस्याक्षरनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।
श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंचदर्शयति ॥ (१५।१४) अदृश्यत्वादीति ॥ अदृश्यत्वा
दिगुणाःपूर्वंविष्णोरुक्तास्तेचवाजसनेयके अक्षरस्योक्ताः । तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रमतंमंत्रविज्ञातंविज्ञातृनान्य
दतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोतृनान्यदतोस्तिमंतृनान्यदतोस्तिविज्ञात्रेतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति । तस्या
क्षरस्यविष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वादिकंचान्यस्यैवप्रसज्येतइत्यवश्यंनिर्णेयत्वं । तदक्षरंविषयः । किंविष्णुरुतचेतनप्रकृतिरिति
संदेहः । उक्तसाधारण्यंचसंदेहबीजं । द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोंकारस्य (राकाशस्य) चनसंदेहनिविष्टत्वं । उत्तरा

धिकरणेत्वीक्षणस्यप्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाशः । एतदक्षरंमध्यमंश्रीतत्त्वमेवेतिपूर्वःपक्षः । तत्राक्षरशब्दस्यप्रसिद्धेः । एतस्य
वाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइत्यादिनाऽक्षरस्यचंद्रसूर्याद्याधारत्वप्रतीतेश्च । चंद्राद्याधारत्वस्यचाहं
सोममित्यादेस्तद्धर्मत्वात् । नचत्राच्यमदृश्यत्वादिविष्णुधर्मश्रवणात्तस्याक्षरत्वमिति । अदृश्यत्वादिगुणानांमध्यमाक्षरेपि
संभवात् । तथाचस्मृतिः । येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवं । आसीदिदंतमोभूत
मप्रज्ञातमलक्षणं । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यंप्रसुप्तमिवसर्वतइत्यादि । अथापिस्यात् । अक्षरश्रुतेरदृश्यत्वादिलिंगानांचमध्यमो
त्तमाक्षरयोःसाम्येऽत्रमध्यममेवोच्यतइतिनिर्बंधेकोहेतुरिति । मैवं । नतदश्नातिकिंचनेत्यक्षरस्यानशनोक्तेः । तच्चविष्णोर्वि
रुद्धं । अत्ताचराचरग्रहणादित्युक्तत्वात् । नचमध्यमाक्षरस्यानशनांगीकारेविरोधोस्ति । अतोमध्यमाक्षरमेवैतदक्षरं (इति)
तस्यैवादृश्यत्वादिगुणकत्वमितिभावः । आहनसंयज्ञेष्वभिषूयमाणं । लताभिमानित्वेनेयमुक्तिः । सोमंराजानंजुह्वति ।
तंदेवाभक्षयंतीत्यादिवत् । सिद्धांतयत्सूत्रमवता यंव्याचष्टे ॥ [१५।१५] अंतंइति ॥ इदमक्षरंब्रह्मैव । यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथि
व्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाशएवतदोतंचप्रोतंचेत्याकाशाख्यप्रकृतेःसर्वाधारत्व
मुक्त्वैतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेत्यक्षरस्यतदाधारत्वश्रवणादित्यर्थः । सर्वाधारत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमि
त्यतआह ॥ [१५।१६] यइति ॥ एकोदेवोभर्तृत्वेनबहुधानिविष्टोजगताभ्रियमाणस्तद्बिभर्ति । सचयदातंभारंभर्तुंनेच्छतितदासौ
नश्यतीत्यर्थः। एतच्चतद्वैतंप्राणइत्युक्तप्राणस्योच्यते । यस्मिन्निदंसम्यग्विविधंचैधितदेवब्रह्मेत्यर्थः । विष्णुवदन्यस्यापिसर्वा

धारत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।१८] पृथिव्यादीति ॥ १० ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोरेवाक्षरत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
[१५।१९] सांचेति ॥ यदासर्वाधारत्वमेवाक्षरस्यविष्णुत्वंनिश्चाययतितदासुतरामाज्ञामात्रेणसर्वाधारत्वंविष्णुत्वनिश्चायकमित्याश
यः । कुतोऽनेनविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [१५।२०] तच्चेति ॥ सर्वधृतिकारणंप्रशासनंविष्णोरेव । तत्कुतइतितत्राह ॥ [१५।२१] सप्तेति ॥
महदहंकारपंचमहाभूताख्यसप्तदेवताब्रह्मांडाख्यातिसमृद्धगर्भास्तदावरणभूताभुवनस्यरतिप्रदाःसारभूतावाभुवनरतिप्रदस्य
विष्णोराज्ञयाविविधविश्वधारणेतिष्ठंतीत्यर्थः। सर्वधृतिहेतुप्रशासनंविष्णोरिवान्यस्यापिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।२२] एकइति ॥
बलंबलप्रदोधृतिहेतुः ॥ ११ ॥ हेत्वंतरेणविष्णोरेवाक्षरत्वंप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१६।१] अन्येति ॥ एतद्वैतदक्षरंगार्गि
ब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवायवनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग
मनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचनेतिसकलवस्तुस्वभावानांस्थूलत्वादीनामक्षरेव्यावृत्तिकथनाच्च
ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः । लौकिकस्थौल्यादिराहित्यंकथंविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।२] अस्थूलइति ॥ लौकिकस्थौल्या
दिराहित्येप्यलौकिकपरिमाणादिसद्भावान्नविष्णोरस्वभावत्वमितिभावेनोपलक्षणतयामध्यमइत्याद्युक्तं । तमोवाय्वादीनांस
र्वात्मनानिवृत्तिरदुःखमसुखमित्यादिवत् । लौकिकपरिमाणादिराहित्यंकथंविष्णोर्युक्तं । सर्वपदार्थानांप्राकृतपरिमाणस्यैवद
र्शनादित्यतआह ॥ [१६।३] अस्थूलेति ॥ मध्यमाक्षरस्याऽप्राकृतविग्रहत्वेपिभगवदपेक्षयैव । अनेनैवनतदश्नातिकिंचनेत्येतदपि
जीवस्वभावभूतोपजीवनार्थाशनव्यावृत्त्यर्थमितिसूचितंभवति । अस्थूलत्वादिसमभिव्याहारात् । अक्षरश्रुत्यादीनांतुवि

ष्णावेवमुख्यतातस्मादक्षरंविष्णुरेवेतितस्यैवादृश्यत्वादीतिस्थितं ॥ १२ ॥ अ० ३ ॥ अत्रसदेवसोम्येत्यादिसृष्टिप्रतिपा
दकस्थानगतसन्नाम्नोब्रह्मप्रधानयोःकारणत्वसाम्येनसाधारणस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्या
दिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयति ॥ [१६१४] सदिति ॥ जन्माद्यस्ययतइतिजगत्स्रष्टृत्वंविष्णोरुक्तंतच्छंदोग
श्रुतौसतःप्रतीयतेतत्तेजोसृजतेत्यादिना । तस्यचविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यैवस्रष्टृत्वप्रसंगादवश्यंनिर्णेयत्वं । तत्सदत्रविषयः ।
किंब्रह्मउतप्रधानमितिसंदेहः । कारणत्वसाम्यंसंदेहबीजमितिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ तच्चेति ॥ एतत्सत्प्रधा
नमेवभवेन्नतुविष्णुः । बहुस्यांप्रजायेयेतिसतोबहुभावाख्यविकारित्वश्रवणादित्यर्थः । विकारित्वप्रतीतावपिकुतोऽयंन
विष्णुरित्यतआह ॥ [१६१५] सहीति ॥ विष्णोःप्रमाणैरविकारित्वप्रसिद्धेस्तस्मिंस्तदसंभवात्प्रधानेचतत्संभवात्तदेवसदितितस्यै
वजगत्कारणत्वमितिभावः । नन्वेतत्स्थानेप्रधानस्यप्रतिपाद्यत्वेपितस्योपादानकारणताभ्युपगमेनानिष्टाभावात्कमर्थमेवेदम
धिकरणंप्रतीयतइति । मैवम् । भवेदेतद्यद्येतत्प्रकरणेविकारिकारणमेवोच्येत । नैतदस्ति । एकमेवाद्वितीयं तत्तेजो
सृजत सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्यादिब्रह्मलक्षणानांश्रवणात् । सि
द्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१६१६] अतइति ॥ सदेवेत्यादिस्थानेसच्छब्देनविष्णुरेवोच्यते । सतस्तदैक्षतेतीक्षत्याख्यव्यापा
रश्रवणात् । जडप्रधानस्येक्षणासंभवादित्यर्थः । अपिचविष्णवन्यस्यकस्यापीक्षतिर्मुख्यतोनविद्यतेकिमुजडस्येत्याशयेना
ह ॥ [१६१७] नेति ॥ एतेनसोमोवैराजागंधर्वेष्वासीदित्यादिवदभिमानिविवक्षयेक्षत्युक्तिरितिपरास्तं । ननुनिरवकाशविकारि

त्वलिंगेनेक्षतिव्यपदेशोगौणः किंनस्यात् । सत्त्वात्संजायतेज्ञानमित्यादेःप्रधानस्यज्ञानोपादानत्वादित्यतआह ॥ [१६।७] बहुत्वं
चेति ॥ बहुभावस्यविकारित्वंविनैवस्वरूपबहुत्वेनसावकाशत्वान्नतद्बलेनेक्षतेगौणत्वंकल्प्यमितिभावः ॥ अजायमानोऽविकु
र्वाणः । अतःपरंब्रह्मैवैतत्स्थानप्रतिपाद्यंसदितितस्यैवैतत्स्रष्टृत्वमितिसिद्धं ॥ १३ ॥ अ० ४ ॥ अत्रयोवेदनिहितंगुहायां ।
तस्यांतेसुषिरंसूक्ष्मं । हृदिह्येषआत्मेत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवेषुसाधारणस्यहृत्पद्मस्थत्वलिंगस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपाद
नादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंसूचयति ॥ [१६।८] चंद्रेति ॥
एतस्यवाक्षरस्येत्यादिनाविष्णोश्चंद्रादित्याद्याधारत्वमुक्तंतच्छंदोगश्रुतौहृत्पद्मस्थस्योच्यते । एतस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवे
श्मदहरोस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति तंचेद्ब्रूयुःकिंतदत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्यंयद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति सब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीइत्यादिना । तस्यच
विष्णोरन्यत्वेऽक्षरस्यविष्णुत्वसाधकसर्वाधारत्वंचान्यस्यप्रसज्ज्येतइत्यवश्यंनिर्णेयता । तद्धृदयपद्मस्थत्वंविषयः । किंविष्णो
रथाकाशस्योतजीवस्येतिसंशयः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं । सर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्येतितावत्पूर्वःपक्षः । दहरो
स्मिन्नंतरआकाशइतिहृत्पद्मेदहराकाशस्थितिश्रवणात् । तस्यैवोभेअस्मिन्नितिसर्वाधारत्वोक्तेरित्यर्थः । नन्वस्त्वाकाशस्य
सर्वाधारतयाहृदयपद्मस्थत्वं । तस्यचाकाशस्तल्लिंगादितिन्यायेनविष्णुत्वेतस्यैवहृत्पद्मस्थत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ [१६।१०] सचेति ॥
नात्रोक्ताऽऽकाशोविष्णुः । तस्यांतेसुषिरमितिप्रसिद्धाकाशस्यैवसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वोक्तेस्तत्समाख्यानादित्यर्थः । नच

वाच्यमस्त्वाकाशशब्देनसुषिरमेव । तस्मिन्यदंतरितिहृत्पद्मस्थाकाशगतोविष्णुःसर्वाधारतयोच्यतइति । तथासतिवा
क्यान्वयानुपपत्तेः । तथाहि । तस्मिन्नित्यत्रविष्णुत्वाभिप्रायेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नस्यब्रह्मविद्यतइतिपरिहारंविनायावान्वा
इत्यादेरभिप्रायासंगतिः । आकाशपक्षेत्वस्त्यन्वयः । हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्तेकिंतत्रस्थितमितिप्रश्नेयावान्वाऽयमा
काशइतिप्रागुक्ताकाशमेवविशिष्योभेअस्मिन्नित्यादिपरिहारसंश्लेषात् । नचयावानित्यादिनाऽऽकाशाख्योविष्णुःसर्वाधार
तयापरिहारेकथ्यतइत्यन्वयोपपत्तिः । तस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितमितिसाक्षात्सुषिरस्यैवसर्वाधारत्वोक्तिविरोधात् । तस्मादाका
शस्यैवसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वं । जीवस्यवैतद्भवेत् । उत्तरत्रपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाचे
तिजीवस्य यआत्माऽपहतपाप्मेत्युक्तहृत्पद्मस्थात्मतयापरामर्शात् दहरस्थत्वलिंगाच्च । तद्धणोर्जीवस्यैवयुक्तंनसर्वगतस्य
हरेः । नचान्वयाभावदोषः । विष्णुपक्षेपिसाम्यात् । अतोभगवदितरदेवचंद्रादित्याद्याधाराक्षरमिति । सिद्धांतयत्सूत्रम
वतार्यव्याचष्टे ॥ [१६।११] अतइति ॥ दहरपद्मस्थोविष्णुरेवभवेत् । यआत्मापहतपाप्मेत्यादिनोत्तरवाक्येहृत्पद्मस्थस्यापहतपाप्म
त्वादिगुणश्रवणादितिभावः । अपहतपाप्मत्वादिकंकथंविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।१३] यइति ॥ अत्येति अतिक्रम्यव
र्तते । नचाऽऽकाशस्यापिपापाद्यभावेनैतेगुणायुक्ताइतिवाच्यं । तस्याचेतनस्यतत्प्राप्त्यभावेननिषेधायोगात् । [१६।१४] विष्णोश्चे
तनत्वादस्तिप्राप्तिः । सत्यकामत्वाद्ययोगाच्च । तथापिनैतेगुणाविष्णोरेवरमादिष्वपिसंभवादित्यतआह ॥ नित्येति ॥ ननु
यथाकथंचिदपितेऽन्यत्रगुणाःसंत्येवातःकथंतैर्विष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [१६।१५] सापेक्षेति ॥ अपहतपाप्मत्वादीनांकथंचिद

न्यत्रवृत्तावपिनकथंचिदन्यत्रसत्यकामत्वादीत्याशयेनाह ॥ [१६।१५] सत्यकामइति ॥ अनेनाकाशाभिमानिविषयतयाऽपहतपा
प्मत्वाद्युपपत्तिरितिपरास्तं ॥ १४ ॥ युक्त्यंतरेणहृत्पद्मस्थत्वंविष्णोःप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१६।१६] गतीति ॥ अत्रह
त्पद्मस्थस्याहरहर्गच्छंत्यएतमितिसुप्तप्रजाप्राप्यत्वव्यपदेशात् हृत्पद्मस्यब्रह्मलोकत्वोक्त्यातदंतर्गतेब्रह्मशब्दश्रवणाच्चविष्णुरेवा
यमित्यर्थः । ब्रह्मैवसर्वाश्रयत्वादिनालोकपदोक्तंवा । सुप्तप्राप्यत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।१७] सतेति ॥ संपन्नः
संगतः । ब्रह्मशब्दस्तुविष्ण्वेकपरइतिप्रागेवोक्तं । किंचहृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वलिंगश्रवणाच्चतदंतर्ग
तोविष्णुरितिसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ [१६।१८] अरश्चेति ॥ हृत्पद्मस्थस्यारण्याश्रयलोकवत्त्वलिंगश्रवणेपिकुतोयंविष्णुरितिचेत् । तस्य
चविष्णुलोकैकलिंगत्वादितिहिशब्दाभिप्रायमाह ॥ [१६।१८] अरश्चेति ॥ अनेनारण्याश्रयत्वंसत्यलोकलिंगमित्यप्यपास्तं । क्षीरा
ब्धिमध्यइतितत्प्रसंगात् । अरण्याश्रयलोकवत्त्वंहृत्पद्मस्थस्यनोच्यतइतिशंकापनोदायतथेत्युक्तं । यथाऽहरहर्गच्छंत्यएतंब्र
ह्मलोकंनविंदंतीत्येतत्हृत्पद्मस्थविषयंतथैतदपिलिंगंतन्निष्ठं । ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेतिभावः । अथवाब्रह्मलोकमितिह
त्पद्मस्यविष्णुलोकत्वोक्तेस्तदंतर्गतोविष्णुरित्युक्तं । ब्रह्मलोकपदंकुतोविष्णुलोकवाचीत्यतआह ॥ अरश्चेति ॥ ब्रह्मलोकप
दस्यविष्णुलोकेअरश्चेतिप्रयोगादत्रापितत्परत्वमेव । तत्रापितत्कुतः । अरण्याश्रयत्वलिंगादित्यर्थः । तस्यभगवल्लोकलिं
गत्वंकुतइत्यतआह ॥ अरश्चेति ॥ १५ ॥ हेत्वंतरेणविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१६।१९] धृतेश्चेति ॥
अथयआत्माससेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसंभेदायेतिहृत्पद्मस्थस्यसर्वाधारत्वश्रवणाच्चविष्णुरेवासावित्यर्थः । अत्रससेतुरि

तिवक्तव्येएषसेतुरित्युक्तिःशाखांतराणामप्यत्रोपसंग्रहार्थं । एवमन्यत्रापीतिसंप्रदायविदः । विधृतिःसेतुरितिधारणसमर्थआ
श्रयः । नचवाच्यमयंनहृत्पद्मस्थइति । यआत्मेतिप्रागुक्तात्मपरामर्शात् सर्वेपाप्मानोतोनिवर्तंतइतितल्लक्षणत्वोक्तेश्च । समा
ख्ययाप्येतमर्थंसाधयति ॥ [१६।१९] एषइति ॥ वाजसनेयकेयएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेतेसर्वस्यवशीत्याद्युक्त्वैषसर्वेश्वरएषभूता
धिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेत्यादिनाहृदयेविष्णोरुक्तत्वेनतत्समाख्यानादत्राप्युक्तोविष्णुरेव । न
चवाच्यंसमाख्याश्रुत्युक्तोपिकुतोविष्णुरिति । अस्मिन्सर्वेश्वरत्वादिविष्णुमहिम्नःश्रवणादेवेतिभावः । यदुक्तंहृत्पद्मस्थस्यस
र्वाधारत्वश्रवणाद्विष्णुरसाविति तत्रसर्वाधारत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।२०] एतस्मिन्निति ॥ एतस्येतिप्रतीक
ग्रहणेनबहुवाक्यानिसूचयति । ननुसमाख्याश्रुत्युक्तःसर्वेश्वरत्वादिमहिमाकुतोविष्णोरित्यतआह ॥ [१६।२१] सहीति ॥ विश्वमचे
तनं । विष्णोरिवान्यस्याप्ययंमहिमाकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१६।२२] सर्वेशइति ॥ १६ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वसाधकंसूत्रं
पठित्वाव्याचष्टे ॥ [१७।१] प्रसिद्धेश्चेति ॥ दहरंविपापंपरवेश्मभूतंयत्पुंडरीकंपुरमध्यसंस्थं । तत्रापिदहरमितिविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्व
प्रसिद्धेश्चसएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । दहरोस्मिन्नंतरआकाशइतिहृत्पद्मस्थाकाशोविष्णुरित्यभ्युपगमेसुषिरश्रुतिविरोधइत्येतदने
नैवनिरस्तंभवति । पुंडरीकेदहरंगगनंतस्मिन्विशोकंब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योम्न्यात्मासंप्रतिष्ठितः । यएषों
तर्हृदयआकाशस्तस्मिन्नयंपुरुषइत्यादेश्च । अन्वयाभावस्तर्हिभवेदितिचनवाच्यं । तथाहि । तस्मिन्यदंतरित्यत्रहृत्पद्मस्थाका
शगतंब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युच्यते । ब्रह्मपुरपदेनैवब्रह्मस्थितिसिद्धेः । तथाचकीदृशंतदितिभावेनाकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेतत्स्वरू

पनिरूपणपरतयायावान्वाऽयमाकाशइत्यादिवाक्यान्वयः । यद्ब्रह्मान्वेष्टव्यतयोक्तंतस्यांतर्हृदयेयावानेषआकाशस्तावान्सर्वो पिविद्यते । तदाधारतयापृथिव्यादिकंचसमाहितं । नष्टेपिदेहेननश्यति । अपहतपाप्मत्वादिगुणंचेति । अथवाहृत्पद्मगताकाशस्थमन्वेष्टव्यमितिसामान्येनोक्तेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेयावान्बहिःपरमात्माऽऽकाशाख्यस्तिष्ठतितावान्हृदयपद्माकाशेविद्यते । सचपृथिव्याद्याश्रयत्वाच्छरीरनाशेनाप्यनाश्यत्वादपहतपाप्मत्वादेश्चान्वेष्टव्यइत्यन्वयोपपत्तेः । नचब्रह्मपुरपदप्रयोगादात्मानविष्णुः । ब्रह्मैवपूर्णत्वात्पुरमित्युपपत्तेः । एतच्छब्देनशरीरस्यप्रकृतत्वान्नेतिचेन्न । शरीरनाशेनास्याविनाशोक्तेः । नचाकाशपक्षेऽन्वयोस्ति । दहराकाशस्थमुपास्यमित्युक्तेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेयावान्वेत्यस्यान्वयादर्शनात् । नहिदहराकाशस्थोव्याप्ताकाशोऽन्वेष्टव्यइत्युपपद्यते । तदभावादयोगाच्च । नापिदहराकाशमेवविशिष्योभेअस्मिन्नित्यादिपरिहारइतियुक्तं । दहरस्यव्याप्तत्वायोगान्मुख्यतःपृथिव्यादीनामनुपास्यत्वाच्च । नन्वेवंहृत्पद्मगताकाशस्थोविष्णुरित्यभ्युपेत्यतस्यसर्वाधारत्वांगीकारेपिसुषिरश्रुतिविरोधःस्यात् । तत्रसाक्षात्सुषिरस्यसर्वाधारत्वोक्तेरित्यतआह ॥ [१।७।११] तदिति ॥ नचैवमंगीकारेपिसुषिरश्रुतिविरोधः । मंदिरेमणिमालेत्यत्रमंदिरपदेनतदंतस्थमंजूषाविवक्षावत्सुषिरश्रुतेरपितदंतस्थभगवदपेक्षयाप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ भगवतोहृत्पद्मस्थत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।७।१२] इतरेति ॥ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्युक्तस्यजीवस्यैषआत्मेतिहोवाचेतिहृत्पद्मस्थात्मतयापरामर्शाज्जीवएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१।७।१३] नेति ॥ नजीवोहृत्पद्मस्थः । हृत्पद्मस्थेऽपहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात् । तेषांजीवेऽसंभवात् । नचवाच्यंमुक्त

जीवेतत्संभवाज्जीवएवभाविभावेनोच्यतइति। मुक्तस्या(पि)प्यस्वातंत्र्येणतदसंभवात्। अतःस्वातंत्र्येणापहतपाप्मत्वादिगुणो
हरिरेवहृत्पद्मगतइतिभावः ॥ १८ ॥ जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यसंभवमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥
१७१३ उत्तरादिति ॥ एषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्युक्तजीवस्यसतत्रपर्येतीत्यादिनासत्यकामत्वप्रतीतेस्ततएवविशोकत्वादि
सिद्धेरुक्तगुणासंभवाभावात्सएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः। नञध्याहारेणपरिहारांशंव्याचष्टे ॥ १७१४ नेति ॥ नैतद्वाक्यबलेनजीवस्यगुणा
न्संभाव्यहृत्पद्मस्थत्वंवाच्यं। तद्वाक्येमुक्तजीवस्योच्यमानत्वात्। स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्युक्तेः। हृत्पद्मस्थस्यचदेहांतर्वर्ति
तयामुक्तत्वायोगात्। नचवक्तव्यंमुक्तविषयत्वेप्येतद्वाक्यस्यमुक्तस्यापिजीवत्वेनास्त्येवजीवेऽपहतपाप्मत्वादिसंभवोऽतोजीव
एवाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मगततयाभाविभावेनोच्यतइति। मुक्तस्यापिपरमेश्वरप्रसादादेवतद्गुणाविर्भावेनस्वतोऽपहत
पाप्मत्वाद्यसंभवादितिभावः। नन्वत्रमुक्तस्यतद्गुणत्वमेवोच्यतेनतुपरमेश्वराधीनत्वमतस्तत्स्वतएवेत्यतआह ॥ १७१५ यदिति ॥
नात्रमुक्तगुणप्राप्तेःपरमेश्वराधीनत्वोक्त्यभावः। परमेश्वरस्यगुणप्रदातृतयापरंज्योतिरुपसंपद्येतिपूर्ववाक्योक्तत्वादितिभावः।
ननुपरमेश्वरप्रसादादपिजीवस्यास्त्येवतद्गुणजातमतःसएवापहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मस्थोस्त्वित्यतोवाऽऽह ॥ यदिति ॥
नपरमेश्वरप्रसादलब्धगुणोजीवःपूर्ववाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनोक्तःकिंतुयत्प्रसादात्समुक्तोभूत्वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोभवति
सभगवानेव। दातृप्रतिग्रहीत्रोर्दातुरेवमुख्यत्वान्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वादितिभावः ॥ १९ ॥ अमुख्यापहतपाप्मत्वादिगुणो
पिजीवःपरामर्शबलेनहृत्पद्मस्थात्माकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ १७१६ अन्येति ॥ भवेदेतद्यद्येषइतिजी

वंपरामृश्यतस्यहृत्पद्मस्थत्वंविधीयेत । नैतदस्ति । यंपरंज्योतिराख्यंभगवंतमभिसंपद्यजीवःस्वेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यतेस एषआत्मेतिपरमात्मानमेवैषइतिपरामृश्यतस्यात्मत्वोक्तेः । अतोजीवेऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवात्परामर्शस्यचेश्वरार्थत्वात्स एवापहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मस्थइतिभावः । नचमंतव्यमुभयथापिसंभवेकुतःपरमात्मार्थतापरामर्शस्येति । निरवकाशो क्तानेकहेतुबलादेव ॥ २० ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।३।६] अल्पेति ॥ यदुक्तं जीवे संभावितगुणश्रवणाद्विष्णुरेवहृदयपद्मस्थोनजीवइति तदयुक्तम् । दहरोऽस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतरितिपरमात्मन्यसंभा व्यमानजीवलिंगस्याल्पस्थानस्थितत्वस्यश्रुतत्वादित्यर्थः । नञध्याहारेणपरिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१।३।७] नेति ॥ नाल्पस्थानस्थितिश्रु तिर्विष्णावनुपपन्ना । निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्यत्रसर्वगतस्यापिविष्णोर्व्योमवदल्पस्थानस्थितेरुक्तत्वादित्यर्थः । नव्योमव दीश्वरस्याल्पस्थानस्थितिर्युक्ता । सर्वगतस्यापिव्योम्नोंऽशतोऽल्पस्थानस्थित्युपपत्तेः । नचतथाविष्णोरुपपत्तिः । तस्यांशतोपि सर्वगतत्वाद्यावान्वाइत्युक्तेश्चेत्यतःसूत्रशेषंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [१।३।७] एषइति ॥ सर्वगततयैवविष्णोरल्पस्थानस्थितिरुपपन्ना । एषमआत्मेतिश्रुतौसर्वज्यायस्त्वेनैवहृदयस्थत्वोक्तेरित्यर्थः । नचैतद्युक्तिविरुद्धं । यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशंपतंतीत्यादेः । अतोविष्णुरेवहृत्पद्मस्थःसर्वाधारश्चेतिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ५ ॥ अत्रानुकूल्येनगृह्यमाणत्वलिंगस्यभगवतिज्ञानिसुखेचसुख शब्दवृत्त्यासाधारणस्यविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपू र्वपक्षंचदर्शयति ॥ [१।३।८] अदृश्यत्वादयइति ॥ पूर्वमदृश्यत्वादिगुणाःपरमेश्वरस्योक्ताः तेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वेकस्यचिदानुकूल्ये

नगृह्यमाणस्यकाठकेकथ्यते । तदेतदितिमन्यंतेऽनिर्देश्यंपरमंसुखं । कथंनुतद्विजानीयांकिमुभातिनभातिवेति । आनुकू
ल्येनगृह्यमाणत्वंनाम कथंनुतद्विजानीयामितिज्ञानार्थप्रार्थितत्वं । तस्याचान्यनिष्ठत्वेऽनिर्देश्यत्वंनभवतीत्युक्ताज्ञेयत्वंचान्य
स्यैवप्रसज्येतेत्यवश्यंनिर्णेतव्यत्वम् । तदाऽनुकूल्येनगृह्यमाणत्वमत्रविषयः। विष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । प्रागुक्तसाधारण्यंसं
देहबीजं । ज्ञानिसुखस्यैतल्लिंगमितिपूर्वःपक्षः । परमंसुखमितिसुखोक्तेः । नचसुखश्रुतिर्विष्णावपिसावकाशेतितद्ग्रहः । ए
कोवशीसर्वभूतांतरात्माएकंरूपंबहुधायःकरोति । तमात्मस्थंयेऽनुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषामितिज्ञानिसुखस्य
प्रकृतत्वात् । तस्यैवतदेतदितिमन्यंतइतिपरामर्शात् । नचवाच्यंभगवतोपिप्रकृतत्वात्तत्परामर्शोऽयमस्त्विति । तस्यनपुंसक
सुखशब्देनाप्रकृतस्यतदित्यादिपरामर्शायोगात्।संभवत्समीपस्थपरामर्शंविहायदूरस्थपरामर्शग्रहणेकारणाभावाच्च। अतोज्ञानि
सुखस्यैवानुकूल्येनगृह्यमाणत्वात्तस्यैवानिर्देश्यत्वादीत्यर्थः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ अंतइति॥ कथंनुतद्विजानीया
मित्यानुकूल्येनगृह्यमाणोविष्णुरेव । नचसुखश्रुतिविरोधः । परमंसुखमितिसुखश्रुतेरपितत्परत्वात् । तेषांसुखमितिज्ञानि
सुखस्यप्रकृतत्वात्तस्यैवतदेतदितिपरामर्शान्नेतिचेन्न । चेतनश्चेतनानामित्यादौपरमात्मनोपिप्रकृतत्वात् । नचपरमात्मनोन
पुंसकसुखशब्देनाप्रकृतत्वात्तदेतदितिपरामर्शायोगइतिवाच्यं । यदनिर्देश्यंपरमंसुखंकथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनगृह्णंति
तदनिर्देश्यंसुखमेतत्प्रकृतपरमात्मनोरूपमितिमन्यंतइतिवाक्ययोजनोपपत्तेः । नचवक्तव्यंसमीपस्थपरामर्शंविहायकथंचिदे
वदूरस्थग्रहणेकारणाभावइति । तमेवभांतमनुभातिसर्वमितिवाक्यशेषेसूर्यादीनामेतदधीनप्रकाशश्रवणात् । तस्यभासेतिसर्व

जगतस्तत्प्रभाप्रकाश्यत्वप्रतीतेश्च । अतःसमीपोक्तपरित्यागेकारणसद्भावेनदूरोक्तपरमात्मग्रहणोपपत्तेस्तस्यचसुखरूपत्वाति
शयेनेननपुंसकसुखश्रुत्युपपत्तेर्विष्णुरेवानुकूल्येनगृह्यमाणइतितस्यैवानिर्देश्यत्वादीतिभावः। नन्वेतदधीनतयासूर्यादीनांभानो
क्त्यावेतस्यसर्वजगत्प्रकाशकत्वोक्तौचकुतःसमीपोक्तज्ञानिसुखपरामर्शपरित्यागइत्यतआह ॥ [१७।११] नहीति ॥ सर्वसूर्यादि जगत्
भातीतिशेषः । अस्त्वेतदुभयंज्ञानिसुखेऽनुपपन्नं तथापिकुतोऽनेनपरमात्मग्रहणमित्यतआह ॥ [१७।११] अहमिति ॥ एतदुभय
स्यज्ञानिसुखेऽसंभवात्परमात्मनिसंभवाद्दूरोक्तस्यापिसमीपोक्तपरित्यागेनग्रहणमितिभावः । तदुक्तं । व्यवधानेनान्वयोपियो
ग्यतापेक्षयाभवेदिति । इतिश्रुतेरितिशेषः । रश्मीदितिसूर्यादितेजसांनारायणाधीनत्वमुच्यते । तेजइतिसर्वजगत्प्रकाश
कत्वं नारायणभासा तदधीनभासातदीयभासाच सर्वसूर्यादिजगच्चभातिप्रकाशतेप्रकाश्यतेच ॥ २२ ॥ यदेतल्लिंगद्वय
स्यविष्णुनिष्ठत्वंश्रु (त्यो) त्युपपादितंतत्स्मृत्याप्युपपादयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ [१७।१२] अपीति ॥ नकेवलमेतच्छ्रूयतेऽपि
तुस्मर्यतेपीत्यर्थः । मामकंमदधीनंमदीयंच । किंचनतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निरित्यानुकूल्येनगृह्य
माणस्यसूर्याद्यप्रकाश्यत्वमुच्यते । तच्चविष्णोरेवस्मर्यते । अतोविष्णुरेवात्रप्रतिपाद्य(त)इतिसूत्रस्यार्थांतरमभिप्रेत्यतांस्मृ
तिमुदाहरति ॥ [१७।१३] नतदिति ॥ धामस्वरूपं । तेजःस्वरूपंचगृहंप्राज्ञैर्धामेतिगीयतइत्यभिधानात् । युक्तिसमुच्चयेऽपिपदं ।
नचमंतव्यंनतत्रसूर्योभातीत्यादिपुल्लिंगेनप्रकृतपरमा(त्मनए)त्मैवोच्यतेनत्वानुकूल्येनगृह्यमाणस्य । अतस्तज्ज्ञानिसुखमितिग्रह
णेऽपिबाधकाभावइति । किमुभातिनभातिवेतिप्रकृतस्यैवनतत्रेत्यनुसंधानप्रतीतेः । यस्यैवंसुखंरूपंतत्रेतिवाक्ययोजनोपप

तेश्च । दूरोक्तग्रहणेबिभ्यतोऽतिदूरोक्तग्रहणेकथंनभीतिः । अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्च । तस्मादानुकूल्येनगृह्यमाणोहरिरेवे
तितस्यैवानिर्देश्यत्वादीतिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ६ ॥ अत्रप्रेरकत्वसाम्येनभगवतिवायौचसाधारणस्येशाननाम्नोविष्णौसमन्व
यप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ विष्णुरेवेति ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिजि
ज्ञास्यत्वंविष्णोरुक्तं तज्जिज्ञास्यत्वमीशानस्यकाठकेप्रतीयते । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशानोभूतभव्यस्येत्यु
क्त्वा ऊर्ध्वंप्राणमित्यादौविश्वेदेवाउपासतइति जिज्ञासोपासनयोरैक्यात् । श्रवणादिरूपविचारोहिजिज्ञासोच्यते । उपा
सनाचसैव । यदाहुः । सोपासनाचद्विविधाशास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपापराचैवतदंगंधारणादिकमिति । सचयदिवि
ष्णोरन्यःस्यात्तदाजिज्ञास्यत्वंचान्यस्यैवप्रसज्जतइत्यवश्यंनिर्णयः । सईशानोऽत्रविषयः । किंविष्णुर्वायुर्वेतिसंदेहः । प्रागुक्त
साधारण्यमेवसंदेहबीजमितिभावः । ईशानशब्दस्यरुद्रेप्रसिद्धावपितद्विषयसंशयः(अधिकारिसर्वोपास्य)सर्वदेवोपास्यत्वलिं
गभियागर्भस्रावेणैवनिवृत्तः । यउन्नयतितमित्यन्वयः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ सचेति ॥ सचेशानोवायुरेवभवेत् । ईशान
स्योर्ध्वंप्राणमुन्नयतीतिवाक्ये प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसर्वदेवोपास्यत्वश्रवणात् । नचैतल्लिंगश्रवणेपिकुतोयंवायुर्विष्णुः
किंनस्यादिति । यथासम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्तएतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैषप्राणइतरान्प्राणा
न्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइतिप्राणव्यवस्थापकत्वस्यवायुलिंगत्वश्रवणात् । अथैममेवनाम्नोद्योऽयंमध्यमःप्राणइतिमध्यमत्व
स्यतद्धर्मत्वोक्तेः । कुविदंगेतितस्यसर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेश्च । अतोवाय्वेकनिष्ठलिंगश्रवणादीशानोवायुरेवेतिहेतोस्तस्यैव

जिज्ञास्यत्वं । नचवाच्यंनेदमनिष्टंवायोरपिजिज्ञास्यताभ्युपगमाद्विष्णुजिज्ञास्यत्वस्याबाधादिति । वायोःसर्वदेवोपास्यत्वे
तस्यमोक्षदातृत्वापातात् । नहिप्राप्तसमस्तैश्वर्याणांदेवानांप्रयोजनांतरमस्ति । तथाचकिंविष्णुजिज्ञासानियमेनेति विष्णुरे
वमोक्षार्थंजिज्ञास्यइत्यस्यानुपपत्तिरितिभावः । अयंमंत्रार्थः । अंगेतिसंबोधनं । येदेवावायोर्नमस्कारादिनाज्ञानादिगु
णपूर्णाअज्ञानाद्यवद्यविधुराश्चपुराआसंस्तेकचिद्रहस्यस्थानेसूर्येणसाकंज्ञानिनेसंसारबाधवद्भिःशरणंप्राप्तायवायवेबुद्धिमावा
सयंस्तद्विषयामकुर्वन्निति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।१।१६] अतइति ॥ विष्णुरेवेशानोभवेत् । मध्येवामनमितिवाम
नश्रुतेः । तस्याश्चविष्णौमहायोगरूढिसिद्धायास्तत्प्रमापकत्वात् । अतोविष्णोरीशानत्वेनतस्यैवजिज्ञास्यत्वमितिभावः ।
अत्रप्रमितपदंश्रुतेर्निरवकाशत्वसूचनार्थं । ननुवायुलिंगसद्भावादीशानोवायुरेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१।१।१७] नहीति ॥ भवेत्स
त्यामपिश्रुतौलिंगेनवायुत्वनिश्चयोयदिश्रुतेर्लिंगंबलवद्भवेन्नचतदस्तीत्यर्थः । अनेनशब्दादेवेत्येवकाराभिप्रायोवर्णितोभव
ति । कुतोनश्रुतेर्लिंगंबलवदित्यतआह ॥ [१।१।१७] श्रुतिरिति ॥ नाममात्रेणनिर्देशःश्रुतिः । असाधारणधर्मोलिंगं । निराकां
क्षपदानिवाक्यं । एकप्रमेयप्रतिपादकानेकवाक्यानिप्रकरणं । अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थेतात्पर्ययुक्तंस्थानं । समानो
क्तिःसमाख्या । तत्रश्रुतेःसाक्षादर्थधीजनकत्वात्सर्वतःप्राबल्यं । लिंगस्यानुमापकतयाऽर्थबोधकत्वात्तदानंतर्यं । वाक्य
स्यानेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वात्ततोपिदौर्बल्यं । प्रकरणस्यबह्वर्थपरत्वेनार्थानुमितिहेतुत्वात्तदवमता । स्थानस्यातिब
ह्वर्थकथनेनाभिप्रायतोऽर्थानुमितिजनकस्यततोपिदौर्बल्यं । समाख्यायाःस्थानांतरगतायाःसादृश्यमात्रेणार्थानुमापकत्वा

त्तोपिदुर्बलत्वं । अत्रापिपूर्ववन्निरवकाशात्स्वभावदुर्बलादपिस्वभावप्रबलसावकाशस्यदौर्बल्यमित्यादिद्रष्टव्यं । अत्रविरुद्धैतेषांसमवायेसत्येवंपूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरबाधयाऽऽगमार्थनिर्णयोभवतीत्यर्थः । नचयथास्थितएवक्रमः । आत्माप्रकरणादित्यत्रसमाख्यायाःप्रकरणेनबाधितत्वात् । तदाहजैमिनिः । श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति। भाष्यकारोपि। वाक्यंप्रकरणंस्थानंसमाख्याचतथाविधेति। श्रुतिलिंगवाक्यानांसाक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वेश्रुत्यादित्वेनैवज्ञापकत्वं । उपक्रमोपसंहारयोःश्रुतत्वेतन्निश्चायकतयालिंगत्वमन्यत्रचेत्प्रकरणनिश्चायकत्वेन। उपक्रमोपसंहारावपिश्रुत्यादिनासत्यामर्थसिद्धौतात्पर्यलिंगे । अन्यथाप्रकरणनिश्चायकौ । समाख्यापिसाक्षाद्विप्रतिपन्ननिष्ठा समाख्यात्वेनैवलिंगं। अन्यथाप्रकरणनिश्चायकत्वेनभवति । लिंगवाक्ययोःसाक्षादसाक्षात्त्वेनभेदः । गोत्रभिदं प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानामित्यादिवदिति । नन्वस्तुश्रुतेःस्वभावप्राबल्यंतथापिबाहुल्येनलिंगानामपिप्राबल्यादनिर्णयएवेत्यतआह ॥ [१७।१८] तच्चेति ॥ नबाहुल्येपिलिंगानांश्रुतिसाम्येनानिर्णयः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । लिंगानांविष्णाववकाशात् । सावकाशशतादपिनिरवकाशैकस्यप्राबल्यादितिभावः । श्रुत्यंतरेणप्राणनिष्ठतयालिंगोक्तेःकथंतद्विष्णोरित्यतआह ॥ [१७।१८] तस्यैवेति ॥ वायुत्वमत्रोपलक्ष्यते ॥ २४ ॥ तथापिकथमीशानोविष्णुर्भवेत् । अंगुष्ठमात्रत्वोक्तेः । नचविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वंयुक्तं । सर्वगतत्वात् । नचवक्तव्यंव्योमवत्सर्वगतस्याप्यणुत्वंप्रत्यपादीति अंगुष्ठमात्रइतितन्मात्रत्वोक्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदक्षराणिव्याचष्टे ॥ [१७।१९] हृदीति ॥

सर्वगतस्यापिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वोक्तिर्युक्ता । हृदिविद्यमानावकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेनतदपेक्षयाभगवन्मूर्तिविशेषस्याभिव्यक्त्यातन्मात्रपरिमाणत्वादित्यर्थः । भिन्नेष्वपिस्थानैक्येनैक्योक्तिवद्धृदयाकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेनतत्संबंधात्सर्वगतेपिहरावुपचारेणांगुष्ठमात्रत्वोक्तिरितिवार्थः । तुशब्दःपरिच्छिन्नतयांऽगुष्ठमात्रत्वनिवृत्त्यर्थमेवार्थः । तथापिनांगुष्ठमात्रत्वंविष्णोर्युक्तं । तथाहि । किंतत्तदंगुष्ठमात्रत्वंवायत्किंचिदंगुष्ठमात्रत्वंवा । नाद्यः । पश्वादीनामंगुष्ठाभावेनतदंतर्गतविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वायोगात् । नद्वितीयः । तत्कथनवैयर्थ्यादसंभवाच्चेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ [१७।२०] इतरेति ॥ युक्तंविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वं । तत्तदंगुष्ठमात्रत्वाभ्युपगमेनविकल्पानवकाशात् । नचतत्पक्षोक्तविरोधः । मनुष्याणामेववेदविद्योपासनाधिकारित्वेनतान्प्रत्येतद्विद्याप्रवृत्त्यापश्वादीनामंगुष्ठाभावेपिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वोक्तिसंभवादितिभावः । तुशब्दोऽपिशब्दार्थः । तस्मादीशानोविष्णुरेवेतिसएवजिज्ञास्यइतिसिद्धं ॥ २५ ॥ अ० ७ ॥ अत्रदेवानांब्रह्मविद्याऽधिकारसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीया । श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयतद्बीजानिसूचयति ॥ [१७।२०] मनुष्याणामिति ॥ मनुष्याधिकारत्वादितिमनुष्याणामेववेदविद्याधिकारइत्युक्तं । सचयदिनदेवानांस्यात्तदाविश्वेदेवाउपासतइत्यादिश्रुत्यप्रामाण्यंप्रसज्येतइत्यवश्यंविचार्यः । सवेदविद्याऽधिकारोविषयः । देवानामस्तिनवेतिसंदेहः । मनुष्याणामेवेत्युक्तिर्विश्वेदेवाउपासतइतिश्रुतिश्चसंदेहबीजमितिभावः। नचश्रुत्युक्त्योरसाम्यादसंदेहबीजत्वं । उक्तेरप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिमूलत्वात् । नदेवानांवेदविद्याधिकारइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किंदेवाअनादिनित्याउतविद्यादिनापदप्राप्तिमुक्तिमंतः । आद्येनवेदविद्याधिकारः । अ

र्थीसमर्थोविद्वानधिक्रियतइतिन्यायात् । तेषांचार्थित्वाभावात् । नह्यनादितःप्राप्तपदानांमोक्षशून्यानांचविद्याभिःप्रयो
जनमस्तियेनार्थितास्यात् । नद्वितीयः । अमराणांमुक्त्याद्यंगीकारेकर्मादिविरोधापातात् । अतोदेवानांवेदविद्याधिकारा
भावान्नतदुपास्यत्वलिंगंविष्णोःसंभवति । अथसंदेहबीजंविघटयन्सिद्धांतयितुंसूत्रमवतारयति ॥ [१७।२१] तिर्यगादीति ॥ मनु
ष्यपदंविशिष्टबुद्ध्यादिरहिततिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थंप्रयुक्तंनतुदेवतादिव्यावृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्यदेवानामधिकारमाहाचार्योबादरा
यणइत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ [१७।२१] तद्दीति ॥ देवानामपिवेदविद्याधिकारोविद्यतएव । विशिष्टबुद्ध्यादेरधिकारोपयोगिनोदेवेषुवि
द्यमानत्वेनतेषामधिकारसंभवात् । नचोक्तप्रकारेणदेवानामर्थित्वाभावात्सामर्थ्यविद्धत्तासत्त्वेप्यधिकाराभावइतिवाच्यं ।
विद्याकर्मभ्यांयोग्यमनुष्याणांदेवादित्वप्राप्त्यभ्युपगमेनविद्याभिस्तेषांमोक्षसिद्धेरितिभगवान्बादरायणोमन्यतइत्यर्थः । वि
प्रतिपत्तिसूचनायबादरायणपदं । नदेवावेदविद्याधिकारिणोऽमनुष्यत्वात्तिर्यगादिवदित्यतआह ॥ [१७।२२] तिर्यगादीनामि
ति ॥ नतिर्यगादीनाममनुष्यत्वप्रयुक्तोऽधिकाराभावोऽपितुविशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यनिबंधनएव । तथाचविशिष्टबुद्ध्यादिरा
हित्यंव्यावर्तमानंपक्षात्स्वव्याप्यमधिकाराभावंचव्यावर्तयतीतिभावः । विशिष्टबुद्ध्यादिमतामपितिरश्चांनवेदविद्याऽधिका
रइतिव्याप्तिविधुरोऽयमुपाधिरित्यतआह ॥ [१८।१] तेषामिति ॥ अविरोधोऽधिकारांगीकारेऽपीतिशेषः । कथंतिरश्चांवेदविद्या
धिकाराविरोधइतिचेत् । किंनिषेधात्तिरश्चामधिकारायोगोऽदर्शनाद्वा । आद्यंदूषयति ॥ [१८।१] निषेधेति ॥ अनेननिषेधराहित्ये

सतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमधिकारेप्रयोजकमितिसूचितंभवति । तेनशूद्रादौव्यभिचारपरिहारः । द्वितीयंनिराह ॥ [१८११] इदंयंते
हीति ॥ वेदाधिकारितयेतिशेषः । अनेनैवस्वप्रयुक्तानुमानस्यमनुष्यत्वोपाधिरप्यपोढोभवति ॥ २६ ॥ देवानांवेद
विद्याऽधिकारमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ विरोध [१८१२] इति ॥ यदुक्तंदेवानांवेदविद्याऽधिकारसिद्ध्यर्थं
सादिविनाशित्वं तदयुक्तं । तथात्वेतेभ्यःपूर्वदेवताभावेनपूर्वकल्पेप्रयुक्तकर्मण्युद्देश्याभावाद्वैयर्थ्याख्यविरोधापत्तेः । अतःकर्म
विरोधपरिहारायदेवानामनादिनित्यत्वमेवाभ्युपेयं । तथाचार्थित्वाभावेनानधिकारएवेत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१८१३] नेति ॥
भवेदयंविरोधोयदिपूर्वदेवताभावः । नचासावस्ति । एतद्देवानांपूर्वमभावेपिदेवांतरसद्भावात् नचतत्रप्रमाणाभावः । अनेकेषां
योग्यमनुष्याणांपूर्वपूर्वदेवतापदप्राप्तेःश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । देवादेवत्वयोग्यामनुष्याःयज्ञेनज्ञानकर्मात्मकेनयज्ञंभगवंतमय
जंत । ततस्तेज्ञानपूर्वकर्मणास्वपदंप्राप्यमुख्यलोकधारकाआसन् । तेपुनर्महात्मानोदेवाःस्वाधिकारावसानेपूर्णसुखात्म
कंमोक्षंप्राप्नुवन् । यत्रमोक्षेपूर्वकल्पेमुक्ताःसाध्यादेवाःसंतीतिमंत्रार्थः ॥ २७ ॥ पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपां
शंविवृणोति ॥ [१८१४] शब्दइति ॥ अत्रापिविरोधपदाकर्षणं । यद्देवानामधिकारसिद्ध्यर्थमाद्यंतवत्त्वमुक्तम् । नतद्युक्तं । दे
वानामाद्यंतवत्त्वेवेदाप्रामाण्याख्यविरोधापातात् । वेदस्यनित्यत्वादनित्यदेवानांतद्वाच्यत्वात् । वाच्यहीनायावाचःप्रा
माण्यासंभवात् । यावतातदेववाक्यस्याप्रामाण्यं । वेदस्यनित्यत्वमेवकुतइतिचेत् । वाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुतेः । नचवा
च्यमनित्यएववेदोनित्यइत्युपचारमात्रमिति । वेदानित्यत्वेप्रामाण्याभावापत्तेः । आप्तमूलत्वेनप्रामाण्यमितिचेन्न । कर्तृसार्व

ज्ञादौमानाभावेनाश्यनिश्चयात् । विवादपदंकस्यचित्प्रत्यक्षंप्रमेयत्वादितिसार्वज्ञेमानमितिचेन्न । प्रमेयत्वेनविप्रतिपन्नधर्मा
तरसाधनापातात् । किंचेदंप्रमेयत्वं नतावत्सामान्यं केवलान्वयिधर्मत्वात् । उपाधित्वेपिकचिदंतर्भावस्यापेक्षितत्वात् ।
नतावद्द्रव्यं । निर्गुणत्वादस्वतंत्रत्वाच्च । नापिगुणकर्मणी । गुणादावपिवृत्तेः । नचसमवायः । असंबंधत्वात् । नचविशेषोऽ
नित्येपिवृत्तेः । नचाभावोऽप्रतियोगिसापेक्षत्वात् । प्रमेयस्यभावएवप्रमेयत्वंनतुततोऽतिरिक्तमितिचेत् । सत्यं । भावभवित्रो
र्भेदेपुनरुक्तानतिवृत्तेः । भावस्यभवितुःपृथगभावेतच्छब्दयोःपर्यायतापातात् । एवंपरत्वापरत्वादिगुणानांचदत्तजलांज
लितास्यात् । प्रमातद्विषयतत्संबंधेष्वंतर्भावोऽस्तीतिचेन्न । प्रमाप्रमेययोःसंबंधस्यैवदुर्निरूपत्वात् । नह्यात्मगुणस्यान्ये
नसमवायःसंयोगोवासंभवति । विषयविषयिभावइतिचेन्न । तस्याप्यंतर्भाव्यत्वात् । अंतर्भावस्यचोक्तदोषलंघनाजंघा
लत्वात् । एषैवदिगन्यसमयेधर्मांतरेऽपीति । प्रमेयत्वानिर्वचनान्नतेनसार्वज्ञसिद्धिः । विप्रतिपन्नंसकर्तृकंकार्यत्वात्घटवदित्यनु
मानेनजगत्कर्तरिसिद्धेतस्यसार्वज्ञादिसिद्धिरितिचेन्न । शरीरिजन्यत्वोपाधेः । शरीर्यजन्यत्वेनसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । शरीरि
विशेषणंव्यर्थमितिचेन्न । उपाधौपक्षव्यावृत्त्यर्थत्वात् । प्रतिपक्षेऽसिद्धिपरिहारार्थत्वात् । पक्षव्यावृत्त्यर्थविशेषणवतोप्यु
पाधित्वेपक्षेतरत्वस्याप्यापद्यतेतदितिचेत्कानोहानिः । पर्वतेतरत्वादीनामपिव्याप्तिरस्तिचेत् । अनुमानोपजीव्येनबाधा
दव्याप्तौस्वयंदुष्टत्वात् । नचासिद्धिपरिहारार्थंविशेषणासंभवइतिराज्ञामाज्ञास्ति । तथात्वेव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमपिनप्रयोक्तव्यं।
व्याप्तिवत्पक्षधर्मतायाआवश्यकत्वात् । सकर्तृकत्वेकार्यत्वमेवप्रयोजकं । शरीरमपितत्रसन्निहितमित्युत्तरत्रनिरसिष्यते ।

अस्तुवासकर्तृकत्वं । कथंसार्वज्ञसिद्धिः। बहुकर्तृत्वेनाप्युपपत्तेः। लाघवादेकांगीकारइतिचेन्न । बह्वंगीकारस्यलोकानुकूल्येना गौरवात् । अतोनसार्वज्ञसिद्धिः । अविप्रलंभादिचातिदुरवगमं । अस्तुवाआप्तनिश्चयस्तन्मूलत्वंकुतोवेदस्य । वेदःसार्व ज्ञादिमताप्रणीतोवेदत्वादितिव्यतिरेक्यनुमानादितिचेन्न । वेदत्वस्यपामरप्रणीतत्वादौसाम्यात् । असाधारण्यस्यापिसा म्यात् । वेदआप्तप्रणीतःप्रमाणवाक्यत्वादितिचेन्न । वेदानित्यत्वेप्रामाण्यविवादात् । तस्माद्यज्ञादितिसर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वं श्रूयतइतिचेन्न । उक्तदोषात् । ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यसर्वज्ञप्रणीतत्वोक्तेश्च । संप्रदायप्रवर्तकतयातद्वाक्यमुपचरितमिति चेन्न । कारणाभावात् । ईश्वरविरचितत्ववाक्यादितिचेन्न । तद्वाक्यादस्यसंप्रदायप्रवर्तकत्वाद्यर्थोपपत्तेः । तेषामसार्वज्ञा देतदितिचेन्न । चक्रकापातात् । तस्मादाप्तितन्मूलत्वानिश्चयाद्वेदानित्यत्वेतत्प्रामाण्याभावापत्तेर्ननित्यत्वश्रुतेरुपचरितार्थ त्वंवाच्यं । किंचवेदस्याप्तप्रणीतत्वेमूलप्रमाणेनभाव्यं । पौरुषेयस्यमूलप्रमाणसापेक्षतानियमात् । नचतत्प्रत्यक्षं । अदृष्टादौत दप्रवेशात् । नचकस्यचित्प्रत्यक्षंतादृशं । अत्रप्रमाणाभावात् । नाप्यनुमानं।तस्यप्रतिपक्षादिदुष्टत्वात् । कथंचित्तेनादृष्टसंभावने पितद्विशेषासिद्धेः। नहिलशुनगृंजनाद्यदनस्यपापहेतुत्वंयज्ञादेःपुण्यसाधनत्वंवाऽनुमानेनशक्यसाधनं । अतोवाक्यमेवेतिवक्त व्यं । तदपिनतावत्पौरुषेयं । मूलांतरान्वेषणेनानवस्थानात् । अतस्तन्नित्यमेवापेक्षितं । तथाचकिमनयाकल्पनयाश्रुतिसिद्धंवेद नित्यत्वमेवांगीक्रियतां । ननुवेदस्यनित्यत्वेपिनप्रामाण्यं । आप्तोक्तत्वाभावादिति । मैवं । प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनगुणानपेक्षणात् । प्रामाण्यंनामयथार्थज्ञानकरणत्वं नचयाथार्थ्यज्ञानकारणातिरिक्तकारणमपेक्षते । याथार्थ्यज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं

अयथार्थतातिरिक्तत्वेसतिज्ञानधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यंनगुणोत्पन्नंज्ञानधर्मत्वादप्रामाण्यवदित्याद्यनुमानात् । नच
ज्ञानधर्मत्वेनायथार्थत्वस्यापिस्वतस्त्वंवाच्यं । दोषाभावेतदभावनियमात् । प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्याकार्यत्वादि
तिचेन्न । प्रमायाज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वंनामप्रमात्वस्यैवंविधत्वेनवा ज्ञानस्यवा तत्संबंधस्यवा । नाद्यः । अजन्यत्वा
त् । नद्वितीयः । व्याहतेः । नतृतीयः । तस्यसमवायत्वेनाजन्यत्वादेव । प्रमात्वयुक्तज्ञानस्यैवंविधत्वंसाध्यतइतिचेन्न । तादृश
ज्ञानस्यापिज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वसाधनेव्याघातानिस्तारात् । ज्ञानकारणतदतिरिक्तजन्यत्वंसाध्यतइतिचेन्न । ईश
प्रमायांबाधात् । तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारान्नैवमितिचेन्न । तथापिघटदौ व्यभिचारात् । ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावःसाध्यतइ
तिचेन्न । ज्ञानेव्यभिचारापरिहारात् । ज्ञानातिरिक्तत्वेनहेतुर्विशेष्यतइतिचेन्न । ज्ञानेपिकार्यत्वेनतत्साधनसौलभ्यात् । विशि
ष्टाभावविकल्पेनव्याघातस्यसमीकरणात् । प्रमागुणजन्या । तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्येतदपिप्रतिज्ञानिरासेननिरस्तं । किंचेदं
गुणान्वयव्यतिरेकित्वमन्यत्रानुपक्षीणंसामान्यंवा । नद्वितीयः । व्यभिचारात् । नाद्यः । दोषनिरासोपक्षीणत्वात् । नचोभ
यकारणत्वेकल्पकमस्ति । नचैवमप्रमायाअपिस्वतस्त्वम् । तत्रदोषान्वयव्यतिरेकनियमेनदोषाणामुभयकारणत्वकल्पनोपपत्तेः ।
नचैतत्समंप्रकृतेपि । यादृच्छिकायथार्थवाक्यजनितप्रमायांव्यभिचारात् । गुणानांदोषनिरसनव्यापारत्वेदोषाभावोपिकारणत
यापन्नइतिचेन्न । प्रदीपावरणनिवृत्त्यादीनामपिप्रकाशनादिकारणत्वापत्तेः । दोषाभावस्यकारणत्वेचनास्माकमनिष्टं । तावता
वेदापौरुषेयताऽव्याघातात् । प्रमागुणजन्याप्रमात्वादितिचेन्न । ईशप्रमायांबाधात् । तदतिरिक्तप्रमाःपक्षीक्रियंतइतिचेन्न । त

त्रैवव्यभिचारात् । जन्यप्रमात्वंहेतुरितिचेन्न । प्रमागुणजन्यानभवति । प्रमात्वादीश्वरप्रमावदितिप्रतिपक्षसाधनात् । नचाजन्य त्वमुपाधिः । घटादौव्यभिचारात् । अजन्यप्रमात्वमुपाधिरितिचेन्न । व्याप्त्यभावात् । अतःप्रमायाज्ञानकारणातिरिक्तकारण निरपेक्षत्वेनवेदस्यकर्तृगुणनिरपेक्षस्यापिप्रामाण्यसिद्धेर्युक्तमेवतन्नित्यत्वं । तस्यैवंनित्यत्वात्तद्वाच्यदेवानांचानित्यत्वेऽप्रामाण्य मेवस्यात् । नचतद्युक्तं । अतस्तत्सिद्ध्यर्थंदेवानांनित्यत्वमेवाभ्युपेयम् । तथाचनतेषांवेदविद्याधिकारः । नचवाच्यंकर्मविरोधाभा ववदयमपिविरोधःपरिहर्तव्यइति । अतीतदेवताप्रवाहेप्रमाणसद्भावेनातीतकालीनविरोधस्यैवपरिहर्तुंशक्यत्वात् । उत्तरकाले ऽन्यदेवताभावनियमेप्रमाणाभावेनविरोधस्यकर्मण्यपिसाम्यात् । नचभारतादिवदतीतविषयतयावेदस्यप्रामाण्योपपत्तिः । तस्य देवताह्वानादिरूपस्यवर्तमानविषयतयाऽवश्यंभावात् । अतोदेवानांनानित्यत्वंयुक्तमितिनतेषांवेदाधिकारइतिभावः । परिहारं शंव्याख्याति ॥ १८।६ नेति ॥ यदुदितंवेदोनित्यइति तत्सत्यमेव । तथापिनतस्याप्रामाण्यंतद्वाच्यानांदेवतानांस्वरूपनित्यत्वाभावेपि प्रवाहरूपेणनित्यत्वात् । नचतत्रप्रमाणाभावः । सूर्याचंद्रमसावितिश्रुतेरेव । नचेयंश्रुतिरतीतविषयैवदेवप्रभवनियमंनप्रमापय तीतिवाच्यं । प्रतिकल्पमपिश्रुत्यायथाविष्णुःपूर्वकल्पेसूर्याचंद्रमसावकल्पयत्तथाऽस्मिन्कल्पेपीतिकथनेदेवानांसर्वकल्पेषु(प्रभव) सद्भावसिद्धेः । यथैवेतिस्पष्टस्मृत्याचदेवानांसर्वकल्पेषुप्रभवसिद्धेः । नचवाच्यंश्रुतावुपचारेणाप्युक्तिःसंभवतीतिनदेवप्रभवनि यमइति । अतीतानागतविदांमहतांश्रुतिसंवादिनोदेवप्रभवनियमग्राहकप्रत्यक्षस्यसत्त्वात् । नचपरप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्तदनि श्चयः । यथर्तुष्वृतुलिंगानिनानारूपाणिपर्यये । दृश्यंतेतानितान्येवतथाभावायुगादिष्वि(त्यादि)तितद्वचनान्निश्चयोपपत्तेः । न

चायोगिनांश्रुतिप्रत्यक्षयोरविश्वासेनोक्तानिश्चयः । उपरितनकालोदेववान्कालत्वात्संप्रतिपन्नकालवदितिश्रुतिसंवाद्यनुमानेनतेषांदेवप्रभवनियमसिद्धेरितिभावः । नचवाच्यंप्रलयकालेकालत्वहेतोर्व्यभिचारोऽप्रलयकालत्वहेतोःपरंप्रतिव्यर्थविशेषणत्वमिति । प्रलयस्यप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ २८ ॥ युक्त्यंतरेणदेवप्रवाहनित्यतांसाधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अतएवेति ॥ नदेवप्रवाहनित्यत्वसिद्ध्यर्थंयुक्त्यंतरंगवेषणीयंकिंतुयत्परेणप्रतिपादितंवेदस्यनित्यत्वंतदन्यथानुपपत्त्यैवतत्सिद्ध्यति । नहिवाच्यानित्यत्वेवाचोनित्यत्वमुपपद्यतइतिभावः । नचाप्रामाण्येनोपपत्तिः । तदभावादेव । नापिभारतादिवदतीतविषयत्वेन । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । नचतद्वाच्यदेवतास्वरूपस्यैवनित्यत्वेनान्यथोपपत्तिः । सूर्याचंद्रमसावित्याद्युत्पत्तिश्रुतेः प्रलयश्रुतिबाहुल्याच्च । नचप्रलयश्रुतीनामयथार्थत्वं । बाधकाभावात् । जातिसंकेताद्यनुपपत्तेरितिचेन्न । ईश्वरविरचितत्वेनोपपत्तेः । ब्राह्मणादेवब्राह्मणइतिनियमस्यक्वचिदन्यथात्वोपपत्तेर्वृश्चिकतांडुलीयकादिवदिति ॥ २९ ॥ नदेवानांप्रवाहनित्यत्वेनापिवेदप्रामाण्योपपत्तिः । तथाहि । किंपूर्वकल्पेमुक्ताएवदेवाउत्तरकल्पेपुनरावर्तंतेतदन्येएववा । नाद्यः । मुक्तेरपुनरावृत्तित्वात् । अतस्तदन्यएवेतिवाच्यं । तथाचतेषांनानाविधनामरूपवतांवाचकवेदस्यकथंनाप्रामाण्यं । तस्यप्रतिकल्पंपाठभेदाभावात्तद्भावेनित्यत्वव्याघातादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ समाननेति ॥ संभवत्येवदेवप्रवाहनित्यत्वेनवेदप्रामाण्यं । प्राचीनानांप्राप्तमुक्तित्वेनपुनःस्वपदेष्ववृत्तावपितदन्येषांप्राचीनसमाननामरूपत्वात्तत्प्रतिपादकैकविधस्यापिवेदस्याप्रामाण्याप्राप्तेः । नचसर्वदेवानांसमाननामरूपत्वेप्रमाणाभावः । यथापूर्वमितिश्रुतेः । एतच्छ्रुतेस्तत्स्वरूपकल्पनानियमपरत्वमपिसंभवतीतिनानयातन्निश्चयइतिचेत् स्मृति

संवादेननिश्चयोपपत्तेरितिभावः । ननुकथंदेवप्रवाहनित्यत्वेसमाननामरूपत्वेवानित्यवेदप्रामाण्योपपत्तिः । तद्वाचित्वेनेतिचेन्न । तस्यैवासंभवात् । नह्येतावत्कालमयंदेवोमयोक्तोऽतःपरमेनंवक्ष्यामीत्यपौरुषेयस्यविमृश्यवृत्तिःसंभवतीत्याशंकापिस्मृत्यैवपरिहृता । स्वयंभुवास्वतंत्रेणविष्णुनायावेदवागुच्चारितातद्वेदगतशब्देभ्योब्रह्मादिविबुधानांनामानिनिर्ममे तान्शब्दांस्तेषुसंकेतितवान् याश्चतेषांवेदेषूक्ताःदृश्यंतइतिदृष्टयोरूपाणितानिचतथैवनिर्ममइतिसर्वदेवानांसमाननामरूपत्वस्यापौरुषेयवेदस्यापिस्वतंत्रेणभगवताप्रतिकल्पंदेवेषुसंकेतितत्वस्यचोक्तेः । नचप्रलयेवेदाप्रामाण्यंशंक्यं । तदाऽतीतविषयत्वस्यभगवन्मात्रविषयत्वस्यचोपपत्तेः ॥ ३० ॥ अतोदेवानामाद्यंतवत्त्वेपिविरोधाभावाद्युक्तस्तेषांवेदविद्याधिकारइतिस्थितेपुनस्तमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥

१८।१२ मध्वादिष्विति ॥ वेदविद्याद्विविधाः । मुक्तिफलार्थास्तदितरफलार्थाइति । मोक्षेतरफलार्थाश्चद्विविधाः । ब्रह्मकर्मविद्याभेदात् । यथामधुविद्या । यथाचाग्निष्टोमविद्या । तत्रनतावन्मोक्षेतरफलार्थद्विविधविद्यास्वधिकारोदेवानांयुज्यते । तत्रार्थित्वाभावात् । सयएतदेवममृतंवेदवसूनामेवैकोभूत्वाऽग्निनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिदेवोभूत्वादेवानप्येतिसऊर्जमुपगच्छतीत्यादिनामध्वादिविद्यासुवस्वादिपदानामुपासनाप्राप्यफलत्वश्रवणात् । देवानांचप्राप्ततत्पदत्वात् । नहिप्राप्तेऽर्थितासंभवति । एवंकर्मविद्यास्वपिवस्वादिपदानांफलत्वोक्तेर्नार्थितासंभवति । नचद्वितीयाद्यमृतविद्यादिषुवस्वादीनामप्यधिकारःसंभवतीतिवाच्यं । तास्वपिरुद्रादिपदस्यफलत्वेनश्रवणात् । तत्रचायोग्यतयाऽर्थिताऽयोगात् । एवंकर्मविद्यास्वपिरुद्रादिपदफलाभिधात्रीषुवस्वादीनामधिकारायोगः । नचास्त्वेवंस्वस्वेतरपदफलाभिधात्रीषुब्रह्मकर्मविद्यास्वनधिकारस्तथापिमोक्षेतरसामान्यफलाभिधायकविद्यासु

स्यादितिवाच्यं । सामान्यफलानांचप्रकाशवानस्मिँल्लोकेभवतीत्यादीनांतत्फलेऽन्तर्भावात् । नहवाएवंविदिकिंचनानन्नंभवतीत्या दीनांसर्वायोग्यत्वात्योग्यैश्चरुद्रादिभिःप्राप्तत्वाच्च । अतोमोक्षेतरफलार्थविद्याविचारेदेवानामर्थित्वाभावान्नतास्वधिकारः । किं चैवमाप्ततमोजैमिनिराचार्योपिमन्यतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मास्तुमोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकारोदेवानां । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्या दिमोक्षार्थविद्यासुभविष्यति । अर्थित्वसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ज्योतिषीति ॥ भावाद्वस्तूनामिति शेषः । कथंवस्तूनांज्ञानेऽन्तर्भावइत्यतःस्वपदेवर्णयति ॥ आदित्येति ॥ अभिप्रायंवक्ति ॥ नित्येति ॥ नमोक्षार्थविद्यास्वपिदे वानामधिकारःसंभवति । तदुक्तोपासनेऽर्थिताभावात् । द्विविधाह्यर्थिताविद्याविचारेभवति ज्ञानायफलायचेति । तत्रदेवानांमोक्षा र्थित्वेऽपिनतत्साधनेविद्यासाध्येज्ञानेऽर्थिताऽस्ति । तेषांसार्वज्ञेनसर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् । नहिस्वर्गार्थिनोपिकृतयज्ञस्यपुनर्यज्ञवि द्याविचारेऽर्थितास्तीतिभावः । अनेनप्राचीनपक्षेदोषांतरंचोक्तंभवति ॥ ३२ ॥ एवंदेवैर्मोक्षेतरयोग्यफलानांप्राप्तत्वादयोग्यानांप्रा प्तुमशक्यत्वान्मोक्षस्याप्यर्थतोलब्धत्वादर्थित्वाभावेनतेषांकास्वपिविद्यास्वधिकाराभावेजैमिनिमतावलंबिनासमर्थितेपुनस्तंसमर्थ यत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ भावमिति ॥ बादरायणस्तुभगवान्देवानामशेषविद्यास्वधिकारभावंमन्यते । मोक्षतदितरफलानां योग्यानांप्राप्तत्वेऽयोग्यानांप्राप्तुमशक्यत्वेऽपिविद्योक्तोपासनकर्मकरणाभ्यांयोग्यस्यज्ञानमात्रेणासाध्यस्यमोक्षफलेऽतिशयस्यसि द्ध्याऽर्थित्वसंभवात् । नचविद्यानांनित्यसिद्धत्वात्तद्विचारेऽर्थित्वाभावः । भगवदितरेषांनिरुपचरितसार्वज्ञाभावाद्विद्याविचारे णज्ञानविशेषसंभवादित्यर्थः । ननुतत्तद्विद्योक्तानुष्ठानेनतत्रोक्तादन्यदपिफलंप्रकाशविशेषश्चभवतीत्येतत्कुतइत्याशंकांपरिहर्तुमु

क्तार्थेस्मृतिंदर्शयति ॥ १८।१६ यावदिति ॥ नन्वस्त्येवमुक्तयुक्तिपराभवः । तथापिदेवानामधिकाराभ्युपगतावाप्तमजैमिनिमतविरोधइत्यतआह ॥ १८।१८ उक्तेति ॥ नदेवाधिकाराभ्युपगमेजैमिनिमतविरोधः । तत्तद्विद्यासूक्तफलार्थंप्रागाप्तज्ञानार्थंचजैमिनिनादेवाधिकारस्यनिरस्तत्वात्सूत्रकारेणचतदुक्तमंगीकृत्यप्रयोजनांतरायतस्यसमर्थितत्वादित्यर्थः । किमनयोर्मतयोर्विषयवैलक्षण्यकल्पनन विरोधएवकिंनस्यादित्यतआह ॥ १८।१८ सर्वज्ञस्येति ॥ अतोदेवानांसर्वविद्याधिकारित्वात्तदुपास्यत्वंहरेर्युक्तमितिसिद्धं ॥ ३३ ॥ अ० ८ ॥ अत्रत्रिवर्णेतरस्यवेदोक्तब्रह्मविद्याऽधिकारनिरासादस्तिशास्त्रसंगतिः । प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिरन्वेष्टव्या । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ १८।१९ मनुष्येति ॥ वेदविद्यासुमनुष्याणामधिकृतत्वात्तेषांचांगुष्ठसद्भावाद्युक्तंतान्प्रतिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वाभिधानमित्युक्तं । सचवेदविद्याधिकारोयदिशूद्रादीनांस्यात्तदाश्रुत्यादिविरोधादसौनिषेध्यएव । नचोक्तेविरोधाभावादसंगतिः । स्वन्यायेनश्रुत्यादिविरोधप्राप्तेः । सएवह्युक्तेविरोधोनामयदुक्तंप्रमाणबाधितंस्यात् । सवेदविद्याऽधिकारोविषयः शूद्रस्यास्तिनवेतिसंदेहः । मनुष्यत्वमदर्शनंचसंदेहबीजं । अस्तिशूद्रस्यापिवेदविद्याऽधिकारइतिपूर्वःपक्षः । मनुष्याधिकारत्वादितिमनुष्याणामधिकारस्योक्तत्वात् । मनुष्यत्वेचशूद्रस्यद्विजातिभ्योविशेषाभावात् । नमनुष्यत्वंवेदविद्याधिकारोपयोगि किंतुविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवेतिचेत्तथापिशूद्राधिकारसिद्धिः । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेपिशूद्रस्यान्येभ्योऽविशेषात् । नचवाच्यंशूद्रस्यवेदविचारादर्शनादनधिकारइति । छंदोगोपनिषदिपौत्रायणस्यवैदिकसंवर्गविद्याध्ययनदर्शनात् । तस्यशूद्रत्वमेवकुतइतिचेन्न । तमुहपरःप्रत्युवाचाहहारेत्वाशूद्रतवैवसहगोभिरस्त्वितिपौत्रायणंप्रतिरैक्वोक्तेरेव । नचाधिकाराभावेपिपौत्रायणो

विद्यांविचारयामासेतिकिंनस्यादितिवाच्यं । अनधिकारिणंप्रतिमुनेरुपदेशासंभवात् । नहितस्यापरोक्षज्ञानिनोगवाद्याशयाप्य न्याय्याप्रवृत्तिःसंभाविता । अतोयुक्त्यालिंगदर्शनेनचशूद्रस्यवेदाधिकारसिद्धिरितिभावः । उक्तइतिसप्तमीपंचम्यर्थे । अधि कारोपयोगितयोक्तेमनुष्यत्वेऽविशेषादितिवा । अहेतिसंबोधनं । हारोरथश्चगोभिःसहतवैवास्त्वित्यर्थः । हारेत्वेतिसेदुराजेत्या दिवद्विसर्गलोपेनभवति । हारेत्वानावितिवा । तथात्वेपृथगन्वयः।सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यतत्फलितार्थंतावदाह ॥ [१८।२०] अंतइति ॥ यदुक्तंशूद्रस्यापिपौत्रायणस्यवेदविचारदर्शनादस्तिशूद्रस्यवेदविद्याधिकारइतितद्वेद्यदिपौत्रायणःशूद्रोभवेन्नतुतदस्तीत्यर्थः । शूद्रेतिसंबोधितत्वात्कथमसौनशूद्रइत्यतस्तदाद्रवणादितिसूत्रांशंव्याचष्टे ॥ [१८।२१] शुचेति ॥ शोकेनाद्रवणंशूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमि त्तम् । अतःशुचाद्रवणादेवशूद्रेतिसंबोधितोनतुवर्णावरत्वाभिप्रायेणेतिनानेनपौत्रायणस्यशूद्रत्वसिद्धिरित्यर्थः । पौत्रायणस्यशु गेवकिंनिमित्तेत्यतःशुगस्यतदनादरश्रवणादितिसूत्रांशंव्याचष्टे ॥ [१८।२१] कांस्विति ॥ अरेहंसैतद्वचनंकमेनमुद्दिश्यात्थसंतंसयुग्वानंरै क्कमिवेतिहंसकृतानादरश्रवणादस्यपौत्रायणस्यशुगित्यर्थः । तदितिश्रुत्युक्तपरामर्शः । श्रुतानादरस्यापितस्यकुतःशोकोत्पत्तिर्ज्ञा यते । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । कारणस्यचकार्याविनाभावाभावादित्यतःसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ [१८।२२] सहेति ॥ सश्रुतानादरःपौत्रायणः शयनादुत्तिष्ठन्नेवक्षत्तारंरैक्वगवेषणायोवाचेत्युक्तत्वात्प्रतयाशोकोज्ञायतेऽतोनादरश्रवणात्पौत्रायणस्यशुगासीत्तयाशुचाऽऽद्रवणा च्छूद्रेतिसंबोधितोनतुवर्णावरत्वाभिप्रायेणेतिनेदंशूद्राधिकारेलिंगमितिभावः । शोकेनाद्रवणपरिज्ञानंचमुनेःसार्वज्ञ्यादुपपद्यते । त दुक्तं । राजापौत्रायणःशोकाच्छूद्रेतिमुनिनोदितः । प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परंधर्ममवाप्तवानिति । दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणा

दित्युक्तं । शुग्द्रएवशूद्रोरुग्द्रएवरुद्रइतिवत् ॥ ३४ ॥ ननुशूद्रशब्दोऽयंकुतोयौगिकोऽगीक्रियतेरूढार्थएवकिंनस्यात् । योगरूढ्योरूढेरेवप्राबल्यात् । तथाचपौत्रायणनिदर्शनेनशूद्रस्यवेदविद्याधिकारसिद्धिरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे । क्षत्रियत्वेति । अयमश्वतरीरथइतिपौत्रायणस्याऽऽद्रवणाच्छूद्रशब्देनसंबोधनाद्योत्तरत्रचित्ररथसंबंधित्वलिंगंश्रूयते । तेनचलिंगेनतस्यक्षत्रियत्वमवगम्यते । अतोरूढेरेवप्राबल्येऽपिबाधकाद्योगांगीकारोयुक्तइतिभावः । श्रुतावश्वतरीरथश्रवणात्कथंचित्ररथत्वमसूत्रयदित्यतआह ॥ रथइति ॥ नचवाच्यंपौत्रायणेनदीयमानरथोत्रोच्यतेनतुतस्यतदीयत्वमिति । बाधकाभावेतदीयत्वस्यैवप्राप्तत्वात् । ननुचित्रर(थि)थत्वेपिपौत्रायणस्यवर्णावरत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ थंत्रेति ॥ नचवर्णावरत्वेपौत्रायणस्यरथित्वंसंभवति । रथस्यवेदाविनाभावाच्छूद्रेचवेदाभावादितिभावः । नन्वेवंवैदिकमात्रेविद्यमानंरथित्वंकथंक्षत्रियत्वेलिंगं । क्षत्रियस्यस्वाभाविकत्वात् । अन्येषांकादाचित्कत्वात् । स्वाभाविकस्यनैमित्तिकादाधिक्यात् । अपलायनंचशूद्रस्यविप्ररक्षार्थमित्येतदपिपदातितयेतिगमयितव्यं ॥ ३५ ॥ यदुक्तंरथित्वलिंगेनपौत्रायणस्यक्षत्रियत्वावगमान्नतल्लिंगेनशूद्रस्यवेदाधिकारसिद्धिरिति । तदयुक्तं । शूद्रस्यापिरथित्वसंभवात् । तस्यवेदाविनाभावान्नेतिचेन्न । शूद्रेपिवेदाधिकारांगीकारादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ संस्कारेति ॥ नपरेणांगीकृतोपिशूद्रस्यवेदाधिकारःसंभवति । वेदाध्ययनादेरुपनयनादिसंस्कारसापेक्षत्वात् । अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेतिसंस्कारमुक्त्वातमुपनीतमध्यापयीतेत्यध्ययनार्थमुपनयनपरामर्शात् । वेदःकृत्स्नोऽधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मनेतिस्मृतेश्च । अस्तुतर्हिशूद्रस्यापिसंस्कारः । मैवं । नाग्निर्नयज्ञइतिशूद्रस्यसंस्काराभावाभिधानात् । अतः

शूद्रस्यसंस्काराभावेनवेदानधिकारान्नतस्यवेदाविनाभूतरथित्वमितिभावः । नन्वेवंसंस्काराभावेनवेदानधिकारश्चेदुत्तमस्त्रीणाम नधिकारप्रसंगः । संस्काराभावेऽपितासामधिकारेशूद्रस्यापितत्प्राप्तिरित्यतआह॥ [१।४]उत्तमेति ॥ नोत्तमस्त्रीणांशूद्रवत्संस्काराभावेनवेदविद्याधिकाराभावोवक्तव्यः । सपत्नींमेपराधमेत्यादिविद्यासुशच्यादीनांतद्द्रष्टृत्वेनाधिकारदर्शनादित्यर्थः । तर्ह्युक्तन्यायभंगइत्यतआह ॥ [१।५]संस्कारेति ॥ संस्काराभावेनवेदाधिकाराभावःसामान्यन्यायेनोक्तोनतुनियमेन । अतस्तस्यविशेषेणापवादेनदोषइतिभावः । अनेनैवशूद्रप्रतिवंदीविमोचिताभवति । सामान्यस्यबाधकापोद्यत्वात् । एवंस्त्रीणामुपनयनाभावेपिपूर्वन्यायस्यसामान्यतयाऽपवादसंभवादस्तिवेदाधिकारइत्युक्तं । अथोपनयनप्रतिनिधिसद्भावाच्चास्त्यधिकारइत्याह ॥ [१।५]अस्तिचेति ॥ यथापुंसामुपनयनादिसंस्कारस्तथास्त्रीणांप्रदानकर्मैवसंस्कारइत्यर्थः । अत्रापवादोक्तिःप्रदानादिशून्यतिर्यगादीनामपिसंग्रहार्था । तेषामप्ययमग्नेजरितेत्यादावधिकारदर्शनात् ॥ ३६ ॥ यदुक्तमध्ययनस्यसंस्कारसापेक्षत्वान्नशूद्रस्यवेदविद्याधिकारइतिनतद्युक्तं । शूद्रस्यापिसंस्कारसंभवात् । नचवाच्यंतदसंभवोप्युक्तइति । संस्काराभावस्यैवोक्तेर्निषेधाभावात् निषेधाभावेप्यभावोक्तिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१।६]तदभावेति ॥ नशूद्रस्योपनयननिषेधाभावः । नाहमेतद्वेदभोयद्गोत्रोहमस्मीतिवचनेनसत्यकामस्यार्जवंज्ञात्वानैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीतिशूद्रत्वाभावनिर्णयएवतदुपनयनेगोतमस्यप्रवृत्तत्वात् । शूद्रोपनयननिषेधाभावेकथं तदभावनिर्धारणएवप्रवर्तेतेतिभावः ॥ ३७ ॥ ननुश्रुतावब्राह्मणमात्रस्यानुपनयनाभिप्रायप्रतीतेःकथंशूद्रत्वाभावेत्यसूत्रयदभाषतच्च । ब्राह्मणपदेनब्रह्माणनयोग्यानांत्रैवर्णिकानामुक्तेः । शूद्रोवेदविद्याधिकारिविशिष्टबु

द्ध्यादिमत्त्वाद्द्विजवत् । अन्यथाविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेनदेवताऽधिकारसिद्धिर्नस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
१।१।७ श्रवणेति ॥ नविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेनशूद्रस्यवेदाधिकारोवाच्यः । अनिषिद्धत्वेसतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारप्रयोजकत्वे
नकेवलविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारासाधकत्वात् । शूद्रस्यवेदश्रवणाध्ययनार्थावधारणानांश्रुतौप्रतिषिद्धत्वात् । श्रुतौ
शूद्रशब्दाश्रवणाद्वर्णबाह्यविषयोऽसावितिनवाच्यं । नाग्निर्नयज्ञःशूद्रस्येतिस्मृतौशूद्रस्यैवस्पष्टनिषेधाच्छ्रुतेरपितदर्थत्वोपपत्तेः ।
अतोऽनिषिद्धत्वेसतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वंव्यावर्तमानंशूद्रात्स्वव्याप्यंवेदाधिकारंचव्यावर्तयतीतिभावः । ननुशूद्रस्यवेदार्था
वधारणादेर्निषिद्धत्वेकथंविदुरधर्मव्याधादीनांवैदिकार्थावधारणमस्ति । संस्काराभावेनानधिकारेचकथंकर्णोक्षत्रसंस्कारयुतोऽ
खिलाःश्रुतीरधिजगौ । नचवाच्यमसावपवादविषयइति । अविहितोपनयनानामेववेदाधिकारिणामपवादविषयत्वसंभवा
दित्यतआह ॥ १।१।१० विदुरादीनामिति ॥ तेषांपूर्वजन्मन्युत्पन्नापरोक्षज्ञा(न)नित्वेनेतरशूद्रादिभ्योविशिष्टत्वाद्वेदार्थावधारणा
दिनिषिद्धमितिभावः । अतोहरिःशूद्राद्यैर्वेदविद्याविज्ञेयोनभवतीतिसिद्धं ॥ ३८ ॥ अ० ९ ॥ अत्रलोकप्रसिद्ध्याभगव
१।१।१०
ल्लिंगेनचसाधारणवज्रनाम्नोहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ यदिद
मिति ॥ तमेवंविद्वानित्यादौभगवज्ज्ञानादेवमोक्षइत्युक्तं । काठकेतुयदिदंकिंचेतिवज्रज्ञानान्मोक्षःश्रूयते । तस्यचविष्णो
रन्यत्वेऽन्यज्ञानान्मो(क्षापत्ते)क्षोपपत्तेरवश्यंनिर्णेयत्वं । सवज्रोऽत्रविषयः । किंविष्णुरिंद्रायुधंवेतिसंदेहः । उक्तसाधार

ण्यंसंदेहवीजं । इंद्रायुधमेवेदंवज्रमितिपूर्वःपक्षः । वज्रश्रुतेस्तत्ररूढत्वादुद्यतत्वलिंगाच्च । तद्ध्यायुधएवोपपद्यते । नचवज्रज्ञा
नेनमोक्षोक्तेर्विष्णुरितिवाच्यं । लिंगमात्राच्छ्रुतिलिंगयोःप्राबल्यात् । नचलिंगस्यनिरवकाशतयाप्राबल्यं । श्रुतिलिंगयोरपितथा
त्वात् । अतोवज्रमिंद्रायुधमेवेतिनविष्णुज्ञानादेवमोक्षइतिभावः । यत्किंचसर्वंजगत्प्राणेस्थितंप्राणान्निःसृतंतदिदंजगद्यस्मादेज
तियत्प्रेरणयाचेष्टतेतन्महद्भयंकरंवज्रंयेविदुस्तेऽमृताभवंतीत्यर्थः । प्राणःसर्वमिदंकिंचजगच्चयस्मान्निःसृतंचेष्टतेचेतिवा । सर्वं
जगद्यस्मान्निःसृतंसप्राणोयस्माच्चेष्टतइतिवा । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ११।३१ अंलइति ॥ अयंवज्रोभगवानेव । वज्रस्य
सर्वजगच्चेष्टकत्वश्रवणात् । नचोद्यतत्वलिंगविरोधः । उद्यमित्वार्थतयोपपत्तेरितिभावः । लिंगमात्रेणकथमयंनिश्चयः । लिंगस्य
निरवकाशत्वादेवेत्याह ॥ ११।३२ कोह्येति ॥ यदासामान्यतोजगच्चेष्टकत्वमेवविष्णवेकनिष्ठंतदाश्रुतरांवज्रस्योक्तंसर्वप्रवर्तकप्राणचेष्टक
त्वंतदेकनिष्ठमितिभावेनाह ॥ ११।३३ प्राणस्येति ॥ ननूद्यतत्वलिंगस्यसावकाशत्वेपिवज्रश्रुतेर्निरवकाशत्वान्निरवकाशेनापिलिंगेनकथं
निर्णयइत्यतःश्रुतेरपिविष्णाववकाशंस्मृत्यादर्शयति ॥ ११।३४ चक्रमिति ॥ नचयोगस्यरूढेर्दौर्बल्यादनिर्णयइतिवाच्यं । स्मृत्युक्तत्वेनवि
द्वद्रूढेरपिसत्त्वात् । आयुधानामहंवज्रं । वज्रंप्रहरणोत्तममितिच । नन्वेवंसावकाशत्वेश्रुतिलिंगयोर्यएतद्विदुरित्युक्तलिंगंविहायकिं
लिंगांतरग्रहणेन । मैवं । तदविहायैवलिंगांतरस्याप्युक्तत्वात् । एतदन्यत्राप्यनुसंधेयं । अतोविष्णुरेववज्रइतितज्ज्ञानादेवमोक्षइति
सिद्धं ॥ ३९ ॥ अ० १० ॥ अत्रजीवेशयोर्ज्ञानरूपत्वेनहृदयाहितत्वेनचसाधारणस्यज्योतिर्नाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशा
स्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचदर्शयति ॥ ११।३५ हृदयइति ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानादितिहृदयाहितंज्योतिःपरमात्मेत्युक्तं ।

वाजसनेयकेचतच्छ्रूयतेयोयमिति। तच्चयदिविष्णोरन्यत्स्यात्तदापूर्वोक्तमप्यन्यत्प्रसज्जतइत्यवश्यंनिर्णेयं। तज्ज्योतिर्विषयः। किंवि
ष्णुर्जीवोवेतिसंदेहः। उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं। जीवएवेदंज्योतिरितिपूर्वःपक्षः। ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतीतिजीवलिंगात्।
तस्यहिकर्मवशादुभयलोकसंचरणंयुक्तं। इमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणिसवाअयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिः
संसृज्यतेसउत्क्रामन्म्रियमाणःपाप्मनोविजहाति। उभयानपिपाप्मनआनंदांश्चपश्यतिसयत्रप्रस्वपिति। स्वप्नांतउच्चावचमीयमानो
भयानिपश्यन्नित्यादिजीवलिंगाच्च। किंचकिंज्योतिरयंपुरुषइत्यादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचेत्यादिनायस्यपुरुषस्यादित्यादिज्यो
तिष्ट्वमुक्तंतस्यैवात्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिसुप्त्यादावात्मज्योतिष्ट्वोक्तौकतमआत्मेतितदात्मप्रश्नेज्योतिरुच्यते। नह्यादित्यादिज्योति
ष्ट्वंविष्णोःसंभवति। नतत्रसूर्योभातीत्यादेः। नचवाच्यंयस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तंसजीवएवास्तु तस्यचात्मैवास्येत्यत्रपरमात्म
ज्योतिष्ट्वमुच्यते। तदात्मप्रश्नेचज्योतिराम्नानात्परमात्मैवज्योतिरिति। जीवस्यपरमात्मज्योतिष्ट्वस्यैवायोगात्। तथात्वेपरमात्मनो
स्तमयादिशून्यस्यजाग्रत्यपिज्योतिष्ट्वप्राप्त्यातदादित्येनैवायंज्योतिषास्तेचंद्रमसैवायंज्योतिषास्तेइत्यवधारणानुपपत्तेः। तदाविशि
ष्यात्मज्योतिष्ट्वोक्त्यनुपपत्तेश्च। अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्यस्यैवार्थस्यप्रत्यभिज्ञानाच्च। अतोजीवएवेदंज्योतिरितिप्रागुक्तम
पिसएवेतिभावः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ ११।६ अतइति॥ विष्णुरेवेदंज्योतिर्नतुजीवः। ज्योतिःश्रुतेर्विष्ण्वेकवाचित्वश्र
वणादित्यर्थः। ज्योतिर्विष्णुश्चेदुभयलोकसंचरणलिंगविरोधइत्यतआह॥ ११।१८ प्राज्ञेनेति॥ जीवमादायेश्वरस्यैवोभयलोकसंचरणो
क्तेर्नतद्विरोधइत्यर्थः। नचेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीत्याद्युक्तलिंगविरोधः। द्रष्टुश्चक्षुषइत्यादिवदंतर्णीतणिच्त्वेनोपपत्तेः।

नचादित्यादिज्योतिष्ट्वविरोधः । आदित्यादिज्योतिष्मतोऽयंपुरुषइत्युक्तस्यजीवत्वेनाभ्युपगमात् । नचतस्यैवस्वयंज्योतिष्ट्वेनोक्तस्यज्योतिष्ट्वमुच्यतइतिवाच्यं । आत्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिकतमआत्मेत्यात्मशब्दोदितस्यविष्णुत्वात् । नचैवंसत्यवधारणविरोधः । अवधारणस्यबाह्यज्योतिषांमध्येसूर्यादीनांप्राधान्यज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः । अन्यव्यावर्तकत्वस्यवागादिसत्त्वेनायोगात् । नचविशिष्योक्तिविरोधः । ज्योतिरंतराभावाभिप्रायेणोपपत्तेः । तदुक्तं । भावेऽभावेपिसूर्यादेर्जीवानांविष्णुरेवहि । ज्योतिस्तथाप्यभावेतुतज्ज्ञेयंहिविशेषतइति । नचप्रत्यभिज्ञाविरोधः । अत्रायंभगवान्विष्णुर्जीवस्यस्वयमेवतु । ज्योतिर्विशेषतोभूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्रयदित्युक्तरीत्योपपत्तेः । नन्वेवंबाधकाभावात्कथंलिंगानामन्यार्थता श्रुतिमात्रस्यबहुलिंगानुसारेणामुख्यार्थत्वोपपत्तेरिति । मैवं । जीवपक्षेबहुबाधकसद्भावात् प्रसिद्धत्वेनकतमआत्मेतिप्रश्नायोगात् सुखदुःखविशेषवत्त्वेनोभयलोकसंचरणेसमानत्वायोगात् स्वाप्नपदार्थकर्तृत्वाभावात्स्वप्नेनशारीरमित्यादिमंत्रासंगतेश्च । तस्मादिदंप्रागुक्तंचज्योतिर्विष्णुरेवेतिसिद्धं ॥ ४० ॥ अ० ११ ॥ अत्रप्रयोगवशाद्गगनेभगवतिचसाधारणस्याऽऽकाशनाम्नोहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ [१२।१८] सर्वेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्यादौसर्वाधारत्वंविष्णोरुक्तं । तच्छांदोग्यश्रुतावाकाशस्यप्रतीयते । आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितातेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतमिति । सचविष्णोरितरश्चेत्सर्वाधारत्वमन्यस्यप्रसज्जेतेत्यवश्यंनिर्णयः । सआकाशोऽत्रविषयः । किंविष्णुःप्रसिद्धाकाशोवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजमितिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [१२।१९] वैनामेति ॥ अयमाकाशःप्रसिद्धएवभवेत् । आकाशशब्दस्यतत्ररूढत्वात् । नचवाच्यमाकाश

शब्दस्यविष्णावपिवृत्तेःसावकाशइति।तत्रतस्ययौगिकत्वात्।योगस्यरूढेर्दौर्बल्यात्।सर्वाधारत्वलिंगेनयोगोप्याश्रीयतइतिचेन्न। प्रसिद्धाकाशपरित्यागेनात्रविष्ण्वंगीकारेवैनामेत्युक्तनिपातद्वयविरोधात् । तस्योक्तार्थप्रसिद्धिद्योतकत्वात् । नहिविष्णुस्तन्निर्वहितृत्वंवाप्रसिद्धं । अतःप्रसिद्धाकाशएवायमिति । तस्यसर्वाधारत्वमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।१।२०] अंतइति ॥ अयमाकाशोहरिरेव । अस्याकाशस्यतेयदंतरेतिनामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थत्वव्यपदेशात् । तद्ब्रह्मेतिब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । अर्थांतरत्वमितिरूपराहित्यमादिपदेनानामत्वमितिवा । तेनामरूपेअंतराविनावर्ततइत्यर्थः । अरूपत्वादिलिंगेनकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [११।२१] अवर्णमिति ॥ रूपस्यवाच्यांतर्भावेनप्राधान्यात्क्रमोल्लंघनं। ननुहरेःकथमनामरूपत्वमुक्तविरोधादित्यतआह ॥ [११।२१] अनामेति ॥ नचविष्णुपक्षेनिपातद्वयविरोधः । भगतवोनामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकप्रसिद्धत्वेप्येकोदाधारभुवनानिविश्वेत्यादिवेदप्रसिद्धत्वेनतदर्थत्वेनोपपत्तेः । अन्यथाअनामरूपत्वविरोधात् । अवकाशस्यापिनाम(रूप)वत्त्वात् । अतोयमाकाशोविष्णुरेवेतितस्यैवसर्वाधारत्वमितिस्थितं ॥ ४१ ॥ अ० १२ ॥ अत्रासंगत्वलिंगेनलोकप्रसिद्ध्याचेशजीवयोःसाधारणस्यस्वप्नादिदर्शनालिंगस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ [११।२२] असंगत्वेमिति ॥ असंगमरसमित्यसंगत्वंपरमात्मनउक्तं । तद्वाजसनेयकेस्वप्नादिद्रष्टुःप्रतीयते । सवाएषएतस्मिन्संप्रसादेरत्वाचरित्वाद्दृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्यांद्रवतिस्वप्नायैवसयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति । तस्यचविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यासंगत्वप्रसंगादवश्यनिर्णेयत्वं । तत्स्वप्नादिद्रष्टृत्वंविषयः । विष्णोर्जीवस्यवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदे

हबीजमितिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [२०१३] सर्वेति ॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वंजीवस्यैवभवेत् । प्रसिद्धत्वात् । नचासंगत्वलिंगादीशस्येति वाच्यं । जीवेशयोरभेदेनजीवेपिचैतन्यविवक्षयाऽसंगत्वोक्तिसंभवात् । नचमुख्यतोऽसंगत्वादीश्वरस्यस्वप्नादिद्रष्टृत्वं । त स्याशरीरतयास्वप्नाद्यवस्थानुभवानुपपत्तेः । नचमंतव्यंयथास्वप्नादिदर्शनस्यजीवेमुख्यत्वेनासंगत्वमभेदाभिप्रायेणनीयते तथाऽ संगत्वस्येश्वरेमुख्यत्वेनस्वप्नादिदर्शनस्याप्यभेदाभिप्रायेणनेतुंशक्यत्वात्किंजीवएवात्रोच्यतइतिनिर्बंधेकारणमिति । चैतन्यै क्याभिप्रायेणतद्गतासंगत्वस्यजीवेऽमुख्यवृत्तिवदीश्वरेस्वप्नादिद्रष्टृत्वस्यविशिष्टनिष्ठस्यामुख्यतोपिवक्तुमयोगात् । नचजीवेशा भेदएवकुतइतिवाच्यम् । विशेषणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यैवतत्सिद्धेः । अतोजीवएवायंस्वप्नादिद्रष्टेतिनप्रागुक्तासं गत्वंविष्णोरेवेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [२०१३] अंतइति ॥ स्वप्नादिद्रष्टापरमात्मैवासंगत्वलिंगात् । यतोऽसंगःपरएव नजीवः । नचेश्वराभेदेनजीवेप्यसंगत्वोक्तिःसंभवतीतिवाच्यं । सुषुप्त्युत्क्रांतिप्रकरणयोर्भेदेनैवजीवेशयोरुक्तत्वेनतदभेदस्यैवा भावादितिभावः । नचायंभेदोव्यावहारिकएवेतियुक्तम् । सुषुप्तिप्रकरणस्यमोक्षपरतायाअपिभावात् । यद्वक्ष्यतिस्वाप्ययसंप त्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति । अनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनेत्याद्यनुपपत्तेश्च । मोक्षेचसतोभेदस्यव्यावहारिकतानामपरि भाषामात्रंस्यात् । ननुकथमशरीरस्येश्वरस्यस्वप्नादिदर्शनंयुक्तंस्यादित्यतआह ॥ [२०१३] स्वप्नादीति ॥ नविष्णोःस्वप्नादिदर्शनायोगःकिं नामतस्यैवतन्मुख्यंजीवादपि । स्वाप्नपदार्थानांजीवगतावस्थायाश्चसत्यत्वात्परमात्मनश्चसर्वज्ञत्वेनतद्विशेषदर्शनोपपत्तिरिति भावः । एवंस्वप्नादिदर्शनासंगत्वयोःपरमात्मनिमुख्यत्वोक्त्यातदन्यथानुपपत्त्याऽभेदइतिपरास्तं । तत्रप्रतीतोभयविधलिंगां

तरोपपत्तिस्तुतद्भाष्यादवगंतव्या । अतोविष्णुरेवस्वप्नादिद्रष्टाऽसंगश्चेतिसिद्धं ॥ ४२ ॥ अ० १३ ॥ अत्रनित्यमहिमत्वलिंगेना
जश्रुत्याचविष्णुविरिंचियोःसाधारणस्यब्राह्मणनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादि
कंचसूचयति ॥ [२०१३] एषइति॥ प्राचीनाधिकरणेषुविष्णोर्नित्यमहिमत्वमभिसंहितम् । अनन्यापेक्षयाजगत्स्रष्टृत्वादेरुपपादितत्वात् ।
तद्वाजसनेयकेकस्यचिद्ब्राह्मणस्यप्रतीयते । एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्धतेनोकनीयानिति । तस्यचविष्णोरितरत्वेऽ
न्यस्यापिनित्यमहिमत्वप्रसंगादवश्यनिर्णेयत्वं । सब्राह्मणोविषयः । किंविष्णुर्विरिंचोवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजमि
तिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति॥ [२०१४] सइति ॥ सब्राह्मणोविरिंचोभवेत् । अस्मिन्बहुशोऽजशब्दश्रवणात् । अजशब्दस्यचतस्मिन्
प्रसिद्धत्वात् । नचवाच्यंनजायतइत्यजशब्दोविष्णावपिसावकाशः । तत्रयौगिकोऽसावितिचेत् । विरिंचेपिविष्णुजातत्वयोगेन
प्रवृत्तत्वादिति । ब्राह्मणशब्देनसहपठितस्यविष्णावनवका(शात्)शत्वात् । वर्णादिशून्यादीश्वराद्यावर्तमानस्यब्राह्मणशब्द
स्यसहश्रुताजशब्दव्यावर्तकत्वात् । महत्तत्त्वाभिमानितयामहच्छब्दोपिविरिंचिवाची । ब्राह्मणशब्देनसहश्रवणादजशब्दोय
थाविरिंचिवाचीत्युच्यतेतथाऽऽत्मशब्देनसहश्रवणाद्विष्णुवाचीकिंनस्यादितिचेन्न । आत्माविरिंचःसुमनाःसुधौतश्चेतिकथ्यतइ
त्यादेरात्मशब्दस्यविरिंचेऽपिवृत्तेः । अतोऽजशब्दाद्विरिंचएवायंब्राह्मणइतिभावः । ननुकथंब्राह्मणोविरिंचोभवेत् । तदुपर्यपि
बादरायणःसंभवादित्यत्रदेवानांविद्याकर्मभ्यांपदप्राप्तेःसमर्थितत्वेनब्राह्मणेश्रुतनित्यमहिमत्वस्यविरिंचेऽसंभवात् । सादिपदस्य
चानित्यत्वनियमादित्यतआह॥ [२०१५] देवानांचेति॥ देवताऽधिकरणेदेवानामेवविद्याकर्मणोःसकाशात्पदप्राप्तिःसमर्थितानत्वीश्वरस्य।

विरिंचश्चेश्वरस्वरूपमेवातस्तस्यनित्यमहिमत्वंयुक्तमेव । नचविरिंचस्येश्वरस्वरूपत्वमेवकुतइतिवाच्यम् । अन्यथैतत्प्रकरणानु
पपत्तेरेवतत्सिद्धेः । तथाहि । अत्रतावद्ब्राह्मणाजशब्दौश्रूयेते । नित्यमहिमत्वलिंगं सनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुना
कनीयानितिपापाद्यलेपलिंगंच । नचैतद्विष्णुविरिंचान्यतरमात्रग्रहणेयुक्तं । विष्णौशब्दानवकाशाद्विरिंचेलिंगानवकाशात् ।
नचभिन्नतयोभयग्रहणेनोपपत्तिः । एकनिष्ठत्वात् । अतएतदन्यथानुपपत्त्याविष्णुविरिंचयोरभेदसिद्धेर्युक्तंविरिंचस्यापिनित्यम
हिमत्वमितिसएवात्रोक्तब्राह्मणः । सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुषएकइहास्यधत्ते । स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरे
तिसंज्ञाइत्यादेश्च । तर्हिविरिंचएवेतिनिर्बंधेकोहेतुः । मैवं । कारणशब्दानांकार्येप्रवृत्त्युपपत्तिवत्कार्यशब्दानांकारणेतद
नुपपत्तेरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [२०१५] अंतइति ॥ अयंब्राह्मणोविष्णुरेव सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधि
पतिः एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायसएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योन
हिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्जतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यतिसएषआत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयइतिसर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावात् । [२०१६]
तथाचतस्यैवनित्यमहिमत्वमितिभावः । सर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावेपिकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ उतेति ॥
यद्भूतंभविष्यद्वर्तमानंसर्वंतत्परमपुरुषाधीनं । नकेवलममुक्तसर्वाधिपतिःपुरुषः किंतुमुक्तसमुदायस्यापियस्मात्संसारिसमूहमति
शेते । मुक्तावनधीनत्वेसर्वज्ञस्यबुद्धिमतःस्वाधीनसंसारिभ्योमोक्षप्रदानायोगादित्यर्थः । ईशानपदोक्तसर्वप्रेरकत्वेद्वितीयाश्रु
तिः । नेतिनेतीत्युक्तश्रुतदृष्टवैलक्षण्येतृतीया । सर्ववशित्वादौश्रुत्यंतराण्यादिपदेनसूचयति । नचविष्णोर्ब्राह्मणत्वेऽजशब्द

विरोधः । नजायतइतियोगेनोपपत्तेः । नचविष्णौब्राह्मणशब्दानुपपत्त्याऽजशब्दापहारः । ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतियोगेनोपपत्तेः । स्वरव्यत्ययस्याधिक्यार्थत्वात् । अणगताविति धातोः । अन्यथापत्यादिशब्दविरोधात् । नचाभेदात्पतित्वादिर्विरिंचेपिसंभवतीतिवाच्यं । तदभेदेमानाभावात् । ब्राह्मणाजशब्दयोरुक्तरीत्याऽन्यथाप्युपपत्तेः । स्मृतेस्तदंतर्गतेश्वररूपापेक्षयोपपत्तेः । स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचतामेतिततःपरंहिमामितिवचनाद्विरिंचस्यकर्मफलाभावायुक्तेर्नित्यमुक्तेनपरमात्मनाभेदस्यैवोपपन्नत्वात् । ततएतेव्यजायंतविश्वोहिरण्यगर्भइत्यादिभेदश्रुतिबाहुल्याच्च । अतोविष्णुरेवायंब्राह्मणोनित्यमहिमा(मश्चे)चेतिसिद्धं ॥ ४३ ॥ अ० १४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतत्पादप्रतिपा(द्यं दर्शयति)द्यमाह ॥ २०।१० श्रुतीति ॥
अन्यत्रोभयत्रचप्रसिद्धानांनामलिंगात्मकानांशब्दानांभगवतिसमन्वयेसिद्धेऽवसरप्राप्तमन्यत्रैवप्रसिद्धानामुभयविधशब्दानांवि
ष्णौसमन्वयंवक्त्यस्मिन्पादेसूत्रकारइत्यर्थः । नन्विंद्रादिशब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धानांविष्णौसमन्वयस्यप्रथमपादएवसिद्धत्वाद्य
र्थइ(ए)वायंपादःप्रतिभाति । नचतेषामन्यत्रैवप्रसिद्धताभावः । तथासतितृतीयवैयर्थ्यात् । अन्यत्रैवान्यत्रापीत्यतःप्रकारांतरा
भावादित्यतउक्तं ॥ २०।१० श्रुतिलिंगादिभिरिति ॥ लोकप्रसिद्ध्यान्यत्ररूढानामिंद्रादिशब्दानांश्रुतिलिंगादिबलाद्विष्णौसमन्व
यःप्राक्प्रतिपादितः । इदानींतुश्रुतिलिंगादिभिरेवान्यत्रप्रसिद्धानामपिशब्दानांसमन्वयनिरूपणान्नैतत्पादवैयर्थ्यं । अनेनैवाभि
प्रायेणा(न्यत्रान्यत्रैवेत्युक्ति)न्यत्रैवेत्युक्तिरितिभावः । पूर्वंक्वचिच्छ्रुत्यादिनैवान्यत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयोक्तावप्येतत्पादीयश्रुत्यादी
नांप्राबल्यादियमुक्तिः । पूर्वंस्रष्टृत्वादिगुणाभिधायकानांशब्दानांतत्संगतानांचसमन्वयोनिगदितोऽत्रपुनःस्वरवर्णपदात्मकानां
समस्तशब्दानामितिवाऽवैयर्थ्यमितिभावेनोक्तंसामस्त्येनेति । यदुक्तंबलवच्छ्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धशब्दानांसमन्वयोऽत्रकथ्य
तइतितदयुक्तं । असंभवादित्यतउक्तम्॥ २०।१० विशेषेति ॥ ततोपिप्रबलहेतुभिरित्यर्थः । यदुदितमत्रसमस्तशब्दसमन्वयनिरूपणादवै
यर्थ्यमिति । तदसत् । अंशेवैयर्थ्यादित्य(तोवाह)तश्चाह ॥ विशेषेति ॥ प्रागनुक्तहेतुभिरित्यर्थः । स्यादेतत् । नसमस्तशब्दसमन्व
योक्तिरुपपन्ना । वैयर्थ्यात् । जन्माद्यस्येत्युक्तजन्मादिकारणत्वेहिशास्त्रंप्रमाणीकृतं । जन्मादिकारणत्वाभिधायकवाक्यानामेवपर
मात्मपरत्वंचतुर्थसूत्रेप्रतिज्ञातं तच्चातीतैःपादैःसमर्थितमिति । मैवं । चतुर्थसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वस्यप्रतिज्ञातत्वात् । जन्मा

दिसूत्रेहिनजन्मादिकारणत्वमात्रंविवक्षितं । किंतुकिंतद्ब्रह्मेत्याकांक्षायांनिखिलगुणपरिपूर्णत्वस्यैववक्तव्यत्वात् । नहिब्रह्मशब्दःक
तिपयगुणाभिधायकः । जन्मादिकारणत्वगुणग्रहणंतुतस्याखिलगुणसाधकत्वेनान्योपलक्षणाभिप्रायेणैव । तृतीयसूत्रेचतत्रैवसर्व
शास्त्रंप्रमाणमुक्तंकतिपयशब्दानांनिखिलगुणाभिधायकत्वायोगादिति।सूत्रमेवादौपठति ॥ आनुमानिकमिति ॥ अत्रावरत्वादि
लिंगैर्भगवतिविरुद्धतयाऽन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविष
यादिकंचसूचयन्सौत्रंपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥तास्त्विति॥ तत्तुसमन्वयादितिसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वमुक्तं । सर्वांतर्गताव्य
क्तादिशब्दैश्चकाठकादौकिंचिदुच्यते । महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः। योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः । स्थाणुमन्येतुसं
यांतियथाकर्मयथाश्रुतं । जीवाएवतुदुःखिनइति । तस्याव्यक्तादेर्विष्णोरन्यत्वे नतस्यसर्वशब्दवाच्यतेत्यवश्यनिर्णेयता । तद
व्यक्तजीवादिपदवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । प्रधानाद्येवाव्यक्तादि
पदवाच्यं नतुविष्णुरितिपूर्वःपक्षः। अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादावेवप्रसिद्धेः । नचतेषांविष्णावपिसावकाशतेतिवाच्यं । तत्रा
व्यक्तस्यपुरुषावरत्वश्रवणात् । तच्चप्रधानस्ययुक्तंनतुविष्णोः । नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइत्यादिप्रमाणविरोधात् । तथाऽव्य
क्तस्यमहत्परत्वश्रवणात् । तदपिप्रधानस्यैवोपपन्नं । महांतंचसमावृत्यप्रधानंसमवस्थितमित्यादेः । विष्णोरव्यक्तादपिपरत्वात् ।
जीवानांचदुःखिबद्धत्वादिप्रतीतेः । तच्चविष्णोःप्रमाणविरुद्धं । तस्मादव्यक्तादिशब्दवाच्यंप्रधानाद्येव । यतएवंकेषांचिच्छा
खास्वव्यक्तादिशब्दैःप्रधानाद्येवोच्यतेऽतोयत्तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमेश्वराभिधायकत्वमुक्तंतन्नयुज्यतइतिभावः । सि

द्धांतांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ यतःपरमात्मैवाव्यक्तादिशब्दवाच्योनप्रधानादि । अतःपरमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वग्रहणा
त् यत्सर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वंनयुज्यतइत्युक्तंतन्नेत्यर्थः । यस्मिन्समन्वयःप्रतिज्ञातस्तस्यैवेतिस्वपदंपरमात्मनएवेतिव्याख्यातं ।
परमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेकथंप्रधानादौतद्व्यवहारः । अवाचकत्वेप्यनभिज्ञानादिनाव्यवहारइत्युक्तमितिचेन्न । तथास
त्यवाचकत्वाविशेषेणघटादिशब्दानांपटादौव्यवहारप्रसंगादित्याशंकानिरासायोक्तंशरीररूपकविन्यस्तेति । तद्व्याचष्टे ॥ पारतं
त्र्यादिति ॥ यथाशरीरंपुरुषतंत्रंतथापरमात्मतंत्रत्वेनशरीरसमेप्रधानादौस्थितस्येत्यर्थः । नन्वत्रपारतंत्र्याभिप्रायेणप्रधानादेःपर
मात्मशरीररूपत्वमसूत्रयदितिकुतोज्ञायते शरीरत्वाभिप्रायेणकिंनस्यादित्यतआह ॥ कप्रत्ययइति ॥ नप्रधानादेःपरमात्म
शरीरत्वाभिप्रायेणैतत्पदंप्रायुंक्तसूत्रकारः । यावतातत्कप्रत्ययेनकुत्सयामास । नहिकुत्सनार्हंपरमात्मशरीरमितिभावः । अन्य
थारूपपदवैयर्थ्याच्च । शरीररूपकविन्यस्तपदंव्याख्यायतदभिप्रायमाह ॥ परमात्मनएवेति ॥ यद्यपिपरमात्मनएवाव्यक्तादिश
ब्दावाचकास्तथापिनप्रधानादौतद्व्यवहारायोगः । प्रधानादौपरमात्मनोविन्यस्ततयातत्संबंधेनतत्रापिशब्दप्रवृत्तेः । नचवाच्यमु
भयोरपिमुख्यवाच्यत्वंविपरीतंवाकिंनस्यादिति । प्रधानादेर्भगवत्तंत्रत्वेनोभयोर्मुख्यवाच्यत्वस्योक्तविपर्ययस्यचायोगादितिभा
वः । तदुक्तंगारुडे । एवमेवहिशब्दानांप्रसिद्धिरपिलौकिकी । वाचकत्वंप्रधानस्यत्वितरस्यतदन्वयादिति । नचमंचादावुक्तव्य
भिचारःशंकनीयः । समाकर्षादितिवक्ष्यमाणन्यायस्यात्राभिप्रेतत्वेनलक्षणानाश्रयणादिति । अत्रसर्वत्राव्यक्तपदंजीवाद्युपलक्ष
णार्थं । ननुपरमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दाभिधेयत्वंप्रधानादेस्तुतत्संबंधादेवेतियुज्यते । यदिप्रधानादेरल्पत्वंपरमात्मनःस्वातं

न्यंप्रधानादिविन्यस्तत्वंचभवेत्तदेवकुतइत्यतआह ॥ [२०।१५] तुच्छेत्येनेति ॥ अल्पेनाऽव्यक्तेनविभु ब्रह्मापिहितमासीदित्यर्थः । य आत्मनितिष्ठन्नित्यादिश्रुत्यंतरंचात्रोदाहर्तव्यं । परमात्मनोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेसिद्धेभवेत्प्राचीनचिंता । तदेवकुतइत्यतो दर्शयति चेतिशब्दाभ्यांसूचितेश्रुतिस्मृतीपठति ॥ [२०।१५] अव्यक्तमिति ॥ अचलमीश्वरभावात् । शांतंनिर्विकारं निष्क्रियं अ क्लिष्टकारित्वादेः । आत्मानमादानादेः । यस्याक्षरस्यब्रह्मत्वमुक्तंतस्यैवाव्यक्तत्वमुच्यतइत्यर्थः । अनेनजीवेनात्मनेत्यादिश्रुति र्जीवोविनयितासाक्षीत्यादिस्मृतिश्चोदाहर्तव्या ॥ १ ॥ नन्वस्त्वेवंश्रौतस्मार्तप्रयोगबलेनाव्यक्तादिशब्दानांभगवद्वाचित्वं । तत्र तेषांमुख्यत्वंतुकुतः । प्रयोगस्यामुख्यवाच्येपिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२०।१७] सूक्ष्ममिति ॥ अव्यक्तत्व स्यैवाव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कथंसूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यतइतितत्राह ॥ [२०।१७] तर्हीति ॥ अस्तुसूक्ष्मस्यैवाव्यक्तशब्दप्रवृत्ति निमित्ताव्यक्ततार्हत्वात्तदव्यक्तशब्दवाच्यं । तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ [२०।१७] सूक्ष्मत्वंचेति ॥ युक्तंपरमात्मन्यव्यक्तशब्द स्यमुख्यत्वं । तदर्थभूताव्यक्तत्वस्यपरमात्मनिसत्त्वात् । अव्यक्तत्वोपयोगिनःसूक्ष्मत्वस्यतत्रसद्भावात् । नचवाच्यंप्रधानस्या पिसूक्ष्मत्वेनाव्यक्तत्वसंभवात्कथमव्यक्तशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यतेति । विष्णोरतिसूक्ष्मत्वेनात्यंतमव्यक्तत्वादतिशयेनप्रवृत्तिनि मित्तवत्त्वेवशब्दस्यमुख्यत्वादितिभावः । कुतोविष्णोर्मुख्यसूक्ष्मत्वंयेनतस्यमुख्याव्यक्तत्वमितितत्राह ॥ [२०।१७] यदिति ॥ यच्च लोकोत्तमंनित्यंविष्णोःस्वरूपंपरमसूक्ष्मंवेदितव्यंएषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्याद्यामनंति । यच्चपृथग्जनानविदुस्तदेतदु पायसिद्धाज्ञानिनःपश्यंतीत्यर्थः । एवंजीवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानांप्राणधारणादीनांभगवतिमुख्यत्वेनतच्छब्दानांतत्रमुख्य

त्वंद्रष्टव्यं । तदुक्तं । सजीवनामाभगवान्प्राणधारणहेतुतः । उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यतइत्यादि । नन्वस्तुविष्णौ
मुख्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंप्रधानादावपिकिंचिदव्यक्तत्वादिसद्भावादव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादौतद्वाच्यंकिंनस्यादितिचेत् तत्किंप
रमात्मनोमुख्यवाच्यत्वमंगीकृत्याऽमुख्यतयान्यस्यापिवाच्यत्वंस्यादित्युच्यते उतान्यस्यैव । आद्येनविरोधः । नचोभयार्थ
त्वेवाक्यभेदः । प्रधानविशिष्टस्यैवपरमात्मनःशब्दवाच्यत्वाभ्युपगमात् । द्वितीयंनिराह ॥ २।११ मुख्येचेति ॥ मुख्यतोऽव्यक्ता
दिशब्दार्थवतिविष्णावव्यक्तादिशब्दवाच्यतयासंभवतितत्परित्यागेनामुख्यतःशब्दार्थवतांप्रधानादीनामत्रवाच्यतयाग्रहणंन
युक्तं । मुख्यासंभवएवगौणाश्रयणस्यन्याय्यत्वादितिभावः ॥ २ ॥ नन्वस्त्वेवंपरमात्मन्येवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यत्वं । तथा
प्यव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादौप्रधानाद्येवोच्यतेनविष्णुः । अव्यक्तादीनांमहत्परत्वस्यपुरुषावरत्वस्यदुःखिबद्धत्वादेश्चश्रवणात् ।
तस्यचप्रधानादावेवसंभवात् । सर्वप्रमाणविरोधेनपरमात्मन्यसंभवात् । अतोविष्णोर्मुख्यार्थत्वेपितद्ग्रहणेपरावरत्वादिश्रुतेर्नै
रर्थ्यादमुख्यमपिप्रधानादिग्राह्यमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ २।११ तदधीनत्वादिति ॥ नाव्यक्तादिशब्दैःपरमात्मनोवा
च्यत्वग्रहणेपरावरत्वादिश्रुतिनैरर्थ्यं येनमुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थाभ्युपगतिः । किंनामतस्मिन्नेवावरत्वादिवाचिशब्दजातमर्थ
वत् । प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणांभगवदधीनत्वात् । अन्यगतशब्दार्थनियंतृत्वंतदधिकरणत्वंचेतिद्विधाहिशब्दप्रवृ
त्तिनिमित्तं । तत्रपरमात्मनोनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिनाऽवरत्वादिदोषात्यस्पृष्टिनियमात्तदन्यथानुपपत्त्यातत्तन्नियामकत्वेनतत्त
च्छब्दवाच्यतापातात् । नचतदवाच्यतयान्यथोपपत्तिः । नामानिसर्वाणियमाविशंतीत्यादिश्रुतिविरोधात् । नचसंकोचः ।

सर्वाणीत्यस्यनिरवकाशत्वाद्बाधकाभावाच्चेतिभावः । अत्राव्यक्तत्वग्रहणेनाव्यक्तशब्दस्यद्वेधापिपरमात्मनिवृत्तिरितिदर्शयति ।
अतएवभाष्येचशब्दः अनेनप्रधानादेरतिसूक्ष्मत्वाद्यभावेपिनामुख्यार्थत्वमल्पपंकजेपिपद्मेपंकजशब्दस्यामुख्यार्थताऽदर्शनादिति
शंकाचनिरस्ताभवति । ननुभवेदेतत्प्रधानादिगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वेनेश्वरस्यावरत्वादिशब्दवाच्यत्वं । यद्यन्यगतशब्द
प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकेऽसौशब्दोवर्ततइतिसिद्धेत्तदेवकुतइतितत्राह ॥ [२।१।२] यदधीनइति ॥ यथापरमात्माजीवगतप्राणधारणस्यतद
धीनत्वेनाऽनेनजीवेनेत्यादौजीवशब्देनोच्यते । यथाचभृत्यगतजयस्यराजाधीनत्वादसौजयीत्युच्यतइत्यर्थः । नचान्यगतशब्द
प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकेशब्दप्रवृत्तिरमुख्या । राजनिविजयिशब्दस्यबहुलप्रयोगात् । यमादौमृत्युप्रमुखशब्दानांचतथात्वात् । बहु
लप्रयोगसिद्धस्यैवमुख्यत्वात् । अवरयतीत्यादिव्युत्पत्त्युपपत्तेश्च।तथाचश्रुतिः । सबद्धःसदुःखीसबंधयतिसदुःखयतीतिसजीवः
साप्रकृतिःसजीवयतिसप्रकरोतिसोऽवरःसोऽनित्यःसोवरयतिसोऽनित्ययतीत्यादिका । एवंप्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तातिशयाभ्यांपर
मात्मन्येवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यत्वात्। मुख्यार्थस्यैवग्राह्यत्वात्सएवाव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादावुच्यतेनप्रधानादीत्युक्तं ॥३॥ त
देवयुक्त्यंतरेणोपपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतच्छेषंपूरयति ॥ [२।१।२] ज्ञेयत्वेति ॥ विष्णोरेवाव्यक्तादिश्रुतिवाच्यत्वंनप्रधानादेः । तमेवैकंजान
थआत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुरितिविष्णोरेवमोक्षार्थंज्ञेयत्ववचनात् । प्रधानादेस्तदभावात्यज्ज्ञानेनमोक्षस्तज्ज्ञाप
नएववेदस्यप्रवृत्तत्वादितिभावः । तथाचश्रावयति । नतादृशीप्रीतिरीड्यस्यविष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरियादृशीस्यात्। तत्प्रीणनान्मो
क्षमाप्नोतिसर्वस्ततोवेदास्तत्पराःसर्वएवेति ॥४॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२।१।३] वदतीति ॥ नप्र

धानस्यमोक्षार्थज्ञेयत्वेवचनाभावः। आनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यतइतिवचनस्यसद्भावात्। नचवाच्यम
त्रप्रधानंप्रतिपाद्यंकुतइति। महत्परत्वलिंगादेव। महांतंचसमावृत्यप्रधानंसमवस्थितमित्यादेः। पूर्वोक्तरीत्यातदपिविष्णुपरतयाने
तुंशक्यमितिचेत्। सत्यम्। अन्यस्यापिवाच्यत्वाभ्युपगमात् प्रधानस्यापिमोक्षार्थज्ञेयत्ववचनात्तस्यापिमुख्यतोवेदवेद्यतेतिभावः।
परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति॥ नैतद्वाक्यबलेनप्रधानस्यमोक्षार्थज्ञेयत्वंमंतव्यं। यतस्तत्र वाक्येपरमात्मैवोच्यतेनप्रधानमित्यर्थः।
महतःपरत्वलिंगात्प्रधानमत्रोच्यतइति तत्राह॥ अणोरिति ॥ नन्वणोरणीयानितिश्रुतौसर्वस्मात्स्थूलात्स्थूलत्वमेवोच्यतेनमह
त्तत्वपरत्वं। स्थूलस्यैवाणुप्रतियोगित्वात्। अतोनमहत्परत्वलिंगंविष्णौसावकाशमित्यतआह॥ सर्वस्मादिति॥ सत्यमत्रसर्वस्मा
त्स्थूलात्स्थूलत्वंविष्णोरुच्यतइतितथाप्यनेनमहत्परत्वंचसिध्यतियदाखलुसर्वस्मात्स्थूलात्परस्तदामहत्तत्वपरत्वस्यसुतरांयुक्तत्वा
दितिभावः॥५॥ ननुविशिष्यमहत्परत्वस्यप्रधानलिंगस्यामुख्यार्थतांस्वीकृत्यानाद्यनंतादिवाक्यस्यविष्णुपरत्वग्रहणेकारणाभावा
त्प्रधानमेवात्रोच्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ प्रकरणादिति ॥ नात्रविष्णुग्रहणेकारणाभावोयेनान्यस्यवाच्यता
शंक्येत। एतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वात् एतत्प्रकरणोक्तार्थोपासकस्यविष्णुपदप्राप्त्युक्त्यातदवगमात् अन्यप्रकरणत्वेतदयोगादि
तिभावः। नचलिंगात्प्रकरणस्यदौर्बल्येनासाधकत्वं। लिंगस्योक्तरीत्यासावकाशत्वात् प्रकरणस्यनिरवकाशत्वात्। निरव
काशप्रकरणस्यापिसावकाशलिंगबाधकत्वोपपत्तेः। नचवाच्यंविशिष्यमहत्परत्वलिंगंचप्रधानपरेपरमात्मनिनिरवकाशमिति।
प्रधानपरस्यापियोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यादाविवमहत्परत्वोक्तिसंभवात्। पूर्वंमहत्परत्वेनपरमात्मनोऽप्रकृतत्वात्प्रधानस्यतद्भावा

त्तमितिपरामर्शेनैतत्सिद्धमिति उक्तार्थविस्मरणविजृंभितंसाधकमस्माकंनपरस्य । सत्यम् । तद्वदत्राप्युभयोक्तिःस्यादितिचेन्न । अविरोधएवोभयार्थताभ्युपगमात् । नचप्रकरणस्यापिप्रसंगादन्योक्तिसंभवात्सावकाशत्वेनपुनर्लिंगमेवप्रबलमितियुक्तं । प्रासंगिकोक्तेरत्रप्रयोजनादर्शनात् । अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवमिति परोहिदेवःपुरुहूतोमहत्परइतिश्रुतेश्चेति ॥ ६ ॥ हेत्वंतरेणानाद्यनंतादिवाक्येऽन्यस्यापिप्रतिपाद्यतांपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२।१३] त्रयाणामेवेति ॥ नकेवलमेतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वेनप्रधानस्याप्रतिपाद्यता । किंत्वेतदुपनिषद्यपिपितृसौमनस्यादित्रयस्यैवोपन्यासाच्च । तदेवकुतः । एतत्त्रयविषयएवनचिकेतसःप्रश्नात् । अपृष्टस्यचोपन्यासायोगादितिभावः । त्रयाणामेवोपन्यासइत्युक्तेत्रयेपिप्रधानंकिंनस्यादितिशंकानिरासायैतत्प्रकारंदर्शयन्नेवमित्याह । तदेवव्याचष्टे ॥ [२।१३] पितृसौमनस्येत्यादिना ॥ येयंप्रेतेविचिकित्सेत्यादिनामृतजीवस्यास्तित्वादौतृतीयप्रश्नस्यप्रवृत्तत्वात्कथंपरमात्मप्रश्नइतिशंकातद्भाष्यएवपरिहृता। ननुपितृसौमनस्यंवरत्वेनप्रार्थ्यतेऽतःकथंप्रार्थनंप्रश्नइत्यतआह॥ [२।१४] अविज्ञातेति ॥ यत्प्राप्स्यतेनवेत्यविज्ञातंतत्प्रार्थनमपिप्रश्नइत्यभिधीयतइतिवचनान्नप्रार्थनस्यापिप्रश्नत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥७॥ यदुक्तंविष्णोरेवमुख्यतोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वमिति तदयुक्तम् । अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादावेवप्रसिद्धत्वात् । नचवाच्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरेमुख्यत्वेनतत्रशब्दानांमुख्यत्वमुक्तमिति । नहियत्रशब्दःप्रसिद्धस्तत्रामुख्योमुख्यतःप्रवृत्तिनिमित्तवतिमुख्यइतिदृष्टचरमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२।१४] महद्वच्चेति ॥ चशब्दोदार्ष्टांतिकसमुच्चयार्थः । युक्तमेवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यतःपरमात्मवाचित्वं । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यतत्रमुख्यत्वात् । नचान्यत्रप्रसिद्धत्वविरोधः । महांतंविभुमित्यादौ

श्रुतमहच्छब्दस्यमहत्तत्त्वेप्रसिद्धत्वेपितत्प्रवृत्तिनिमित्तमहत्त्वस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेनमुख्यतस्तद्वाचकत्ववदव्यक्तादिशब्दानाम
पिप्रधानादौप्रसिद्धत्वेपिप्रवृत्तिनिमित्तस्यहरौमुख्यत्वेनमुख्यत्वोपपत्तेरितिभावः । नचमंतव्यंप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन मुख्यतः
शब्दवाच्यत्वाभावेपिदृष्टांतोस्ति । अतिसहनवतिपुरुषेसिंहशब्दस्यामुख्यत्वादिति । नह्यस्माभिःप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यमात्रेणश
ब्दस्यमुख्यतःपरमात्मवाचित्वमुच्यते किंतुसिद्धेपरमात्मवाचित्वेमुख्यत्वमात्रस्यतेनसाधनादिति ॥८॥ ननुभवेदियमव्यक्तादिश
ब्दानांपरमात्मनिमुख्यत्वचिंता। यदितेषांतद्वाचित्वमेवभवेत् । नचतद्युक्तं तेषामन्यत्रैवप्रसिद्धत्वात् । नचाव्यक्तमचलमित्यादि
प्रयोगात्तद्वाचित्वावगमइति । वृत्त्यंतरेणापिप्रयोगोपपत्तेः । नचयोगयुक्तप्रयोगेणतन्निश्चयः । सहनवतिपुंसिप्रयुक्तस्यापिसिंह
शब्दस्यतदवाचकत्वेनदर्शनात् । अतःप्रसिद्धेरेववाचकताऽध्यवसायकत्वात्तस्याश्चप्रधानादावेवसत्वान्नाव्यक्तादिशब्दाविष्णुवा
चकाःकिमुमुख्याइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ चमसवदिति॥ अव्यक्तादिशब्दाःपरमात्मवाचकाभवंत्येव । नामा
निसर्वाणीतितस्याशेषशब्दवाच्यत्वश्रुतेः । नचान्यत्रप्रसिद्धिविरोधः । यथाखलुचमसशब्दोयज्ञपात्रेप्रसिद्धोपिश्रुतिबलेनशिरो
वाचकस्तथाऽव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादौप्रसिद्धानामपिश्रुतिबलेनविष्णुवाचकत्वनिश्चयात् । नचवक्तव्यंप्रयोगमात्रस्यवृत्त्यंतरे
णापिसंभवान्नचमसशब्दःशिरोवाचकइति । अभिधानादाविवानुशासनरूपत्वात् । नहिगौण्यादिवृत्तीनामनुशासनमस्ति । अ
न्यथाकलशकरीरादिशब्दानामनुशासनसिद्धानांघटाद्यवाचकत्वप्रसंगात् । अथापिस्यात् । अनुशासनरूपत्वाच्छ्रुतिबलेनचमस
शब्दस्यशिरोवाचकत्वेपिनतथाऽव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मवाचित्वं । नामानीतिप्रयोगस्यवृत्त्यंतरेणापिसंभवादिति । मैवं । ना

त्तमितिपरामर्शेनैतत्सिद्धमिति उक्तार्थविस्मरणविजृंभितंसाधकमस्माकंनपरस्य । सत्यम् । तद्वदत्राप्युभयोक्तिःस्यादितिचेन्न । अविरोधएवोभयार्थताभ्युपगमात् । नचप्रकरणस्यापिप्रसंगादन्योक्तिसंभवात्सावकाशत्वेनपुनर्लिंगमेवप्रबलमितियुक्तं । प्रासंगिकोक्तेरत्रप्रयोजनादर्शनात् । अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवमिति परोहिदेवःपुरुहूतोमहत्परइतिश्रुतेश्चेति ॥ ६ ॥ हेत्वंतरेणानाद्यनंतादिवाक्येऽन्यस्यापिप्रतिपाद्यतांपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२३१३] त्रयाणामेवेति ॥ नकेवलमेतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वेनप्रधानस्याप्रतिपाद्यता । किंत्वेतदुपनिषद्यपिपितृसौमनस्यादित्रयस्यैवोपन्यासाच्च । तदेवकुतः । एतत्त्रयविषयएवनचिकेतसःप्रश्नात् । अपृष्टस्यचोपन्यासायोगादितिभावः । त्रयाणामेवोपन्यासइत्युक्तेत्रयेपिप्रधानंकिंनस्यादितिशंकानिरासायैतत्प्रकारंदर्शयन्नेवमित्याह । तदेवव्याचख्यौ ॥ [२३१३] पितृसौमनस्येत्यादिना ॥ येयंप्रेतेविचिकित्सेत्यादिनामृतजीवस्यास्तित्वादौतृतीयप्रश्नस्यप्रवृत्तत्वात्कथंपरमात्मप्रश्नइतिशंकातद्भाष्यएवपरिहृता। ननुपितृसौमनस्यंवरत्वेनप्रार्थ्यतेऽतःकथंप्रार्थनंप्रश्नइत्यतआह॥ [२३१४] अविज्ञातेति ॥ यत्प्राप्स्यतेनवेत्यविज्ञातंतत्प्रार्थनमपिप्रश्नइत्यभिधीयतइतिवचनान्नप्रार्थनस्यापिप्रश्नत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥७॥ यदुक्तंविष्णोरेवमुख्यतोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वमिति तदयुक्तम् । अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादावेवप्रसिद्धत्वात् । नचवाच्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरेमुख्यत्वेनतत्रशब्दानांमुख्यत्वमुक्तमिति । नहियत्रशब्दःप्रसिद्धस्तत्रामुख्योमुख्यतःप्रवृत्तिनिमित्तवतिमुख्यइतिदृष्टचरमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२३१४] महद्वच्चेति ॥ चशब्दोदार्ष्टांतिकसमुच्चयार्थः । युक्तमेवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यतःपरमात्मवाचित्वं । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यतत्रमुख्यत्वात् । नचान्यत्रप्रसिद्धत्वविरोधः । महांतंविभुमित्यादौ

श्रुतमहच्छब्दस्यमहत्तत्त्वेप्रसिद्धत्वेपितत्प्रवृत्तिनिमित्तमहत्त्वस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेनमुख्यतस्तद्वाचकत्ववदव्यक्तादिशब्दानाम पिप्रधानादौप्रसिद्धत्वेपिप्रवृत्तिनिमित्तस्यहरौमुख्यत्वेनमुख्यत्वोपपत्तेरितिभावः। नचमंतव्यंप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन मुख्यतः शब्दवाच्यत्वाभावेपिदृष्टांतोस्ति। अतिसहनवतिपुरुषेसिंहशब्दस्यामुख्यत्वादिति। नह्यस्माभिःप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यमात्रेणशब्दस्यमुख्यतःपरमात्मवाचित्वमुच्यते किंतुसिद्धेपरमात्मवाचित्वेमुख्यत्वमात्रस्यतेनसाधनादिति ॥८॥ ननुभवेदियमव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मनिमुख्यत्वचिंता। यदितेषांतद्वाचित्वमेवभवेत्। नचतद्युक्तं तेषामन्यत्रैवप्रसिद्धत्वात्। नचाव्यक्तमचलमित्यादिप्रयोगात्तद्वाचित्वावगमइति। वृत्त्यंतरेणापिप्रयोगोपपत्तेः। नचयोगयुक्तप्रयोगेणतन्निश्चयः। सहनवतिपुंसिप्रयुक्तस्यापिसिंहशब्दस्यतदवाचकत्वेनदर्शनात्। अतःप्रसिद्धेरेववाचकताऽध्यवसायकत्वात्तस्याश्चप्रधानादावेवसत्वान्नाव्यक्तादिशब्दाविष्णुवाचकाःकिमुमुख्याइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ चमसवदिति[२१।५]॥ अव्यक्तादिशब्दाःपरमात्मवाचकाभवंत्येव। नामानिसर्वाणीतितस्याशेषशब्दवाच्यत्वश्रुतेः। नचान्यत्रप्रसिद्धिविरोधः। यथाखलुचमसशब्दोयज्ञपात्रेप्रसिद्धोपिश्रुतिबलेनशिरोवाचकस्तथाऽव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादौप्रसिद्धानामपिश्रुतिबलेनविष्णुवाचकत्वनिश्चयात्। नचवक्तव्यंप्रयोगमात्रस्यवृत्त्यंतरेणापिसंभवान्नचमसशब्दःशिरोवाचकइति। अभिधानादाविवानुशासनरूपत्वात्। नहिगौण्यादिवृत्तीनामनुशासनमस्ति। अन्यथाकलशकरीरादिशब्दानामनुशासनसिद्धानांघटाद्यवाचकत्वप्रसंगात्। अथापिस्यात्। अनुशासनरूपत्वाच्छ्रुतिबलेनचमसशब्दस्यशिरोवाचकत्वेपिनतथाऽव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मवाचित्वं। नामानीतिप्रयोगस्यवृत्त्यंतरेणापिसंभवादिति। मैवं। ना

मानिसर्वाणीतिश्रुतेरप्यनुशासनरूपत्वेतच्छ्रुतेरविशेषात् । तद्वदस्याप्यनुशासनरूपत्वात् । नचात्राव्यक्तादिशब्दाश्रवणदोषः ।
सर्वशब्दसद्भावात् । संकोचेकारणाभावादितिभावः । अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइतिव्याख्येयमंत्रेयदुक्तंतदिदंप्रतीयमानंशिरः
कुतः । एषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइत्यर्थःएषइतिचमसविवक्षया । दक्षिणाग्निंवनुतेयोनआत्मेतिवत् बिलंमुखादि । तस्मादव्य
क्तादिशब्दवाच्योहरिर्भवत्येवेतिसर्वशब्दवाच्यत्वंतस्यैवोपपन्नमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० १ ॥ अत्रकर्मक्रमादिलोपप्रसंगेनकर्मतदं
गेष्वेवप्रसिद्धानांज्योतिष्टोमादिसर्वशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसू
चयति ॥ वसंतइति ॥ तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमात्मवाचकत्वमुक्तं । सर्वमध्यपतिताज्योतिरादिशब्दाःश्रुतिषुपठ्यंते
तेषांचान्यपरत्वे नविष्णोःसर्वशब्दवाच्यतासिध्येदित्यवश्यंनिर्णेयता । तज्ज्योतिरादिशब्दवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसं
देहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रज्योतिरादिशब्दवाच्योनविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । तस्यज्योतिष्टोमादिकर्मत
दंगाभिधायकत्वेनप्रसिद्धत्वात् । तत्प्रसिद्धिंचापहायपरमात्मवाचित्वांगीकारेकालकर्मक्रमाधिकारिनियोज्ययजमानफलऋत्वि
गाद्यभिधायकाभावेनतदभावाख्यविरोधापातात् । नहितत्प्रमाणांतरेणसिध्यति । तथाचविहितानुष्ठानलोपप्रसंगः । किं
चज्योतिरादिसर्वशब्दवाच्यत्वंपरमात्मनोयोगेनैववाच्यं । रूढेरभावात् । ततोगुणपूर्त्यसिद्धेश्च । नचयोगमात्रेणरूढार्थापहा
रोयुज्यते । अभ्युपेत्यैवचेदमुदितं । नयोगोपिसंभवति । ज्योतिषांस्तोमइत्यादिरूपाहिज्योतिष्टोमादिशब्दव्युत्पत्तिः । क
थमसौस्तोमादिशब्दानामन्यपरत्वानभ्युपगमेसंभवेत् । अन्यथाभगवन्नामावृत्तिमात्रत्वप्राप्तेः । स्तोमादिशब्दानामन्यपर

त्वाभ्युपगमेकिंज्योतिष्टोमादिशब्दैरेवविशेषतोपराद्धं । नचवाच्यंपरमात्मसंबंधेनान्यत्रापिशब्दवृत्तिरभ्युपगतेति । तथासति लोकेलक्षणेतरवृत्त्यभावप्रसंगात् । अतोनज्योतिरादिशब्दजातस्यपरमात्मवाचित्वंयुक्तमिति नसमन्वयसूत्रंयुक्तमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [३।१।८] अंतइति ॥ ज्योतिष्टोमादिकर्मतदंगवाचकत्वेनप्रसिद्धज्योतिरादिशब्दाभिधेयोहरिरेव । यस्मादेकेशाखिनस्तावाएताइति तथा सर्वशब्दाभिधेयत्वेनहरिमेवाधीयते । नचशब्दानांभगवत्परत्वेवृत्त्यभावः । एषइ मंलोकमभ्यार्चदित्यादिनाशतर्च्यादिशब्दानांपरमात्मनियोगस्योक्तत्वात् । नचशब्दानामन्यत्ररूढत्वेनयोगांगीकारायोगः । तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतएतमेवसंतमितियोगेनरूढेरपहारोक्तेः । एतमेवपरमात्मानंमुख्यतोयौगिकार्थसंतंशतर्च्यादिनामभि राचक्षते नतुमुख्यतोरूढत्वेपिमुनीनितिप्रतीतेः । यद्यपिपंकजादिशब्देयोगापहारित्वंरूढेर्दृश्यते तथाप्यत्राचक्षतइतिविद्वद्रू ढिसहितत्वेनोक्तयोगस्यरूढ्यपहारित्वंयुक्तमेव । अतोहरेःकर्माभिधायकशब्दवाच्यत्वाद्युक्तंसमन्वयसूत्रमितिभावः । ज्योतिः शब्दस्याऽप्रथमपठितत्वेपिप्रधानकर्माभिधायकत्वात्तस्यैवान्योपलक्षकत्वसंभवाच्चसंग्रहः । तुशब्दएवार्थे । यास्ताएताःसर्वा ऋचस्तासामेकमेवव्याहर्तव्यंतच्चविष्णुरेव । किंचयेसर्वेवेदास्तेषामपीश्वरएवप्रतिपाद्यःकिमृचां । अपिच येसमुद्रादिघोषास्ते षामपिकिमुवेदानां तत्रर्चस्तुविशेषतःपरमात्मप्रतिपादिकाइतिजानीयादित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुकथंज्योतिरादिशब्दवाच्यत्वंपर मात्मनःसंभवति । कर्मक्रमादिविरोधात् व्युत्पत्त्यसंभवाच्चेत्याशंकामपनुदत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२।१।१३] कल्पनेति ॥ सर्वश ब्दानांपरमात्मवाचित्वेपिनकर्मक्रमादिविरोधोव्युत्पत्त्ययोगोवा । यथाखलुमधुविद्यायामसौवाआदित्योदेवमध्वित्यादिनामध्वा

दिपदार्थतयापरमात्मोपासनोपदेशेऽपिनलौकिकमध्वादिवाचकाभावेनतदभावविरोधः । अन्यत्ररूढिमनिवार्यैवमहायोगवृत्त्या
मध्वादिशब्दानामीश्वरादौवृत्त्यभ्युपगमात् । एवंसर्वशब्दवाच्यत्वेपरमात्मनोऽभ्युपगतेपिनकर्मादिविरोधः । ज्योतिरादि
शब्दानामन्यत्ररूढिर्योगोयोगरूढीरूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेतिवृत्तीरभ्युपेत्यमहायोगवृत्त्येश्वरवाचित्वाभ्युपगमात् ।
सर्वशब्दवाच्यत्वमीश्वरस्यचोपासनार्थमेवह्युपदिश्यतेप्राणऋचइत्येवविद्यादित्यादेः। उपासनाचमहायोगवृत्त्यासर्वशब्दार्थगुणव
त्त्वेनैवनतुसंकेतमात्रेणेतिभावः । चशब्दएवार्थः । विरोधश्चनेतिवा प्रयोगमात्रबाहुल्यंरूढिः । यथाघटादिशब्दानांकुंभादौ प्र
वृत्तिनिमित्तमात्रमपेक्ष्यवृत्तिर्योगः । यथाधूमध्वजादिशब्दानामग्न्यादौ । प्रवृत्तिनिमित्तंप्रयोगबाहुल्यंचयोगरूढिः । यथापंकजा
दिशब्दानांपद्मादौ । मुख्यार्थस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तगुणयोगेनवृत्तिरुपचारः । तत्रचप्रयोगबाहुल्यंरूढोपचारः । यथा
लिखितसिंहादौसिंहादिशब्दानां । वाच्यार्थानुपपत्त्यायोग्येऽवाच्येवृत्तिर्लक्षणा तत्रचप्रयोगबाहुल्येरूढलक्षणा । यथाग्रामोगच्छ
तीत्यत्रग्रामसंबंधिपुरुषेग्रामशब्दस्य । उपचारमात्रंयथापैंगल्यादियुतेमाणवकेऽग्निशब्दस्य । लक्षणामात्रंयथा नदीशब्दस्यतीरे ।
एताःवृत्तयोलोके । हरौतुमहायोगोमहारूढियोगश्च । तत्रतदितरत्राप्रसिद्धशब्दानांमहायोगः । निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात्
तदेकनिष्ठानांमहारूढियोगः । नारायणादिशब्दानां तत्रबहुप्रयोगयुक्तत्वान्निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च । स्तंभादिशब्दा
नांहरौविद्यद्रूढिसद्भावेपिसार्वजनीनताऽभावेनाऽमहत्वात्तद्भेदः । अतःकर्मतदंगवाचिशब्दवाच्योहरिरितिसिद्धं ॥११॥ अ० २
अत्राधाराधेयत्वादिलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांपंचजनादिशब्दानांहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेस

वैशब्दानांपरमात्मपरत्वमुक्तं । सर्वांतर्गताश्चपंचजनादिशब्दावाजसनेयकेश्रूयंते । यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः ।
तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमिति । सर्वशरीरेष्वनुवृत्त्यर्थंपंचपंचजनेति । तद्वाच्यंविष्णोरन्यच्चेत्तर्हिसमन्वयसूत्रानु
पपत्तिरित्यवश्यंनिर्णेतव्यं । तत्पंचजनादिशब्दवाच्यंविषयः । विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेह
बीजं । नपंचजनादिशब्दवाच्योविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । तच्छब्दस्यबहुत्वसंख्याविशिष्टवस्तुवाचित्वात् । बहुत्वस्यचेश्वरेविरुद्ध
त्वात् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेः । नचस्वस्यबहुत्वाभावेप्यन्यगतबहुत्वस्यतदधीनत्वेनबहुत्वसंख्यावाचिशब्दवृत्तिः । व
शीकृतबहुजनेपिराजनितददर्शनात् । अवरादिशब्दवदन्यत्राद्दष्टत्वेपिवृत्तिःकिंनस्यादितिचेन्न । तत्रहेत्वंतरेणसिद्धायांवृत्तौनि
मित्तमात्राश्रयणात् । नचात्रास्तिताद्दशंनियामकं । नचसर्वेवेदाइतिश्रुतिर्नियामिका । तस्याःसंकोचसंभवात् । ऋतंपिबंतावि
त्यादाविवस्वगतभेदशून्यस्यापिपरमात्मनोबहुरूपत्वेनबहुत्वोक्तिःकिंनस्यादितिचेन्न । प्रतिशरीरमात्मांतरात्मवद्बहुत्वेमानाभा
वात् । यस्मिन्निितिसप्तम्यानिर्दिष्टस्यवाक्यशेषबलेनपरमात्मत्वाच्चनतदाधेयानांपंचजनाकाशानांपरमात्मत्वं । नह्येकस्यैवाधारा
धेयभावोयुज्यते । हरेराधेयत्वंचनास्ति किमुविरुद्धंस्वाधारत्वं । अतस्तस्यपंचजनादिशब्दवाच्यताऽसंभवान्नयुक्तंसमन्वयसूत्र
२१।१२
मिति । एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नेति ॥ अपिपदेनपूर्वसूत्राद्विरोधपदाकर्षणं । युक्तमेवपंचजनाकाशशब्द
वाच्यत्वंभगवतः । स्वगतभेदशून्यस्यापिनानारूपत्वेनबहुत्वसंख्योपसंग्रहाविरोधात् । नचप्रतिशरीरंपरमात्मनोबहुरूपत्वम
प्रामाणिकं । शरीरांतर्गताकाशप्राणादिपंचजननियामकत्वेनतेषुनानाभावस्यन्यायप्राप्तत्वात् । नचयस्मिन्नित्याधारस्यविष्णुत्वा

त्पंचजनादीनामाधेयानामविष्णुत्वं । आकाशादिगतरूपेभ्योऽतिरिक्तस्यशरीरनियामकरूपस्यतत्रोक्तेः । शरीरनियामकेश्वराधा राकाशादिषुभगवतोऽवस्थानमात्रेणाधाराधेयभावोपियुज्यते । अतःपरमात्मनःपंचजनादिशब्दवाच्यत्वाद्युक्तंसमन्वयसूत्रमि तिभावः ॥ १२ ॥ ननुभवेदियंबहुत्वादिसंभवविषयाचिंता यदिपंचजनादीनांविष्णुत्वेभवेद्विशेषहेतुः नचासावस्ति । श्रुत्यंतरा णांसाधारणत्वात् । अतोबहुत्वादिसंभवेपिनपंचजनादिशब्दवाच्योहरिरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ [२१।१४] पंचेति ॥ पंच जनलिंगोक्त्योक्तशंकांपरिहर्तुंपंचजनस्वरूपमाहसूत्रकारइतिसंबंधभाष्यार्थः । एतेपंचजनास्तावत्प्राणादीनांप्राणत्वादिप्रदाः।प्राण स्यप्राणमितिवाक्यशेषात् । प्राणादीनांप्राणत्वादिप्रदत्वंभगवतएवसंभवति । यच्छ्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोमनोयद्वाचोहवाचंसउप्राण स्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षुरितिश्रुतेः । अतोभगवल्लिंगसद्भावात्तस्यैवपंचजनत्वमितिभावः ॥ १३ ॥ ननुवाक्यशेषोक्तानांप्राणादीनां विष्णुत्वेपिनपंचजनानांविष्णुत्वं । वाक्यशेषेचतुर्णामेवोक्तत्वेनतस्यपूर्ववाक्यतोभिन्नार्थत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्या चष्टे ॥ [२१।१५] ज्योतिषेति ॥ नवाक्यशेषेचतुर्णामेवोक्तिः । माध्यंदिनशाखायांपंचजनानामप्युक्तेः । काण्वानांशाखायामन्नस्यान्न त्वप्रदातृरूपेतत्रैवाऽकथितेसत्यपियस्मादर्वाक्संवत्सरोहोभिःपरिवर्ततेतद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृतमितिकिंचिद्दूरोक्तेन ज्योतिषांज्योतिषापंचत्वसंभवात् ॥ अतोवाक्यशेषस्यभिन्नार्थत्वाभावात्तद्बलेनयुक्तंपंचजनानांविष्णुत्वमितिभावः । अत्रज्योतिर न्नशब्दयोरेकार्थत्वंपृथक्पंचकंवेत्युपपन्नं । अतोबहुत्वसंख्याविशिष्टवाचिशब्दवाच्योहरिरेवेतिसिद्धं ॥१४॥अ०॥३॥ अत्रोत्पत्ति मत्त्वलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानामाकाशादिशब्दानांपरमात्मनिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वशब्दा

नांपरमात्मवाचित्वमुक्तं। सर्वमध्यपतिताश्चाकाशादिशब्दास्तैत्तिरीयादिश्रुतौपठ्यंते आत्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवी पृथिव्याओषधयः ओषधीभ्योन्नम् अन्नात्पुरुषइति। तद्वाच्यस्यविष्णोरन्यत्वे नतस्याशेषशास्त्रयोनित्वंसंभवतीत्यवश्यंनिर्धार्यता । तदाकाशादिशब्दवाच्यंविषयः । विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । आकाशादीनामात्मादिकार्यत्वश्रवणात् । परमात्मनश्चकार्यत्वायोगात् । नजायतेम्रियतइत्यादेः। यदातुभगवतिकार्यत्वमेवायुक्तंतदास्वस्यैवकार्यकारणभावोलोकेप्यसंभावितोनितरांविरुद्धःस्यात् । नचाकाशादिसंभवस्यतदधीनत्वेनसंभूतशब्दोपपत्तिः । सुतोत्पत्तौजनकेजातशब्दप्रयोगादर्शनात् निमित्तविशेषादर्शनाच्च वाक्ययोजनानुपपत्तेश्च । तस्मादात्मशब्दोदितस्यमुख्यकारणस्यैवविष्णुत्वंनत्ववांतरकारणानामाकाशादीनामितिनसमन्वयसूत्रंयुक्तमिति । एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ [२।३।१६] अवांतरेति ॥ एतत्पूर्वपक्षनिरासायावांतरकारणत्वेनविष्णुरेवाकाशादिशब्दैरुच्यतइतिसूत्रकारोवक्तीत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ [२।३।१७] आकाशादिष्विति ॥ नकेवलंमूलकारणवाचकात्मशब्दवाच्योहरिरपितु कार्यत्वेसतिकारणमवांतरकारणंतद्वाचकाकाशादिशब्दवाच्यश्च । नचकार्यकारणभावविरोधः । आकाशादिषुतस्यस्थितत्वात् । यआकाशेतिष्ठन् । योवायौतिष्ठन् । यस्तेजसितिष्ठन् । योऽप्सुतिष्ठन् । यःपृथिव्यांतिष्ठन् इत्यादिनाकाशादिषुस्थितत्वोक्तेः । नचतत्रापिविष्णुःकुतइतिवाच्यं । यथासयोतोश्रुतइत्यादौविष्णुरविदितत्वादिरूपेणव्यपदिष्टस्तादृशस्यैवाकाशादिषुयमाकाशोनवेदेत्यादिनोक्तत्वात् । तथाचाकाशाद्युत्पत्तावाकाशाद्यंतर्गतत्वेनभगवतोऽभिव्यक्त्यावाय्वादिगतस्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वेनचावांतरकारणत्वमुपपन्नं। अ

तोऽवांतरकारणाभिधायकशब्दवाच्यत्वाद्विष्णोर्युक्तंसमन्वयसूत्रमितिभावः । स्थितस्तच्छब्दैरुच्यतइतिशेषः । नचवक्तव्यम
स्त्वेवमवांतरकारणत्वंविष्णोर्युक्तं तथापितच्छब्दवाच्यत्वेविशेषहेतुर्वाच्यइति । नामानिसर्वाणीत्याद्युक्तरीत्यापरमात्मनिसिद्धेऽ
खिलशब्दसमन्वयेतत्रप्रतीतविरोधाभासनिरासेनैवसूत्रकृतश्चरितार्थत्वात् । यत्तु(युक्ति) विशेषंचवक्तिसत्वधिकोलाभः । (समा
कर्षाधिकरणेभिन्नाधिकरणपक्षेपाठस्तुसत्वधिकोलाभः) । अतोऽवांतरकारणवाचिनामपिशब्दानांपरमात्मपरत्वाद्युक्तंसमन्वयसू
त्रमितिसिद्धं ॥ १५ ॥ अ० ४ ॥ अत्रव्यवहारविलोपप्रसंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांसर्वशब्दानांपरमात्मैकवाचित्वसमर्थनादस्तिशा
स्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वेषांशब्दानांभगवद्वाचित्वमुक्तं तच्चानुपपत्तिग्रस्तत्वेऽसत्स्यादित्यारंभणीयमेतत् । लौकिकावैदि
काश्चशब्दाविषयाः । भगवदेकवाचिनोनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवसंदेहबीजं । पूर्वपक्ष(माह)यति ॥ २१।३८ सर्वेति ॥ [अथपुनःप्रका
रांतरेणपरमात्मनिसर्वशब्दसमन्वयासंभवमाशंक्यतत्परिहारत्वेनसूत्रमवतारयति ॥ २१।३८ सर्वेति ॥] यदुक्तंसर्वशब्दानांपरमात्मैक
वाचित्वंतदयुक्तं । तथात्वेऽन्यत्रव्यवहाराभावापातात् । यदपिसाक्षादप्यविरोधमित्युक्तमस्यसमाधानंतदयुक्तं । अवाचकैर्व्य
वहारेऽव्यवस्थापातात् । यदप्यत्रोक्तंशरीररूपकविन्यस्तेतीश्वरसंबंधादन्यत्रशब्दप्रवृत्तिरितितदपिनसाधु । तथासतिलोकेलक्ष
णेतरवृत्त्यभावापत्तेः । यत्तुकल्पनोपदेशादित्यत्ररूढ्याद्यभ्युपेत्यसमाधानंतदपिनशोभांबिभर्ति । तथासत्यन्यस्यापिमुख्यवाच्य
त्वप्रसंगेनपरमात्मनएवमुख्यवाच्यत्वमितिप्रतिज्ञाव्याघातात् । योगरूढ्योरेवमुख्यवृत्तित्वात् । नह्यक्षादिशब्दानांरूढ्यादिनैवाने
कवाचिनांक्वचिन्मुख्यताक्वचिन्नेत्यस्ति । अतःसर्वशब्दानांमुख्यवृत्त्यापरमात्मैकवाचित्वेऽन्यत्रव्यवहारलोपापातात् तस्यचा

निष्टत्वान्नपरमात्मैवमुख्यतःसर्वशब्दवाच्यइति (शंकार्थः)। सूत्रंव्याचष्टे ॥ [२।१।१९] परमात्मेति ॥ सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥
[२।१।१९] अतइति ॥ नपरमात्मनोमुख्यतःसर्वशब्दवाच्यत्वेऽन्यत्रव्यवहारलोपः । तत्ररूढ्यादेरभ्युपगमात् । तथासत्युभयोर्मुख्यवाच्य
त्वंप्राप्तमितिचेन्मैवं । भवेदेतद्यद्यक्षादिशब्दवदुभयत्रान्योन्यनिरपेक्षाशब्दप्रवृत्तिः । नचैवं । किंतुस्वतोमुख्यवृत्त्यापरमात्मैक
वाचिनांशब्दानांव्यवहारसिद्ध्यर्थंततःसमाकृष्यान्यत्ररूढत्वेनसंकेतितत्वात् । अल्पप्रवृत्तिनिमित्तानांचतदधीनत्वादितिभावः ।
अन्योन्यनिरपेक्षतयैवकुतोनशब्दवृत्तिरित्यतःस्मृतेरेवेत्याह ॥ [२।१।१९] परस्येति ॥ लोकवेदानुसारतइति । लौकिकवैदिकव्यवहारसि
द्ध्यनुसारतः । नचप्राचीनसूत्रविरोधः । प्रथमसुत्रेस्वातंत्र्येणवाच्यत्वाभावस्याभिप्रेतत्वात् । द्वितीये परमात्मसंबंधोक्त्याऽत्रो
क्तस्यैवाभिसंहितत्वात् । तृतीयेचाविवेचितरूढ्यादिमात्राभ्युपगतेः । अत्रपुनस्तस्यैवविवेचनादिति ॥ १६ ॥ यदिशब्दाःपरमा
त्मन्येवमुख्याःअन्यत्रतुततःसमाकृष्यसंकेतितत्वेनामुख्यास्तर्हितेषांमुख्यार्थेपरमात्मन्येवप्रसिद्धिःस्यान्नत्वमुख्यार्थेजगति । अग्नि
शब्दस्यमाणवकेप्रसिद्ध्यदर्शनात् । अस्तिचासौजगति । अतस्तदन्यथानुपपत्त्याऽन्यस्यैवमुख्यवाच्यत्वमितिभावेनाशंकते ।
[२।१।२०] तर्हीति ॥ तत्परिहारत्वेनसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२।१।२०] जगदिति ॥ नप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽन्यस्यैवमुख्यवाच्यत्वंकल्प्यं । लोकस्य
जगत्येवशब्दव्यवहारेणतत्रैवतच्छ्रोतृणांव्युत्पत्तेः । परमात्मनितथाबहुलव्यवहाराभावेनव्युत्पत्त्यभावाच्च । जगतिप्रसिद्धेरन्यथो
पपत्तेः । अग्निर्माणवकइतिव्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्यमाणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्तिसंभवादितिभावः ॥ १७ ॥
विष्णोरेवमुख्यतःशब्दार्थत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२।१।२२] जीवेति ॥ यदुक्तंविष्णोरेवसर्वशब्दमु

ख्यार्थत्वमितितदयुक्तं । सर्वपदार्थानांपरमात्माधीनत्वादेवहिसर्वशब्दमुख्यार्थत्वंतस्योक्तंतच्चसर्वस्यतदधीनत्वाख्यंलिंगंजीवमु
ख्यप्राणयोरप्यस्ति । अस्ययदेकांशाखामितिश्रुतौवृक्षादीनांजीवाधीनत्वावगमात् । वायुनेतिश्रुतौचसर्वस्यमुख्यप्राणाधीनत्वा
वगतेः । अतस्तयोरपिमुख्यवाच्यत्वं । नचवक्तव्यंप्रयोगेसत्येवनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमात्रेणवाच्यत्वकल्पनमिति । निमित्त
सद्भावेनव्यवहारापादनस्यैव(वा)न्याय्यत्वेनवाच्यत्वकल्पनेबाधकाभावादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [२२।२] नेति ॥ नसर्वस्य
जीवमुख्यप्राणाधीनत्वलिंगेनतयोर्मुख्यवाच्यत्वंकल्प्यं । तल्लिंगाभिधायकश्रुतीनांतदंतर्यामिभगवत्संबंधितयाव्याख्यातत्वात् ।
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवमित्यादेश्च । तथाचतल्लिंगवतोंऽतर्यामिणएवमुख्यवा
च्यत्वंभवेदितिभावः॥१८॥यदुक्तंसर्वेशब्दाअन्यत्रसमाकृष्यव्यवह्रियंतइतिनतद्युक्तं।वैदिकानांशब्दानांकर्मादौसमाकर्षप्रयोजना
भावात्।नचकर्मसिद्धिरेवप्रयोजनं । भगवज्ज्ञानमात्रेणैवपुरुषार्थसिद्धौतद्वैयर्थ्यात् । वेदानाचकाम्यफलार्थमप्रवृत्तेः। अतोवैदि
कानांशब्दानामन्यत्रसमाकर्षप्रयोजनाभावान्मुख्यतएवान्यवाचकत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।२] अन्यार्थमि
ति ॥ समाकर्षेणवेदःकर्मदेवतादिकमपिवदतीतियुक्तमेव । कर्मादिज्ञानस्यापिपरमात्मज्ञानार्थत्वादितिजैमिनिराचार्योमन्यतइ
त्यर्थः । अन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वंकुतइत्यतआह ॥ [२२।३] कस्मिन्निति ॥ सर्वमिदंकर्मादिकंकस्मिन्विज्ञातेविज्ञातंभवति । वि
ज्ञातस्याप्यस्यफलंकस्मिन्ज्ञातेभवतिएतज्ज्ञानमात्रस्याफलत्वादितिशौनकप्रश्ने सर्वमपरविद्ययाविज्ञातंभवति विज्ञातंचपरवि
द्याविषयपरमात्मज्ञानेनसफलंभवत्यतोद्वेविद्येवेदितव्येइत्यंगिरसोव्याख्यानात् । तथायस्मिन्परमात्मनिज्ञातेसर्वंकर्मादिकंज्ञात

मपिसफलंस्यात्तद्विषयउपदेशः कथंस्यात् तंप्रकारंकथमहंजानीयामितिश्वेतकेतुप्रश्नेयथैकेनमृत्पिंडेनज्ञातेनज्ञातमपिघटादिकंज्ञा
तफलंभवतिविशेषज्ञानात् । एवंपरमात्मनिज्ञातेसर्वंज्ञातफलंभवतीत्युदालकव्याख्यानात् । अन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वंज्ञाय
तइतिभावः । अपिचनकेवलमर्थादेवमन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वसिद्धिः किंतुस्पष्टंचैवमेकेशाखिनः पठंतीत्याह ॥ [२२।५] एवामिति ॥
तदक्षरंयोनवेदसकर्मादिविषयचर्चाकिंकरिष्यतियतः सर्वाऋचः परमेव्योम्नेअक्षरेतज्ज्ञानार्थमेवकर्मादिकंवदंति । तस्यैवसर्वदेवाधा
रत्वात् । येपुनस्तदक्षरंविदुस्तेसम्यगासतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ नपरमात्मज्ञानार्थंकर्मादिकंवेदेनवक्तव्यं । अन्यदनुक्त्वा
परमात्ममात्रकथनेऽपितज्ज्ञानसंभवात् । नचव्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । खंडपदानामन्यवाचकत्वेनतदुपपत्तेः । ततोऽन्यकथनेप्रयो
जनाभावान्नतत्रसमाकर्षइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।५] वाक्येति ॥ सत्यमन्यावचनेपिभगवज्ज्ञानंभवतीति ।
तथाप्यन्यावचनेपदान्वयएवयुज्यतेनवाक्यान्वयः । एवमन्यस्यापिवाच्यस्याभ्युपगमेतुवाक्यस्यापिपरमात्मनाऽन्वयोयुज्य
ते । वाक्यान्वयोनामपृथक्पृथगर्थेषुवाचकतयास्थितवाक्यस्यांततोभगवत्परत्वं । अतोवाक्यान्वयसिद्ध्यर्थमन्यवचनंयुक्त
मेव । नचवाच्यंपरमात्मज्ञानस्यैवप्रयोजनत्वात्किंवाक्यान्वयेनापीति । विनावाक्यान्वयमुत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तानांज्ञा
नस्यैवासंभवेनजिज्ञासायांवैमुख्यप्रसंगात् । कश्छंदसांयोगमावेदधीरइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २० ॥ यदन्यवचनस्या
पिपरमात्मज्ञानार्थत्वमुक्तंतत्केनप्रकारेणेत्याकांक्षायांतत्प्रदर्शनायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।६] प्रतिज्ञेति ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाध
नंनान्यदितिप्रतिज्ञातेकुतोज्ञानमेवमुक्तिहेतुरित्याकांक्षायांतत्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थंहेतुत्वेनसविस्तरंश्रुत्यासपरिकरंकर्माद्युच्यते । अ

तोज्ञानमवश्यमापाद्यमित्येवमाकारेणकर्मादिवचनस्यज्ञानोपयोगित्वमित्याश्मरथ्याचार्योमन्यतइतिभावः । कर्मादिवचनं कथमुक्तप्रतिज्ञायांहेतुरित्यतआह ॥ [२२।७] यस्मादिति ॥ विस्तरेणसपरिकरंकर्माद्युक्त्वाअमृतोवावसोमपोभवतियावदिंद्रइत्यादिनातस्यदुःखसंभिन्नंविनाशिफलमुच्यतेतत्परामृश्ययस्मादेवंकर्माद्यनित्यफलंतस्मान्नतन्मोक्षसाधनं । तस्यदुःखासंभिन्ननित्यसुखरूपत्वात् । अतोज्ञानान्नान्यःपंथामोक्षायेतिप्रतिज्ञायुक्तैवेत्येवंरूपेणकर्मादिवचनस्यहेतुत्वमितिभावः । तथाचश्रुतिः परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणइत्यादि ॥ २१ ॥ प्रकारांतरेणान्यवचनस्यज्ञानोपयोगित्वंदर्शयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।८] उत्क्रमिष्यतइति ॥ मोक्षार्थंज्ञानमेवावश्यमपेक्षितमितिसिद्धेतत्केनसाधनेनसिद्ध्यतीत्यपेक्षायांकर्मादिकमुच्यते । ज्ञानेनमोक्षमिच्छतोज्ञानसाधनतयाकर्मादेरपिभाव्यत्वात् । नचफलोक्तिविरोधः । तस्यारुचिमात्रार्थत्वात् । रोचनार्थंफलश्रुतिरित्यादेः । अत एवंज्ञानोत्पत्तौकर्मादेरुपयोगित्वेनवेदस्तद्वक्तीत्यौडुलोमिराचार्योमन्यतइतिभावः ॥ २२ ॥ रीत्यंतरेणकर्मादिवचनस्यभगवज्ज्ञानोपयोगंप्रदर्शयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।९] अवस्थितेरिति ॥ मोक्षार्थंसर्वथाज्ञानमपेक्षितंतच्चकर्मादिनांतःकरणशुद्ध्याभवतीति सिद्धेकथंज्ञातव्योहरिरित्याकांक्षायांसर्वंकर्मादिकंतस्मिन्परमात्मनिस्थितं ससर्वाधारत्वादिरूपेणज्ञातव्यइत्येषसेतुर्विध(धा)रण इत्यादौवक्तुमाधेयादिरूपंकर्मादिवेदेनोच्यतइतिवा साक्षात्परमात्मज्ञानोपयोगित्वमन्यवचनस्येतिकाशकृत्स्नाचार्योमन्यतइति भावः । एवंजैमिन्यादिमतान्युपन्यस्यस्वमतंकिंनोच्यतेसूत्रकारेण । एतेषामेवस्वमतत्वेजैमिन्यादिग्रहणवैयर्थ्यं । विरुद्धानांच नैकमतत्वं । एकस्यैववेदस्यानेकाभिप्रायतायोगादित्यतआह ॥ [२२।१०] कृष्णेति ॥ मुनिमतानांभगवन्मतत्वमेव तथापितत्तद्विदिता

त्ममतैकदेशाभिप्रायेणशिष्यप्रसिद्ध्यर्थंजैमिन्यादिग्रहणंयुज्यते । अनेकाधिकारिविषयत्वान्नविरोधोपीतिभावः। अतोभगवज्ज्ञाना
द्यर्थवैदिकादिशब्दानामन्यत्रसमाकर्षेणव्यवहारोपपत्तेर्युक्तंहरेःसकलशब्दपरममुख्यार्थत्वमितिसिद्धं ॥२३॥अ०५॥ अत्रस्त्रीलिं
गत्वलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांस्त्रीशब्दानांपरमात्मनिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वशब्दानांभगव
त्परत्वमुक्तं । सर्वांतर्गताःप्रकृत्यादिशब्दाःश्रूयंतेएषाह्येवप्रकृतिरविकृतिर्याप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयीत्यादौ । तेषांचान्यपर
त्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वंपरमात्मनःसिद्ध्यतीत्यवश्यंनिर्णेयता । तत्प्रकृत्यादिशब्दवाच्यंविषयः। विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वय
सूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं ।नप्रकृत्यादिशब्दवाच्योहरिरितिपूर्वःपक्षः। प्रकृत्यादिशब्दानांस्त्रीलिंगत्वात् । परमपुरुषेचतद
योगात् । नचरूपविशेषापेक्षयोपपत्तिः । नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्निति तस्यस्त्रीत्वनिषेधात् । नचनपुंसकशब्दवृत्तिवत्परमात्मनिस्त्री
शब्दप्रवृत्तिः।नियामकविशेषाभावेनकल्पनायोगात् ।नचाऽस्त्रीभूतस्यापिस्त्रीनियामकत्वेनतच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तिः । वशीकृत
भार्येपिभर्तरितत्प्रयोगादर्शनात्। नचनामानिसर्वाणीत्यादिविरोधः। उक्तन्यायविरोधेनतत्संकोचोपपत्तेः। अतःप्रकृत्यादिशब्दा
नांपरमात्मवाचित्वाभावान्नसमन्वयसूत्रमुपपन्नमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ स्त्रीशब्दाइति ॥ एवंप्राप्तंपूर्वपक्षंप्रतिक्षेप्तुंस्त्री
शब्दाअपिपरमात्मनिवर्ततइतिसाधयत्यत्रसूत्रकारइत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ हंतेति ॥ प्रकृत्यादिस्त्रीशब्दवाच्यश्चेश्वरोभवति ।
हंतैतमेवपुरुषमितिश्रुतौपुरुषस्याशेषनामवाच्यतांप्रतिज्ञायतत्रैवनदीसमुद्रदृष्टांतस्योक्तत्वात् । प्रकृत्यादिस्त्रीशब्दवाच्यताभ्युपग
मेप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादन्यथातदुपरोधादितिभावः।हंतेत्यास्वादने। प्रकृतिपदमन्योपलक्षकं। प्रधानस्त्रीनामत्वात्तद्ग्रहणं॥२४॥

युक्त्यंतरेणहरेःप्रकृतिशब्दवाच्यतांप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।१३] अभिध्येति ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतौ । प्रकृतिर्वासनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतइतिस्मृतौच परमेश्वरेच्छायाःप्रकृतिशब्दवाच्यत्वोपदेशाच्चासौप्रकृतिशब्दवाच्योभवति । नच वाच्यंश्रुतौमायायाएवप्रकृतिशब्दवाच्यत्वंज्ञायतेनेच्छायाइति । महामायेतिस्मृतौमायाशब्दस्यापीच्छावाचकत्वोक्तेः । नचात्रोपचारःशंकनीयः । श्रुतिस्मृत्योरनुशासनरूपत्वादितिभावः । इच्छायाःप्रकृतिशब्दवाच्यत्वेपिकुतःपरमात्मनस्तदित्यतआह ॥ [२२।१५] सईति ॥ जूतिःप्रेरणा । नेच्छाभगवत्स्वरूपं मायिनं तवेच्छेति तत्संबंधोपदेशादित्यतआह ॥ [२२।१६] ध्यायतीति ॥ २५ ॥ तथापिनेश्वरस्यप्रकृतिशब्दवाच्यत्वं । सर्वाणिनामानीत्येवंरूपेणविनासाक्षात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वेश्रुत्याद्यभावात् । सर्वशब्दस्यतुसंकोचसंभवात् । नचातीतसूत्रेतदप्युक्तमितिवाच्यं । इच्छाद्वारैवप्रकृतिशब्दवाच्यतांविनासाक्षादीश्वरस्यैवतदभावादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२२।१७] साक्षाच्चेति ॥ नेश्वरस्योक्तरीत्याप्रकृतिशब्दवाच्यताऽभावःशंकनीयः । एषह्येषपुरुषइतिश्रुतौसाधारण्येनविनासाक्षादेवेच्छाद्वारमंतरापिप्रकृतिपुरुषशब्दवाच्यताज्ञानादितिभावः । लोकआधारः । आलोकःप्रकाशरूपः ॥ २६ ॥ नन्वेवंप्रकृतिशब्दवाच्यत्वेहरेःश्रुत्युक्तेऽपिकथंतद्युज्यतेनिमित्ताभावात् नहिसंकेतमात्रमभ्युपगम्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाफलितंतावदाह ॥ [२२।१८] आत्मेति ॥ नपरमात्मनिप्रकृतिशब्दवृत्तौनिमित्ताभावः । प्रकृष्टाकृतिर्यस्येतियोगस्यैवभावादित्यर्थः । कथंप्रकृष्टेश्वरस्यकृतिरित्यतःसूत्रंव्याचष्टे । [२२।१९] प्रकृताविति ॥ प्रकृतेःस्वतःपरिणामसामर्थ्याभावात्तदनुकूलतयातांप्रविश्यमहदादिरूपेणपरिणामयतीतिप्रकृतिपरिणामादनंतरमात्मानंचमहदादिप्रेरणायबहुधाकरोतीतिप्रकर्षेणकृतिर्वि

ष्णोरित्यर्थः । सूत्रार्थेश्रुतिस्मृतीचाह ॥ [२२।३१] अथेति ॥ प्रकृतिमनुप्रविश्यतांपरिणाम्यतत्परिणामप्रेरकत्वेनात्मानंबहुधाचकार तस्मात्प्रकृतिशब्दवाच्यः । यस्मात्प्रकृतिशब्दवाच्यस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षतइत्यर्थः । स्मृतिरप्येवंव्याख्येया । अपव्याख्यांदूषयति ॥ [२२।२२] नचेति ॥ ब्रह्मणएवजगदुपादानत्वंप्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैरुच्यतइतियद्ब्रह्मणः परिणामित्वंसूत्रार्थतयाकल्प्यते नतद्युक्तं । ब्रह्मणोजगदुपादानत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः । नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायमृत्पिंडादिदृष्टांतोक्त्यैवतत्सिद्धिः । तस्यान्यार्थमितिसूत्रव्याख्यानेसम्यग्व्याख्यातत्वात् । किंचात्रब्रह्मणःपरिणामित्वोक्तिरसंगतैवभवति । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्यब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनायप्रवृत्तत्वात् । स्यादेतत् । श्रुतीनांप्रधानपरत्वंवदतिसांख्येनिरस्ते कथंप्रधानाभावेजगदुत्पत्तिरितिशंका भवत्येव तन्निरासायब्रह्मणोजगदुपादानत्वोक्तिःसंगतेति । मैवं । किंप्रधानस्यशास्त्रप्रतिपाद्यतामात्रंप्राङ्निषिद्धंतत्स्वरूपमेववा । आद्येकाब्रह्मणोजगदुपादानत्वोक्तेःसंगतिः । नह्याकाशादिशब्दानामौपनिषदानांब्रह्मणिसमन्वयेऽभिहिते कथंतर्हिजगदवकाश इतिशंकोत्पन्ना नापिसूत्रकृतापराकृता । नद्वितीयः । तदुक्तेरेवात्रासंगतत्वात् । ब्रह्मणोजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थंतदुक्तिरितिचेन्न । निमित्तत्वेनतदुपपत्तेः । अथापिस्यात्प्रधानप्रतिपादकवाक्यस्यब्रह्मणिसमन्वयेऽभिहितेतत्प्रमाणाभावेनाभावःप्राप्तइति । मैवं । तथाकाशाद्यभावप्राप्तेरपिप्रसंगात् । प्रमाणांतरेणतत्सिद्धिरितिचेत्सममत्रापीत्यलं ॥ २७ ॥ तथापिनप्रकृतिशब्दवाच्यत्वंपरमात्मनो युज्यते । तस्यस्त्रीलिंगत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।२२] योनिश्चेति ॥ स्वदेहादेवापत्योत्पादकत्वंहिप्रकृत्यादिस्त्रीलिंगप्रयोगेनिमित्तं । स्वदेहादेवोत्पादकश्चपरमात्मा यद्भूतयोनिमितिश्रुतौगीयते । योनिशब्दस्यतदर्थत्वात् । अतःस्त्रीलिंगप्रयोगोपी

श्वरेयुज्यतइतिभावः । अव्यवधानेनोत्पत्तिकर्तृत्वंप्रकृत्यादिस्त्रीलिंगप्रयोगनिमित्तंकुतइत्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ [२३१२] व्य
वधानेनेति ॥ सूतिः सूतिकर्तृत्वंभगवतः । स्त्रीरूपत्वाच्चतच्छब्दोपपत्तिः । निषेधस्त्वज्ञेयतामात्रार्थः । तस्माद्विष्णुरेवाशेष
स्त्रीशब्दवाच्यइतियुक्तमेवतत्समन्वयसूत्रमितिसिद्धं ॥ २८ ॥ अ० ६ ॥ अत्रनिषेधमुखवेद्यत्वादिनाऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामसदा
दिशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मवाचित्वमुक्तं । सर्वमध्यपतिता
ऽसदादिशब्दाःश्रुतिषुश्रूयंते । असद्वाइदमग्रआसीदित्यादौ । तेषांचान्यपरत्वेसमन्वयसूत्रमयुक्तंस्यादित्यवश्यनिर्णेयता । तद
सदादिशब्दवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नविष्णुरसदादिशब्दवाच्य
इतिपूर्वःपक्षः । तेषांनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात् । परमात्मनश्चभावरूपत्वेनतदयोगात् । नचस्वयंनिषेधमुखवेद्यताभावेऽपित
द्वतोऽसतःपरमात्माधीनत्वेनतस्यासदादिशब्दवाच्यतेतिवाच्यं । स्वरूपशून्यस्यनियम्यताभावेनपराधीनतायोगात् । अतःशू
न्यादिशब्दानांपरमात्मवाचित्वाभावात्समन्वयसूत्रंनयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२३१३] एतेनेति ॥ पूर्वोक्तहेतुनै
वसर्वेशून्यादिशब्दाभगवद्विषयाएवेतिप्रतिपादिताइत्यर्थः । नन्वसदादिशब्दानांनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात्कथंपरमात्मनस्त
द्वाच्यत्वमित्यतआह ॥ [२३१४] एषह्येवेति ॥ दुर्जनानामव्यक्तत्वादिनाशमूनंकुरुतइत्यादियोगेनचेश्वरेनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचिशब्द
प्रवृत्त्युपपत्तिरितिभावः । शमूनंकुरुते स्वसुखादन्यसुखमल्पंकरोति । तोदनात्तुत् । अदृश्यरछः । छन्नत्वात् । भावयितुमुत्पा
दयितुं । नाश्यत्वादभक्ष्यत्वात् । सर्वस्यतदधीनत्वादित्युभयत्रसंबध्यते । एतेनेतिपरामृष्टमेवहेतुंदर्शयति ॥ [२३१५] एतेनेति ॥

आदिपदेनतथाह्यधीयतएके प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादित्यादेःसंग्रहः । नचासतोऽन्याधीनत्वायोगः । सर्वस्यतदधीनत्वादिति स्मृतेः । निषेधमुखवेद्यत्वादीनामपिभगवत्प्रेरणामंतरेणानुपपत्तेः । नहिकारणमंतरेणतत्रैवतदुपपद्यते । ईश्वरस्यस्वातंत्र्याददोषः । ननुकिमर्थेयंसूत्रपदस्यद्विरुक्तिः । अध्यायसमाप्तेरर्थभेदेनैवज्ञातुंशक्यत्वात् । अन्यथापादांतेपितत्प्रसंगादित्यतआह ॥ २३।८ अवधारणार्थमिति ॥ विनिर्णयेनिर्णयग्रंथे । अतोसदादिशब्दवाच्यत्वस्यहरेरुपपन्नत्वाद्युक्तमशेषस्वरवर्णपदवाक्यात्मकशास्त्रयोनित्वं । ततोजगज्जन्मादिकर्तृत्वमु(खा)ख्यानंतगुणत्वंचसिद्धमिति ॥ २९ ॥ अ० ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांतत्त्वप्रकाशिकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

